

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний, Науковий
і Літературний місячник

— (2) —

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний,
науковий і літературний
місячник

Видає

Українська Інформаційна Служба

Передплатний індекс – 74173

LIBERATION PATH

Ukrainian Political
Social, Scholarly & Literary
Journal

Published monthly by

The Ukrainian Information

Service Ltd.

ISSN: 0042-9422

Реєстраційне свідоцтво – серія КВ № 1693

Головний редактор – Степан Олесків
Заступник головного редактора – Лариса Йолкіна
Мовний редактор – Любомир Наконечний
Адміністратор в Україні – Микола Кузів

Редакційна колегія:

Степан Галаман, Григорій Дем'ян, Ілля Дмитрів, Святослав Караванський
Сергій Квіт, Омелян Коваль, Володимир Косик, Омелян Кушпета,
Василь Олесків, Мирослав Панчук, Анатолій Погрібний,
Володимир Сергінчук, Петро Цимбалістий, Микола Шатилов.

Редакція і адміністрація

252034 м. Київ, вул. Ярославів вал, 9, пом. 5, 6
200, Liverpool Road, London, N1 1LF, Great Britain

Телефони: в Києві (044) 229-41-22; в Лондоні: 020 7607 6266

Факс: в Києві (044) 229-41-22; в Лондоні: 020 7607 6737

Матеріали, підписані прізвищем чи псевдонімом авторів, не завжди відповідають поглядам Редакційної колегії. Редакція застерігає собі право скорочувати матеріали і виправляти мову. За достовірність надрукованих матеріалів відповідальність несуть автори. Надіслані матеріали редакція не рецензує і не повертає. Листування з читачами та авторами – тільки на сторінках журналу.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 2000 РІК

Країна	Річна передплата	Піврічна передплата	Окреме число
Україна	19 грн. 68 коп.	9 грн. 84 коп.	1 грн. 64 коп.
Австралія	100 дол.	60 дол.	10 дол.
Австрія	900 шіл.	500 шіл.	100 шіл.
Аргентина	50 дол.	30 дол.	5 дол.
Бельгія	2.500 б. фр.	1.300 б. фр.	300 б. фр.
Велика Британія	ф.40.00	ф.23.00	ф.4.00
Канада	100 дол.	60 дол.	10 дол.
США	85 дол.	50 дол.	8 дол.
Німеччина	150 н. м.	80 н. м.	15 н. м.
Франція	450 фр.	250 фр.	40 фр.
Швеція	600 кор	300 кор.	50 кор.

В інших країнах – рівновартість американських доларів.

Передплату просимо таскаво вносити наперед безпосередньо на адресу адміністрації «Визвольного Шляху» в Лондоні або на адреси наших представників. Чеки виставляти на: The Ukrainian Information Service, Ltd.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Зміст

Про авторів	2
Сучасні проблеми	
<i>Віталій Поліщук, Валентин Багнюк. Сучасний екологічний стан Українського Полісся</i>	3
Наука	
<i>Володимир Рожко. Княжі гради над Прип'яттю</i>	23
<i>Галина Шерба. Розвиток освіти в північній Лемківщині XVIII-XX століть</i>	37
Культура	
<i>Сергій Квіт. Естетична доктрина Михайла Рудницького</i>	42
<i>Федір Погребенник. Григорій Вашенко (Григорій Васьківський) як письменник</i>	52
<i>Іван Немченко. «Встає цитаделя духа...». Героїчна домінанта в долі й у творчості поетів-оунівців</i>	57
<i>Володимир Жила. Чарівними стежками «Хутора Надії»</i>	64
Спогади	
<i>Андрій Ворушило-Легіт. Спогади (Закінчення)</i>	69
Література	
<i>Микола Сарма-Соколовський. Пролог (до повісті «Услонці»)</i>	85
<i>Микола Шатилов. ... Тобою, наче вітром Влтави</i>	92
Огляди, рецензії	
<i>Павло Романюк. «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр.»</i>	96
<i>– Відозва С. Білоконя до Генерального прокурора України М. О. Потебенька</i>	101
<i>Іван Голубенко. Відкрити світ гри</i>	111
<i>С. В. Драницький. Відгук на книжку</i>	112
<i>Микола Козак. Більше ніж поезія</i>	115
<i>Ольга Різниченко. Повертаючи традицію</i>	120
<i>Орест Ткаченко. «Західньоканадський збірник»</i>	122
Листи до Редакції	
<i>Андрій Легіт.</i>	128

Про авторів

Віталій Поліщук

зоолог безхребетних тварин, біогеограф,
гідробіолог, завідуючий відділом Інституту
біології НАН України.

Валентин Багнюк

кандидат біологічних наук, працює в
Інституті біології НАН України.

Володимир Рожко

історик-архівіст, м. Луцьк.

Галина Щерба

кандидат філософських наук.

Сергій Квіт

доцент Інституту журналістики
Київського університету імени
Тараса Шевченка.

Федір Погребенник

доктор філологічних наук, професор,
лауреат Державної премії України
ім. Тараса Шевченка.

Іван Немченко

кандидат філологічних наук, доцент
Херсонського педагогічного університету.

Володимир Жила

літературознавець, член Наукового
товариства ім. Тараса Шевченка в США.
Опублікував низку досліджень і рецензій
з української і порівняльної літератури та
ономастики.

Сергій Білокінь

провідний науковий співпрацівник Інституту
історії України НАН України.

Віталій Поліщук

Валентин Багнюк

Сучасний екологічний стан Українського Полісся

Коли вогонь здобудеш Прометеїв,
Душі своєї тільки не спали.
До української ростеш ідеї –
Зоря-Полин – твій чорний смолоскип!

В. Осипчук

Внаслідок широкомаштабної осушувальної меліорації, хемізації і «мічурінської» експлуатації природних ресурсів, а особливо, Чорнобильського лиха, Українське Полісся доведено до тяжкого соціально-економічного та екологічного стану. Волонтаристське керівництво ССРСР і байдужі до народу місцеві васали «забули» організувати вихідну комплексну натурну зйомку хоча б перед побудовою Чорнобильської АЕС.

Проте авторами статті, як і деякими іншими науково-дослідними колективами впродовж останніх десятиріч напрацьовані важливі матеріяли про стан екосистем Полісся. На жаль, ці матеріяли до цих пір належно не узагальнені, хоча вони могли б допомогти більш об'єктивно оцінити характер змін, викликаних Чорнобильською атомною катастрофою, та розробити більш адекватні еколого-реабілітаційні заходи в регіоні.

Полісся являє собою обширну рівнинну низовину, утворену прогинанням твердого кристалічного ложа внаслідок тектонічного руху. Слід зауважити, що подібні процеси з різною активністю повторювалися пізніше ще багато разів. Однак сучасний вигляд згаданого регіону сформувався, головним чином, у голоцені. Поліська низовина характеризується рівнинним, злегка хвилястим і лагідним рельєфом, місцями розчленованим мореновими горбами, піщаними грядами і радше лісовими островами. Поліссяю притаманні болота і ліси. Останні мають змішаний характер. Чільне місце займають хвойні породи, в першу чергу сосна. Структура угідь показана в таблиці.

Поліські ліси, луки, болота в основному мікроструктурні, мозаїчно розташовані. Ділянки орних площ і населені пункти разом з озерами, річками, струмками створюють своєрідний неповторний біогеосоціокомплекс, добре вписаний у біохемічний кругообіг речовин і потоки енергії. Згадана специфіка краю обумовила його унікальність, певну етнічну і економічну своєрідність. Що донедавна, а в глухих місцях і дотепер, побут, обряди та народні традиції поліщуків відзначаються деякою архаїчністю. Прадавня народна традиція господарювання не

дозволяла порушувати екосистеми, вирубувати ліси, впливати на природний стан русел річок і їх заплав. Це забезпечувало збереження великих весняних по-веней з їх життєдайним впливом на процеси самоочищення, корисну біопродуктивність, формування запасів якісних поверхневих і підземних вод. Регіон мав оптимальні для існування людини екологічні умови. Тут одвічно були багаті рибні запаси, різноманітні фауна і флора, а заплавно-долинні сіножаті і випаси забезпечували кормами високопродуктивне тваринництво. Розмаїття біотопів (русла річок, водойми всього генетичного ряду, заплави, болота, луки, чагарники, долинно-терасові та межирічні ліси, виходи корінних порід, деривати степових асоціацій флори) обумовлювало якісно і кількісно багаті природні ресурси лікарської і технічної сировини, використання якої було суттєвим додатком до місцевого сільського господарства. Протягом XVIII століття лісистість Полісся зменшилась у два рази. Деградація лісів внаслідок зрубів, випасу, рекреації та осушувальної меліорації призвела до знищення боліт – природних регуляторів річкового стоку. Під впливом осушувальної меліорації, що проводилась майже 100 років поспіль, знизився рівень ґрунтових вод і змінились гідрологічний і гідробіологічний режими місцевих річок, стали формуватися менш гідрофільні ценози на трансформованих луках, заліснюватись болота.

Район заповідника до початку XIX ст. зберігався у первинному вигляді – у зв'язку із заболоченістю і важкодоступністю. У другій половині XIX ст. вздовж Уборті працювала Західна експедиція з осушення боліт, яка підготувала трасу залізниці Київ-Ковель. У 1882 р. тут було прокладено великий осушувальний канал, після чого почались масштабні осушувальні роботи. У 1933-1938 р. почались суцільні вирубки лісу. В роки Другої світової війни ліси заповідника сильно потерпіли від пожеж, а після війни – рубок для відновлювання господарства і населених пунктів. Найбільш інтенсивні осушувальні роботи почались на Поліссі в 1950 роках і були завершені 1988 року.

У справі охорони природи Українського Полісся, його ландшафтів і гідросфери, рослинного і тваринного світу велику роль відіграє Поліський заповідник, що займає площу 20100 га у межиріччі навколо Уборті і Болотниці в Овруцькому і Олевському районах Житомирської області. Навколо заповідника встановлена охоронна зона – 12468 га. Клімат району заповідника помірно вологий, континентальний, з теплим вологим літом і м'якою зимою, він формується під впливом повітряних течій з північної Атлантики й Арктики. Річна сума атмосферних опадів досягає 1066 мм., а пересічно складає 600 мм. У заповіднику переважають піщані й алювіяльні відклади, тому атмосферні опади легко фільтруються, поповнюючи ґрунтові води. Середньолітня температура 16-18 градусів тепла, зимова – від 5 до 9 градусів морозу, середня річна – 6,5 градусів. Тривалість промерзання ґрунтів становить 110-140 днів, глибина промерзання – 80-110 см. Тривалість середньолітнього сонячного світла досягає 1500-1800 год., сонячного випромінювання – 90-95 ккал/см². Тривалість вегетаційного періоду коливається від 194 до 235 днів, тобто регіон цілком придатний для сільськогосподарського виробництва. У районі заповідника переважають слабо дреновані рівнинні ландшафти з незначним ухилом у напрямку річок, зустрічаються окремі підняття кристалічних порід і піщаних дюн. Домінують дерновос-

лабопідзолисті, болотні ґрунти і торфовища, нерідко зустрічаються піски. Болота займають понижені ділянки в межиріччях, між піщаними горбами та в долинах річок (Т. Андрієнко, Л. Балашов. Рослинність північної частини Житомирської області // Укр. ботанічний журнал, 1975. т. 32, ч. 2, с. 153-156). Оскільки заповідник розташований на кордоні Українського кристалічного щита і Прип'ятської низовини, тут зустрічаються породи докембрійського віку (граніти, габро, гнейси, лябрадорити, кварцити), поклади яких мають суттєве економічне значення для держави.

У гідрографічну мережу заповідника входять річки Прип'ять, Уборть, Перга, Словечна, Ясенець, Болотниця, Жолобниця, Плотниця, Зимуха, Дідове озеро та велика кількість струмків і боліт. Згадані гідрогеологічні умови визначають формування на території заповідника своєрідного бореального рослинного комплексу з домінуванням соснових, мішаних березово-соснових лісів і боліт з заростями вільхи. (Андрієнко и др. Полесский государственный заповедник. – К.: Наук. думка, 1986. – 208 с).

Незважаючи на те, що Поліський заповідник займає всього 1,7 відсотків території Українського Полісся, в ньому зосереджена майже половина загальної кількості видів судинних рослин (602 види) і 1339 видів мохоподібних. У заповіднику охороняється низка рідкісних, ендемічних і реліктових форм фльори. У «Червону книгу України» занесено 48 видів фльори Поліського заповідника. Серед них така екзотична реліктова рослина, як Азалія жовта – *Rhododendron luteum*, прикрашає поліські ліси пірамідальний ялівець, урізноманітнюють біоту буяхи, шейхцерція болотяна, росянка тощо.

Як показали наші дослідження (Радзимовський, Поліщук, 1970; Поліщук та ін., 1978; Багнюк, 1972), поліські водойми відзначалися високим рівнем самоочищення вод і біопродуктивності. При чому водойми Прип'ятського Полісся не тільки забезпечували місцеві ресурси, задовольняючи кормовою біомасою риб і дичину, але й постачали в Дніпро, а через нього і в Чорне море велику кількість органіки, серед якої чільне місце належить фульво- і гуміновим кислотам. Зокрема з останніми в море виносилась і захоронювалась на його дні значна кількість радіонуклідів, важких металів тощо. Таким чином одвічно очищалося Полісся.

Як уже відзначалось, підтримання екологічної рівноваги на Поліссі забезпечувалось місцевим устроєм життя, що був вироблений нашими пращурами нерідко трагічними для них методами проб і помилок.

Вироблена традиція пройшла успішне випробування під час періодів флюктуації клімату, урожайності, спалахів радіоактивності та інших природних і антропогенних потрясінь, яких на Поліссі, як і в цілому по Україні, було немало. Сліди таких потрясінь простежуються з допомогою геоморфологічних даних регіону, біогеографічної аналізи сучасного тваринного і рослинного світу та дійшли до нас із стародавніх історичних документів, численних казок, легенд, мітів, народних переказів.

Критичний огляд голоценової історії людства, його «відсталих» і наймодерніших цивілізацій, періодів їх занепаду, фактів загибелі племен і народів, переживання ними тієї чи іншої скрути вказують на вирішальну роль при цьому природних чинників. Уміння суспільства співжити з природою, увага до неї заради

власного добра завжди сприяли підтриманню екологічної рівноваги в біосфері. Коли ж цивілізація у своєму розвитку нехтувала законами природи – наступав крах (Вавилон, Шумер, Майя, Рим). Слід зауважити, що навіть «найдикіші» племена Африки, Індонезії, Америки, Австралії до зіткнення з європейцями та їх вогнепальною зброєю не знищили жодного виду мисливсько-промислових звірів, суттєво не порушили місцевих екосистем, бо їх життєдіяльність добре вписувалась у природний кругообіг речовин. Прогресуюче зростання площ пустель, оголення корінних порід внаслідок змиву ґрунту з переораних ділянок, ерозія, зміни клімату, зникнення багатьох видів фльори і фавни, в кінцевому підсумку – деградація і вимирання самої «гіперрозвиненої» цивілізації – є наслідком надмірного збільшення щільності людського населення, його намагання максимально використати природні ресурси. Охоплена шалом наживи, людина мимоволі забуває, що, підриваючи природні ресурси, які формувалися шляхом тривалої коеволюції природи і суспільства, вона рубає гілку, на якій сидить сама.

Страшного екологічного потрясіння зазнало Прип'ятське Полісся внаслідок Чорнобильської аварії. Особливо прикро, що цей суворий і водночас багатий край досить довго залишався форпостом екологічного благополуччя на тлі загалом надто техногенізованої України. До атомної трагедії Полісся підтримувало водність і високу якість води Дніпра, зволожувало прилеглі до нього площі, зберігало притаманний для України клімат. Ліси, болота і численні водойми очищали атмосферу, продукували кисень, сприяли інтенсивним процесам біопродуктивності і самоочищення як на самому Поліссі, так і в басейнах Дніпра і Чорного моря.

В останні декілька десятиліть у регіоні проводилась інтенсивна осушувальна меліорація, сільськогосподарське освоєння заплав, розвивалась атомна енергетика, що не могло не призвести до тяжкої екологічної кризи. Розв'язання останньої неможливе без кардинальних заходів.

Забруднення атмосфери енергетичними і промисловими підприємствами спостерігається на Поліссі повсюди. У результаті підвищились захворювання і смертність бджіл, зменшились колись багаті медозбори, почастишали випадки «незрозумілої» загибелі риб і елімінації тих чи інших видів з водної і ґрунтової фльори та фавни. Це проявилось у скороченні ресурсів лікарських і рідкісних рослин, які сьогодні або заборонено збирати, або їх заготовляють в обмежених обсягах (росичка середня, зозулинець шоломоносний, хамедафна чашкова, верба чорнична, верба ляплянська та ін.). Згадані негативні зміни біоти Полісся торкнулись і місцевого населення (процеси деградації, захворюваності і вимирання), яке виявилось не готовим до виживання в нових екологічних умовах. Безнадійна, на перший погляд, картина, коли з кожним роком стає все гірше, породжує зневіру у власні сили, сіє хаос. І якщо справа буде розвиватись так і надалі, то все може закінчитися катастрофою.

Але ж можливий інший сценарій. Якщо наша людність отямиться, на ділі визнає пріоритет екології і (поки не пізно) рішуче візьметься за відновлення свого довкілля – то багато що можна поправити і відновити належні умови життя населення. Адже світить сонце, йде фотосинтез, синтезується первинна і вторинна продукція. Міріади мікроорганізмів, водоростей, вищих рослин і тварин беруть участь у процесах самоочищення практично від усіх відомих категорій забрудню-

ючих речовин. Принагідно відзначимо, що Полісся, як і інші регіони України, зазнавало у своїй історії немало різних потрясінь. Тут були і спалахи радіації, повені, похолодіння, посухи та землетруси. Місцевому населенню вдавалося все це переживати. З геології відомо, що регіон Полісся є важливим тектонічним і палеогеографічним вузлом Східно-Європейської плитформи, де чітко розрізняються складні структури Дніпровсько-Донецької западини (Прип'ятський прогин), Білорусько-Поліської западини (Білорусько-Мозавецький кристалічний масив) та Поліської кристалічної гряди. На загальному тлі прогину його центральний район суттєво підвищений у порівнянні зі східними та західними районами. У районі Центрального Полісся тверді породи інколи виступають на поверхню землі у вигляді округлих або куполоподібних геологічних утворів, які поодинокі або групами (грядками) тягнуться в широтному або в південно-західному напрямках (Ємільчинський і Коростенський райони Житомирської області). Згадані породи характеризуються підвищеною природною радіоактивністю, і під час активних сейсмо-тектонічних подій, коли миттєво збільшувалась їх тріщинуватість, на поверхню викидалась значна кількість радіонуклідів, до яких змушена була пристосовуватись місцева біота. Радіонукліди (РН) через гідрографічну мережу і Дніпро поширювались, тоді вони впливали практично на всю територію України. Ускладнення рельєфу підвищеннями і виступами накладало свій відбиток на динаміку вмісту РН та їх винос вниз у фундамент глибоких розломів. Слід відзначити, що така геологічна динаміка продовжується і в наш час. Вона зумовила сучасний вид корінного рельєфу. В центральному районі, де стародавні породи залягають ближче до поверхні, спостерігається найбільша заболоченість, заторфування озер і широкі розливи річок. На сході, де фундамент максимально занурений, констатується менша заболоченість, більш інтенсивний і глибокий вріз річок і складніша структура гідрографічної мережі. Тобто якщо раніше на Поліссі переважали опускання рельєфу, то зараз, починаючи з голоцену, відбувається повільне його підняття. Льокальні ж опускання мають місце лише в деяких районах. Хоча й тут немає чіткої закономірності, знаки поверхні можуть змінюватись. Цю картину на прикладі Туровського князівства обґрунтував В. Ковальов (1985), який писав: «Можна гадати, що близько тисячі років тому Полісся не було таким сильно обводненим, і що наступне його заболочування стало однією з причин занепаду Туровського князівства...». Додатковим доказом такого припущення є розповсюдження на Поліссі малопотужних торфовиків (товщина торфу близько 1 м). Якщо вважати, що швидкість накопичення торфу дорівнює одному міліметрові на рік, то початок заболочування потрібно віднести до перших століть другого тисячоліття – до епохи розвитку Київської Русі.

Досить бурхливе минуле знаходить широке відображення і в інших елементах місцевого ландшафту: реліктові долини, що з'єднують південноприп'ятські притоки з басейнами Дніпра та Південного Бугу, піщані дюни, горби, вали, морені пагорби, ози, баранячі лоби, відторженці, денудаційні і карстові форми, річкові долини різного типу і будови, численні виходи на поверхню корінних або більш давніх порід.

З наведеними геологічними даними чітко кореспондуються також і біогеографічні аргументи. Це численні знахідки не притаманних сучасній біоті регі-

ону організмів, а саме: знахідки колючої акули в басейні Прип'яті (Линник, Зенькович, 1967), біогеографічні докази голоценового переливу вод Балтійського моря через Полісся в Чорне (Поліщук, 1984). Наявність же так званого «поліського ендемізму» фльори (Клоков, 1963) та фавни – волинська лісова миша, ховрах крапчастий волинський (Решетник, 1946) та ін. – також свідчать про самотність розвитку біоти поліського регіону. На Поліссі залишилися деривати більш північних асоціацій. Так, зоопланктон озера Нобель за видовим складом виявився близьким до зоопланктону озер Ладозько-Онезької групи (Поліщук, 1991), з одного боку і степової зони – з другого. Наприклад, на Поліссі існують популяції сліпака (Шарлемань, 1915) і крапчастого ховраха (Підоплічко, 1930). Ці неодноразові знахідки «степовиків» на Поліссі навіть лягли в основу гіпотези про те, що бабак та інші степові ссавці у свій час мігрували до Західної Європи так званим «пустельним Києво-Поліським шляхом» (Браунер, 1913). Поява згаданої ідеї зобов'язана тому фактові, що піщані відклади Полісся ускладнені еоловими формами роль'єфу, морфологія яких дуже різноманітна. Тут є дюни, горби, кучугури, піщані гряди і вали, арени тощо. Повсюдно спостерігаються і вали, поверхня яких ускладнена горбами та кучугурами, що простягаються вздовж долин на декілька, а то й на десятки кілометрів. Піщаним ломам і берегам належить винятково важлива роль в самоочищенні вод поліських річок і верхнього Дніпра (Багнюк, 1972).

Особливо цікаві дюни. Вони мають параболічну форму, роги яких найчастіше обернені на захід, висота їх до 10-15 метрів, віддаль між їх кінцями досягає декілька сот метрів. Західний, або північно-західний схил пологий, а східний і південно-східний – круті. Часто дюни зливаються своїми кінцями, утворюючи ланцюги дюн. Все це надихнуло академіка П. Тутковського розробити гіпотезу про «пустельний» період існування Полісся, яка пов'язувалася автором з вченням про льодовиковий період (Тутковський, 1910). Проте ця думка хибна. Основна маса піщаних утворів має не плейстоценовий, а більш молодий – голоценовий вік. Вони перекривають морену, шари із залишками культури і, без сумніву, пов'язані з голоценовими глобальними катастрофами, сліди яких ми спостерігаємо на Поліссі і зараз. Характерним доказом цього є знаходження в пісках Багариного яру біля села Гатне Києво-Святошинського району повного скелету мамонта (Підоплічко, 1956). Цей яр утворився вже після відкладання валунів і глини, не має терас і був занесений піском дюни, яка утворилася вже після його формування. Знайдений скелет засвідчує, що могутній самець мамонта боровся з лихоліттям до останнього. В суцільній піщаній віхолі очманіла тварина забрела в уже напівзанесений піском яр, де й загинула.

Про неодноразове радіоактивне забруднення чорноморського водозбору, зокрема басейну Дніпра, можна судити з даних про те, що в глибоководних місцях Чорного моря, розташованих під сірководневою зоною, які оформувалися від 7 до 3 тисяч років тому, накопичено 5,7 млн. тонн урану (Неручев, 1982). Винос, а паралельно й очищення водозбору від цієї інтенсивної радіації відбувався через гідрографічну мережу Полісся з допомогою органічної речовини природних вод, у першу чергу – гумінових і фульвосполук природних вод, а також біоти. РН, попадаючи на земну поверхню, активно включаються у фізико-хімічні,

біохемічні та інші процеси самоочищення, що постійно відбуваються в ґрунтах і водах. При цьому РН можуть іммобілізуватись в біомасі мікроорганізмів, рослин і тварин, детриті, захоронюватись у донних відкладах і ґрунтах переходити в мобільні форми та виноситись з поверхневими і ґрунтовими водами.

Інтенсивність міграції РН залежить від гідрометеорологічних факторів, фізико-географічних особливостей територій, ступеню розчинності РН, дисперсності, міцності їх зв'язків з біотою, ґрунтами і донними відкладами. Вона обумовлена реакціями комплексоутворення, йонного обміну, дифузії, адсорбції, розбавлення, капілярними і фільтраційними переміщеннями з водою, поглинанням РН рослинами з прикореневого шару ґрунту, переносом їх у надземні частини тощо. Отже, приклад Полісся свідчить, що в природі існують механізми самоочищення екосистем від радіації, і що після масштабних радіоактивних забруднень тут відновлювались і біота, і населення. Народи живуть у світі згідно об'єктивних природних законів, які не залежать від нас, і їх ігнорування неминуче призводить до біди. Кожний біологічний вид і його підвид, в тому числі й люди (народи і раси), їх популяції (нації) займають свою екологічну нішу (територію, що має певну структуру і властивості). Якщо нації виходять за рамки можливостей природної території, вони вступають у протиріччя з нею.

Ідеальних для проживання людей районів на планеті немає. Якихось природних хемічних компонентів або не вистачає, або є їх шкідливий надлишок. На землі існує велика різноманітність природних умов, часто унікальних, неповторних, таких, що відрізняються не лише за складом елементів, але й за характером потоків речовин та енергії. Цій геохімічній мозаїчності відповідає географічна плястичність обміну речовин живих організмів.

На основі згаданої парадигми О. Виноградов створив учення про біохемічні провінції, одна з яких відповідає корінному ареалові українського народу. Він писав:

Ми називаємо біогеографічними провінціями області на поверхні Землі, що відрізняються від сусідніх областей за рівнем вмісту в них хемічних елементів. Склад останніх викликає різну біологічну реакцію з боку місцевої флори і фауни. В крайніх випадках, внаслідок недостачі чи надлишку якого-небудь елемента в межах даної провінції, виникають біогеохемічні ендемії серед рослин, тварин і людей.

Як свідчить В. Казначєєв (1988), у населення з південних регіонів, що прийшло на північ Росії, спостерігаються зміни обміну речовин, зокрема ліпідів, вітамінів і мікроелементів. Серед українців, що жили там тимчасово або постійно, відмічаються симптоми швидкої втоми, «полярної» задишки, порушення сну, астенії та неврози, обумовлені фізіолого-біохемічними змінами на рівні клітин. Згадані зміни нерідко переходять на рівень організму і популяції, стають причиною стресів, передпатологічних і навіть патологічних станів.

Порогові концентрації стабільних і радіоактивних хемічних елементів, вище або нижче яких проявляються ті чи інші біологічні ефекти, залежать від пристосованості організмів до конкретного геохімічного середовища. У процесі адаптації до цього середовища організми еволюційно виробляють певні фізіологічні механізми регулювання функцій відповідно до пониженої чи до збільшеної концентрації хемічних і радіоактивних елементів.

Кожна нація може нормально існувати лише в межах своєї корінної біогео-хемічної провінції, і відповідно кожна територія впливає на людську популяцію, трансформуючи останню у відповідності зі своїми особливостями. Відомо, що тисячу років тому в Анталію прийшли азійські племена тюркського походження, які впродовж тривалого часу настільки змінили свою азійську анатомо-морфолого-фізіологічну сутність, що стали сучасними турками – типовими європеїдами. Те ж саме можна сказати про угорців, сучасні дунайські популяції яких суттєво відрізняються від своїх предків – ранньосередньовічних угрів з Поволжя. Сучасні канадці, американці, австралійці також зазнали помітних змін порівняно з колишніми колоністами з Європи. Згідно досліджень де-Катефажа, американський англосакс набуває, вже починаючи з другого покоління, ознак індіанського типу будови тіла. З поколіннями шкіра зазнає помітних змін, вона робиться більш сухою, волосся темнішає, райдужна оболонка очей також темнішає, голова зменшується, шия подовжується, вилицеві кістки і щелепи стають більш розвинені, западини скронь глибшають, щелепи міцнішають, кістки верхніх кінцівок подовжуються, гортань збільшується, голос робиться більш крикливим, вираз очей набуває дещо іншого характеру, тобто це вже не англієць, а янкі.

Цікаві зміни відбуваються у корінних росіян, що переселяються в Україну. Тут також уже з другого покоління з'являються морфолого-фізіологічні риси їх «українізації». Змінюється гортань, потовщується шкіра, втрачається здатність вимовляти деякі обертони, притаманні мешканцям центральних російських регіонів, іде пристосування шлунково-кишкового тракту до місцевої їжі, відбувається округлення черепа тощо.

Важливим чинником формування української нації була консолідація тієї частини населення Північного Причорномор'я від Дністра (Пруту) до Дону, що на-селяла зону розповсюдження чорноземів у часи їх максимального розвитку (ксеротермічний період голоцену). Можна гадати, що у виникненні стійкого типу українця якусь роль відіграла сейсмо-тектонічна криза (7-7,5 тис. років тому), яка супроводжувалась значним зростанням природного радіаційного фону.

Культурні традиції поліщуків чітко несуть у собі природоохоронні риси. В них чітко реґляментовані взаємовідносини людини з живою і неживою природою, засади охорони і раціонального використання орних земель, сіножатей, луків, лісів, заплав, водойм. Віками мораль і традиції забороняли в лісах Полісся вирубувати дерева діаметром менше 12-15 см. Селянські чи містечкові діти, що з малих років залучались до праці, засвоювали народні традиції, трудові навички, погляди на природу. Кожний вчинок підлітка, що порушував давні традиції, зустрічав суворий осуд, а то й покарання з боку батьків чи старших.

На Поліссі, як і по всій Україні, жоден селянин не зорав би заплаву до урізу річки. Це вважалось неприпустимим. Свідомо або й підсвідомо люди ощадливо хазяйнували, оберігали біорізноманіття та біофонд корисних для людини рослин і тварин. Чинними законами обмежувалось рибальство, рубки в лісі, збір корисних рослин, випас і експлуатація сіножатей. Ні в якому разі не порушувались водоохоронні зони. На відміну від нинішніх часів, скрізь діяли закони. Етнографічні матеріали, що дійшли до нас з прадавніх часів, свідчать про це.

Люди усвідомлювали величезне природоохоронне значення Поліських боліт. По-перше, болота були резервуарами прісної води, що постійно поповнювали

грунтовий і річковий стоки, виконували функції природного фільтра, потужного поглинача вуглекислоти та інших забруднень, регенератора кисню. По-друге, виконували ролю буфера при формуванні радіаційного, теплового і водного баянсу як самого Полісся, так і України в цілому. Адже при найстрашніших посухах на болотах можна було випасати худобу, заготовляти сіно. На прилеглих до боліт ділянках землі можна було зібрати добрий урожай. Крім того, наші предки використовували бальнеологічні властивості боліт. У болотній воді, перемішаній з торфом, купались хворі на ревматизм та інші хронічні хвороби. Адже в цій суміші містилась велика кількість біологічно активних речовин, що постачались лікарськими рослинами, бактеріями, безхребетними тваринами і водоростями. Згадані речовини виявляли антибактеріальну, протизапальну дію, пом'якшували шкіру і сприяли загоєнню ран і подряпин. Болотна органіка, в першу чергу фульмінові і гумінові кислоти та їх похідні, сприяли виведенню з організму радіонуклідів і важких металів, що попадали в організм з їжею. На болотних водах готувались деякі ліки, дієтичні страви, пиво та інші напої. Широко відомі препарати, що отримуються з торфів – «Торфот» застосовується при недокрів'ї, отруєннях і для регенерації шкіри; «Торфенал» призначається для лікування різних захворювань шкіри. Щоправда, з лікувально-профілактичною метою болота використовувались не лише в Україні. В «болотяних ваннах» лікувалась середньовічна Європа. Так, наприклад, у залишках таких ванн в Австрії знайдені рештки валеріани, вовчого тіла, бобівника, крушини, зозулинця тощо. В них знайдені також такі органічні сполуки, як: бітуми, воски, смоли, жири, пектини, амінокислоти, органічні кислоти, дубильні речовини, лігніни, ефірні масла, саліцилати тощо. З неорганічних складових у лікувальних болотних торфосумішах відмічено окисли заліза, алюмінію, кальцію, магнію, калію, натрію; кремнієва, сірчана, фосфорна, хлорна кислоти, їх солі та низка мікроелементів: бор, барій, стронцій, титан, цирконій, ванадій, хром, срібло, марганець, йод та інші.

Надзвичайно важливо те, що болота очищають середовище і постачають чисту високоякісну воду. За вдалим висловом академіка К. Ситника, «...болота, наче велетенська губка, всмоктують у себе атмосферну вологу, а разом з нею пил, кіптяву, окисли сірки, азоту, вуглецю, різні вуглеводні, які в таких величезних кількостях викидає в повітря промисловість. Забирають болота брудну вологу, а випускають чисту воду...».

У численних поліських річках завершувались природні процеси самоочищення і формування якості вод. Це фізико-хімічні процеси: розбавлення, осадження, комплексоутворення, фотохімічне окислення і чисто біологічні процеси: фотосинтетична аерація, деструкція органічних речовин, поглинання і трансформація хімічних елементів тощо. Як сама вода, так і її численні компоненти взаємодіють з живою речовиною, оптимізуються нею, набуваючи нових фізико-колоїдних властивостей, придатних для людини і біоти. Мікробіологічній деструкції піддаються навіть хімічно стійкі гумінові і фульвінові кислоти (Багнюк, 1988).

Велику ролу в природних процесах самоочищення відігравали заплави і повені. Значення їх важко переоцінити. З ними пов'язане очищення і відновлення родючості ґрунтів і природних лук, нерест риби, розвиток мисливської фауни,

забезпечення чистоти поверхневих і підземних вод, випас тварин, заготівля сіна і лікарських рослин, формування мікроклімату і здорових умов проживання людей. Залита водою заплава добре прогривається. Соняшне світло забезпечує перебіг фотосинтези, насичення води киснем, що використовується міріадами мікроорганізмів для розкладу органічних та неутралізації неорганічних шкідливих речовин. Після спаду повені очищена заплава стає забезпеченою біогенними елементами, швидко перетворюється на багаті сіножаті й луки.

Як уже згадувалось, коеволюційний розвиток людини і природи на Поліссі споконвіку забезпечував екологічний гомеостаз. На ґрунтах з низьким вмістом гумусу при значно коротшому вегетаційному періоді й більш прохолодному кліматі раціональне господарювання не тільки задовольняло потреби місцевого населення, але й створювало чималий експортний ресурс, що й зафіксовано в літописах та інших документах стародавнього світу і раннього середньовіччя. Відомо, що вже в ті часи на Поліссі вирощували жито, просо, тверду і м'яку пшениці, овес, ячмінь, горох, сочевицю, редьку, мак, огірки, льон, коноплі та інші культури. Відомо, що з місцевих конопель і льону при князеві Олегові виготовлялись полотна, канати і вітрила для забезпечення майже 2000 суден, використаних під час війни з Візантією в 907 році (Некрасова, 1958). Виробництво полотна з льону і мішковини з конопель і кропиви, виготовлення луб'яних виробів досягло такої кількості і якості, що вони були популярними далеко за межами Українського Полісся. Велику роль відігравало тваринництво. Гурти в сотні й тисячі голів худоби гнали з Полісся на продаж до Польщі і далі в Західну Європу («Торгівля на Україні...», 1990). Пізніше на Поліссі розвивались традиційні, основані на власній сировині (деревообробна, полотняна, хутряна, шкіряна, вовняна, паперова) галузі промисловості, а також виробництво поташу і фарбників. Цікаво, що в останньому випадку поруч з мінеральними фарбами використовувались, особливо при обробці сукна, й органічні фарби, отримувані з дрокку красильного, материнки звичайної та інших місцевих рослин. Крім того, предметами експорту з Полісся були: чорниця, журавлина, гриби, прянощі, мед, риба, хутро, поташ, одяг, взуття, шкіра, сап'ян тощо. Відомі дані, занотовані підскарбієм Великого Князівства Литовського в 1563 році, коли через Луцьку митницю вивозились шкіри лосів, ведмедів, зубрів, козуль, оленів, куниць, рисі, лисиці, вовка, білки.

Численні дані, що дійшли до нас, свідчать про високу культуру поліщуків, як до речі, і решти населення стародавньої України. Залишені ними пам'ятки науково-прикладного жанру типу травників лікарських і господарських порадників, медичних і фармакологічних посібників, рукописів з ботаніки несли знання про землеробство, тваринництво, бджільництво, раціональне харчування тощо («Лікарські та господарські...», 1984).

Починаючи від самих ранніх літописних повідомлень XI-XIII століть Іларіона Київського, Нестора, Кирила Туровського, Володимира Мономаха і закінчуючи пізнім середньовіччям, ми маємо численні відомості про досить глибокі знання природних законів у наших предків і їх застосування в повсякденному житті. Проблеми гігієни, здорового побуту, профілактики і лікування хвороб та й, зрештою, розумного співіснування з природою ставились нашими предками на перший план. Люди обожнювали природу, поклонялись їй богам і стихіям. Ці

уривчасті відомості, що дійшли до нас, становлять для аналітика надзвичайний інтерес, бо допомагають сучасникам відтворити менталітет того часу. Ось «Радзівілівський літопис» повідомляє про існування ще в ті часи (996 рік) національного захисту населення, коли київський князь Володимир надавав допомогу хворим і немічним («...повеле пристроїти кола і всклад хлеби і мясо, і риба, і оwoце розполічній, і мед в бочках, а в другіх квас возіті по городу жепрощайще, где болні і ніщії не могли ходити і тим роздояху на потребу...»). Князь знаходив час контролювати, чи привезені на возах продукти були накріті мішковиною, рогожею, шкірами, чи не були вони зіпсовані порохом і дощем.

Доносять літописи до нас і звичай українців тинькувати і білити будинки вапном чи крейдою, встеляти долівку пахучим зіллям, хвоєю, вмивати обличчя зранку, мити руки перед їжею, а волосся – настоями любистку, лопуха, кропиви, користуватися чистою постільною білизною, охайним одягом. Посуд для продуктів вимивали, сушили на сонці, зберігали перевернутим догори дном. Для захоронення господарсько-побутових відходів існували спеціально відведені місця – звичайно сухі рівчаки чи копані ями, які знаходились поза межами населених пунктів, або спалювались («в печі горущей»); харчові залишки висипались на середину («посреде рекі») проточної водойми з метою підгодовування риб «в речніє струя» (Богоявленский, 1960).

Із «Життя Теодосія Печерського» ми дізнаємося про існування лікарні при Києво-Печерському монастирі. Важливо, що тут був відділ для лікування інфекційних хворих. Останній був відгороджений високим парканом від інших будівель, тобто це був типовий ізолятор, що запобігав розповсюдженню інфекцій. Ці факти підтверджуються «Києво-Печерським патериком» та іншими матеріалами. Отже в наших предків уже тоді була відпрацьована система протиепідемічних і протиепізоотичних заходів.

Відзначені засади господарювання на Поліссі спрацьовували протягом багатьох століть, що дозволило проіснувати цьому регіонові без серйозних втрат і порушень до недавніх часів (шістдесяті роки ХХ століття). На цей час на Центральному Поліссі ще існували природні болота і лісові масиви, частина площ яких була відведена до державного лісового фонду. Для лісів Центрального Полісся характерні: сосна звичайна, дуб звичайний, граб, берези – бородавчата і пухнаста, вільха; як домішки – осика, ясень звичайний, клен гостролистий, липа, в'яз гладкий, в'яз граболистий, горобина звичайна. На сухих піщаних ґрунтах ростуть чисті соснові ліси (бори), що мають рідкий деревостан і бідний трав'яний покрив. Крім сосни, мозаїчно росте береза, а ґрунт вкривають куртини вересу, брусниці та чорниці.

По мірі збільшення в ґрунтах органіки на супіщано- і глинисто-супіщаних ґрунтах, особливо в зонах понижень, де режим зволоження кращий, розвиваються мішані ліси, в склад яких, крім сосни, входять і листяні породи, що утворюють уже наступний тип лісу – субори та сугрудки.

Таблиця
Розподіл площ державного лісового фонду Центрального
Полісся України на 1 січня 1970 р.

Типи і категорії земель та лісорослинних умов	Площа, тис. га
<i>Лісова площа</i>	
Лісова площа, вкрита лісом	994,014
в т. ч. сухі бори – А1	21,9
свіжі бори – А2	66,6
вологі бори – А3	103,4
сирі бори – А4	22,9
мокрі бори – А5	34,8
свіжі субори – В2	207,3
вологі субори – В3	178,9
сирі субори – В4	58,6
мокрі субори – В5	42,7
свіжі сугрудки – С2	67,6
вологі сугрудки – С3	98,4
сирі сугрудки – С4	29,8
мокрі сугрудки – С5	6,0
свіжі дуброви – D2	21,9
вологі дуброви – D3	25,8
сирі дуброви – D4	5,0
мокрі дуброви – D5	2,0
Лісова площа, не вкрита лісом	23,256
в т. ч. гарі	2,095
незаліснені вируби	13,186
рідини	1,35
галявини та пустощі	6,625
Разом лісова площа	1017,27
<i>Нелісова площа</i>	
Орна земля	7,994
Сіножаті (лісові луки)	22,556
Пасовища	1,144
Дороги, просіки, рови	37,107
Болота	43,328
Піски	0,997
Води	1,803
Яри, круті схили	0,083
Разом не лісова площа	115,612
ЗАГАЛЬНА ПЛОЩА	1132,882

Субор, як правило, поширений на бідних ґрунтах але поруч з боровими тут зростають також і більш вимогливі породи. У деревостані останніх відмічаються вже два яруси: перший з сосни і берези, а другий з дуба. Підлісок хоч і недостатньо розвинений, але вже представлений видами типу ліщини (третій ярус). У четвертому ярусі вегетують верес, брусниця, чорниця, суниця, костяниця, грушанки. Сугрудки, для яких характерні багаті супіщані ґрунти, мають ще більш розмаїтий фльористичний склад. До попередніх видів – сосни, берези і дуба – додаються граб, липа, клен, які утворюють другий і третій яруси. У підліску розвивається крушина ламка, бузина чорна і червона, калина, бруслина бородавчата, свидина кров'яна, ожина.

Трав'яний покрив сугрудка теж багатіший за попередні типи і представлений деревієм, лісовою суницею, чинами весняною і гороховидною, купиною пахучою, конвалією, зірочником ланцетовидним, яглицею звичайною, перлівкою пониклою, геранню лісовою та іншими рослинами. По периферії дібров, сугрудків, на узліссях і галявинах зустрічається глід криваво-червоний, глід український, терен, жостір проносний, барбарис, порічки колосисті, жимолость пухнаста, калина.

У вологих місцях та по берегах річок і струмків спостерігаються суцільні та змішані зарості, утворені вільхою або вільхою з вербами. По берегах річок спостерігаються цікаві вербняки з верб тритичинкової та гостролистої, між якими часом бувають густі зарості сизої ожини. На болотах деревостан створюють вільха, верби – попеляста та п'ятитичинкова, берези. На Центральному Поліссі переважали низинні болота. По Прип'яті та її притоках до початку гідромеліорації фактично існувало одне велетенське болото, на якому біля річок розвивались заплавні очеретяні зарості, а в межиріччях – осокові чи гіпново-осокові асоціації. Товщина торфових покладів складала 1-2 метри.

Таким чином фльористичний склад рослинного покриву Центрального Полісся представлений бореальними, неморальними, європейськими, степовими і монтанними видами. Серед бореальних потрібно відмітити сосну звичайну, ялину європейську, чебрець звичайний, брусницю, хвощі – лісовий і лучний, чорницю, журавлину, фіялку собачу, плауна колючого, осоку малоквіткову. З неморальних – дуб звичайний, липа європейська, граб звичайний, фіялка запашна, осока рідкоколоса. До степових належать – осока низька і горищвіт весняний. На купинах сфагнових боліт у заболочених соснових лісах зустрічається рідкісний представник вересових – хамедафна чашкова, а з третинних реліктів – рододендрон жовтий.

Важливим моментом традиційного господарювання населення Полісся було те, що прибуток від використання кормових, харчових, лікарських та інших цінних рослин набагато перевищував прибуток від реалізації деревини. А якщо додати екологічну роль, туризм, полювання, бджільництво випасання худоби та інше, то значення природного ресурсу регіону важко переоцінити. На місцевій продукції фітомаси споконвічно базувалось досить продуктивне тваринництво. Найбільше високоякісного сіна давали заплавні луки. Проте лісові та перелогові сіножаті теж мали важливе значення. Тільки за площею (22556 га) лісові луки Центрального Полісся були здатні давати близько 30 тисяч тонн сіна. Площа ж тимчасових пасовищ і сіножатей досягала 65 тисяч гектарів, а їх середня продуктивність складала 14,9 центнерів сіна з гектара.

Ліси Полісся давали значну кількість грибів, плодів і ягід (чорниця, брусниця, ожина сиза, ожина ведмежина, костяниця, суниця, ліщина, малина, калина), які мали велике оздоровче і дієтичне значення.

У якості лікарської сировини в лісах заготовляли соснові й березові бруньки, вербову і дубову кору, бузину чорну, крушину, калину, суцвіття липи, плоди і листя чорниці, листя і ягоди брусниці, чебрець, суцвіття піжми, кореневища перстача прямостоячого, чоловічої папороті, плауна булавовидного, материнку, плоди, листя і кореневища суниць, суцвіття хмелю, звіробій, конвалію, гірчак, водяний перець, первоцвіт тощо. На луках – коріння алтеї лікарської, плоди кмину піскового, деревію, кореневища валеріани, гірчака (ракових шийок), живокосту, кульбаби. На болотах збирали кореневища айру, дягеля лікарського, листки бобівника трилистного, багульника. На засмічених місцях – блекоту чорну, дурман, кропиву, грицики, спориш, хвощ польовий, полин гіркий, буркун лікарський, дивину шерстисту.

Урожайність цінних лісових культур була досить високою. Так, обстеження чорничників у Народицькому лісовому господарстві показало рівні врожайності від 73 до 625 кілограмів з гектара, а по Полісся в цілому від 63 до 1060 кілограмів. Середні врожаї журавлини в місцях її поширення на поліських болотах становлять 690-920 кілограмів з гектара.

Значна частина «диких» рослин Полісся завдяки наявності в них біологічно активних речовин і дубильних природних комплексонів придатна для виведення з організму РН і пестицидів. Важливо, що диким формам рослин притаманні властивості, що нерідко відсутні у культурних рослин. Ними часто синтезуються глікозиди, білки, амінокислоти та інші цінні метаболіти, які вже давно втратили одомашнені види. Доведено, що відсутність у їжі людини й у кормах тварин природних компонентів може призвести до збільшення захворюваності і виродження. Про це емпірично довідались наші предки, які широко використовували в їжу дари природи. З поліських рослин споконвічно особливе місце належало журавлині, яка, крім своїх їстівних властивостей (у ягодах містяться глюкоза, сахароза, органічні кислоти – хінна, лимонна, бензойна, яблучна, ефірне масло, вітаміни С, В2, Р, каротин, флавоноїди, антоціани тощо), має й велике лікарське значення. Соки, сиропи з ягід журавлини вживаються при лікуванні оперованих і ослаблених людей, при лихоманках, а також у якості протицинготних засобів. Сік журавлини має бактерицидну дію проти стафілококів, стрептококів, кишкової палички і протей, тому застосовується при лікуванні гнійних поранень та опіків. Листя журавлини, що містить арбутин, флавоноїди, урсолову та олеанолову кислоти, заварюють для полоскання горла при перестудах, споживають як внутрішнє при зниженні кислотності шлунку та захворюванні сечовивідних шляхів.

Великою популярністю користувалась береза. Настій її бруньок і молодих липких листочків застосовували як антисептичний, жовчогінний, сечогінний і потогінний засіб. Березовий дьоготь входить у склад мазі Вишневського (для гоїння ран) і Вілкінсона (для лікування корости і лишая). Очищене березове вугілля споживається в якості сорбента при отруєннях, а також при метеоризмі.

Відвар листків, стебел і ягід костяниці застосовується при перестудних захворюваннях. Настой з росички круглолистої вживають як відхаркуючий засіб при

бронхіті, ларингіті, коклюші. З відсутністю апетиту і гемороєм успішно боролись, споживаючи чай з полину. Вживання в їжу ягід чорниці сприяло покращенню зору в сутінках і вночі; настій з її листя допомагав при лікуванні діабету. Як потогінний та жаропонижувачий засіб призначають ожину. Настої з квітів і плодів глоду сприяють поліпшенню кровообігу в судинах серця та мозку, тонізують серцевий м'яз, усувають симптомну тахікардію і аритмії. Відвар з листя брусниці вживають при ниркокам'яній хворобі, ревматизмі та подагрі, а також як сечогінний і антимікробний засіб при захворюваннях сечової системи. Багно звичайне (багульник) володіє протиспазматичною дією при астматичних задухах, при корості, ревматизмі, подагрі. Відвар з листя андромеди багатолистої застосовують при жіночих захворюваннях, а також при ревматизмі й туберкульозі легенів. При багатьох хворобах ефективний верес (перестуди, переломи, нервові хвороби, дизентерія, набряки ніг, опіки). Мучниця звичайна допомагає при неврозах і при венеричних хворобах. Водний відвар з грушанки круглолистої використовується при захворюваннях горла, мігрені, болі в животі й шлунку, при грижах, а також при лікуванні цинги. Кора крушини – при запорах. Протипухлинними властивостями володіють глечики жовті. При захворюваннях щитовидної залози, серця, печінки споживають витяжки з барбарису, зірочника; гострих гастритах, подагри, ревматизму, кровотечах – лепехи; шлунку, кишківника, нирок – звіробою; очей і дихальних шляхів – кульбаби. Як глистогінне вживають бобівник і лободу; жовчо- та сечогінними є хрін, конюшина. Фурункульози, екземи, псоріаз і хронічні гнійні рани добре лікуються за допомогою відварів лепехи, верби, мильнянки, подорожника. Для лікування хвороб серця та безсоння використовують кореневище валеріани; з трихомонадами боролись за допомогою латаття і глечиків жовтих. Допомогу при гінекологічних захворюваннях надавало латаття біле, кропива жалка; як контрацептив використовувались глечики жовті. В якості адептогена і препарату, що лікує захворювання травної системи, здавна вживали «козацький жень-шень» – перстач прямостоячий.

В традиційній кухні поліщуків існували тисячі страв і способів приготування їжі з використанням «диких» тварин і рослин. Тут готували немало екзотичних страв і напоїв, які, крім смаку і поживних цінностей, містили ще й сполуки, які покращують здоров'я і стимулюють життєдіяльність людини. У пам'яті людей залишились згадки, як колись у часи недороду і скрути на Поліссі варили зупи з лободи, стебел і коренів куги, молодих паростків очерету, з листя подорожника, зі свіжих сережок берези; споживали кашу з кореневищ сусака. Смачні підземні пагони холодка йшли на виготовлення салатів, які також готували з кульбаби, кропиви, папороті-орляка, споришу, з молодого листя мати-й-мачухи тощо.

Замінниками городини виступали кореневища лепехи, прикоренева частина молодих стебел очерету, кореневище гусячої лапки. Виготовляли пюре з кореневищ стрілолиста, на маринади йшли молоді паростки рогозу та холодка (спаржі), листки подорожника засолювали як капусту, квасили головки і листки конюшини. Цілком поживним був гарнір з відварених у підсоленій воді та обсмажених у рослинній олії корінців кульбаби. Додавання 1-2 листочків полину до жирних і смажених м'ясних страв не лише покращувало їх смак, але й сприяло травленню і виведенню з організму шлаків.

Діти особливо любили ласувати пасльоном і пагонами лепехи. Останні, крім того, що смачні й корисні, зміцнювали і захищали зуби від руйнування. Досить смачною їжею був корінь лопуха, запечений на вогнищі. Для цього свіжоочищене коріння клали в попел вогнища і в ньому пекли до готовності, потім його виймали, очищали від шкірки, солили і з апетитом їли.

З багатьох рослин виготовляли борошно для випікання хліба, коржів, млинців тощо (дубові жолуді, висушені сережки берези, подрібнене і перемолоте коріння комишу, очерету, стрілолисту, гусячої лапки).

Що ж до приправ, то висушені кореневища лепехи використовувались в якості заміниці лаврового листка, імбиру, кориці; насіння гірчака перцевого замінювало гірчицю; з барбарису виготовляли гострі й інші приправи. Замінниками екзотів служила і крупа з насіння лепешняку, яка, будучи легким для засвоєння продуктом, своїм смаком нагадує саго чи риж, а варені чи печені бульби стрілолисту смаком нагадують їстівні каштани.

Цікавим був досвід отримання місцевих солодощів та цукристих речовин. З терну, малини, ожини, журавлини, барбарису отримували сиропи. З барбарису, наприклад, варили кислосолодке варення, що могло зберігатись роками. Методика отримання солодощів з куги полягала в тому, що після 40-50-хвилинного варіння подрібнених на м'ясорубці коренів цієї рослини отримували солодкий відвар, який парили на малому вогні до отримання густого солодкого сиропу. Досить поживними були і киселі з розтертого висушеного стрілолиста. Смачні джеми готували з терну, ожини, костяниці; желатину і пастилу – з барбарису. Серед численних спиртних настоянок і наливок найкращою була тернівка, а серед місцевих вин варто згадати вино з барбарису, яке не тільки поліпшувало апетит, але й знімало біль голови.

Звичайним були чай з лепехи, гадючника, з молодих листків мати-й-мачухи. Ерзац-кава виготовлялась з насіння глечиків і латаття, зі смажених кореневищ очерету, з коріння цикорію та кульбаби.

Варто було б зупинитись і на виготовленні солодів, компотів і на різноманітних способах зберігання і покращання якості березового соку. Унікальним напоєм на Поліссі було «молоко» з ліщини. Для його виготовлення свіжо зібрані лісові горіхи розщеплювали, їх ядра подрібнювали, замочували на ніч у воді й потім товкли в ступці. Отриману масу розбавляли дев'ятикратною кількістю води і після того настоювали близько чотирьох годин, періодично перемішуючи. Потім кип'ятили, проціджували і додавали до смаку сіль і цукор. Одержане «молоко» було смачним і поживним.

Місцеве населення широко застосовувало харчові барвники, які сприяли збереженню чи покращанню вигляду продукту. З барбарису отримували барвники ясно-червоного та жовтого кольору, з ягід ожини – бордового, шальвії – рожевого, з кропиви – зеленого тощо. Для відбілювання полотен та миловаріння особливий інтерес становила мильнянка, широко розповсюджена по берегах поліських водойм. При відварюванні у воді її кореневище дає піну, аналогічну милові, й має такі ж миючі властивості, особливо при пранні вовняних і шовкових тканин. Справа у тому, що мильнянка містить сапоніни, які використовуються у текстильній промисловості для відбілювання тканин. Крім того, мильнянку застосовують

при виробництві шипучих вин, шампунів, а в кондитерській промисловості – халви, крему, вершків тощо. На Поліссі виробляли і сірчано-дъогтяне мило, яке використовувалось для лікування шкірних захворювань людей і тварин – екзем, корости, лишаю і тому подібних. Дъоготь отримувався шляхом сухої перегонки деревини берези і сосни. З останньої до цих пір добувають каніфоль.

Можна було б навести ще багато цінної продукції, яку людина отримувала з поліських рослин: з верб – гнуті меблі, кошики, фашини; деревина липи, дуба і капи берези йшли на токарні вироби. З різних рослин добували соду і поташ, рогіз служив сировиною для плетіння кошиків і циновок, як інсектицидний препарат застосовували дъоготь з сосни.

Крім рослин, на господарські потреби йшла багата фавна краю: річкові молюски використовували, як корм для свиней і птиці, зі шкіри жаб добували ліки проти глистів і кліщів. Борсучий жир застосовували при туберкульозі. Сильним лікувальним засобом була так звана «боброва струя», отримувались ліки зі шпанської мухи, мурашок. У великих кількостях виловлювались річкові раки, розвивалось бортництво та інші промисли.

Звична для Полісся фавна ссавців нараховує 60 видів. Більшість з них мають важливе господарське значення: дають цінне хутро (лисиця, борсук, лісова і кам'яна куниця, тхір, бобер, видра, норка, заєць, білка, кіт), смачне поживне м'ясо (заєць, косуля, кабан, лось), знищують шкідників лісового і сільського господарства (ласка, горностай, їжак). Поширені тут і шкідники – польова і домова миші, хом'як тощо.

Найбільше значення з них мав заєць, м'ясо якого суттєво покращувало харчування населення, а тисячі шкір ішли на виготовлення шапок, рукавиць, одягу. За даними Є. Крайнева (1970), з 1960 до 1969 років на Поліссі було заготовлено 1174023 шкірки зайця, що в перерахунку складає 84,5 шкіри зі 1000 гектарів угідь. За цей час у Центральному Поліссі частка зайця у мисливстві досягла 66,62%. На другому місці були лисиця, косуля, білка – відповідно: 8,12%, 7,54% і 7,53%, на третьому – кабан (3,66%), на четвертому – лось (1,79%) та куниця (1,67%), на п'ятому (від 0,98% до 0,38%) – єнотовидний собака (акліматизант), борсук, бобер, видра, на шостому (від 0,09 до 0,01%) – олень, вовк, рись. З 1960 по 1969 роки було заготовлено 179473 шкірок лисиці, або 12,9 штук зі 1000 гектарів; 12153 шкірки єнотовидної собаки, або 0,87 штук з 1000 гектарів; 14084 шкірки куниці лісової та кам'яної, або 1,01 з 1000 гектарів; тхора – 32878, або 2,36 з 1000 гектарів; ондатри – 25809, або 34 шкірки з 1000 гектарів водоболотних угідь. За 7-річний період з 1960 по 1966 роки було здано 656 шкірок видри, що становило 0,86 з 1000 гектарів водоболотних угідь. Ще в минулому столітті на Центральному Поліссі зустрічались зубр, ведмідь, а за часів Київської Русі і лев («лютий звір»).

Вельми різноманітне на Центральному Поліссі пташине населення, яке нараховує 276 видів, домінують представники водно-болотного комплексу – пастушки, кулики, одуди, горобині птахи. На болотних масивах гніздилися журавлі та чаплі. Від боліт ближче до лісу тримаються глухар і тетерев. У лісах є багато рябчиків. Часто зустрічалась сіра сова, великий і малий яструби. Особливо чисельним було пташине населення русла і заплави Прип'яті. На затоплюваних повинню вербняках водилися величезні зграї качок-крижнів, чирків, а також нерозень, ши-

лохвіст, білоока чернь та інші. Водно-болотно-лучний орнітокомплекс на Поліссі представляють також деркач, водяна курочка, лисуха, крижень, чирок-тріскунок, білий лелека, сіра чапля, річковий крячок, одуд, сіра ворона, польовий горобець, польовий жайворонок, вівсянка очеретяна, берегова ластівка.

Для поліських лісів характерне гніздування крука великого і малого, яструбів, лелек, шпаків, великого строкатого дятла, великої синиці.

Багато птахів зустрічається на полях, городах, багаторічних травах – перепел, звичайна горлиця, одуд, галка, шпак, польовий жайворонок.

Облік, який проводили мисливські статисти, нерідко був занижений (за 1967 рік по Центральному Поліссю здобуто бекаса, гаршнепа – 18700 штук, перепілки 5700, голубів – 4500, вальдшнепа – 4500), що не відповідало існуючим реаліям. Основу ж промислової орнітофауни Полісся складали різні качині, на яких припадало 70% усієї здобичі птахів. Серед них домінували крижні – 24% і чирки – 33%. Серед лісових курячих Полісся домінантом був тетерев – 49,31%, далі йшла сіра куріпка – 34,43%, рябчик – 11,83% і глухар – 3,84%.

Головними представниками плазунів на Поліссі є вуж і гадюка. Із земноводних поширені озерна і ставкові жаби, звичайні ропухи, звичайний і гребенястий тритони.

Риби представлені дванадцятьма родинами, найбільше видів у корошових. Характерними рибами річок і водойм Полісся є стерлядь, щука, плітка, елец, головень, в'яз, голянь озерний, краснопірка, білизна, вівсянка, линь, підуст, марена дніпровська, пічкур, верховодка, густера, лящ, клепець, синець, чехоня, гірчак, золотий карась, сріблястий карась, короп, голец, щиповка, в'юн, сом, вугор річковий, миньок, судак, окунь, йорж, носарі, бичок-пісочник. Поодинокі види риб належать до шукових, в'юнових, сомових, тріскових, окуневих і бичкових.

Бичок-пісочник належить до понто-каспійського реліктового комплексу, що має морське походження. В умовах Понто-Азова цей комплекс входить у так звану «лиманну фавну», характерну для лиманів, естуаріїв гирл річок та інших водойм контактної зони «суходіл-море». До цієї фавни належить і рибець, який у басейні Прип'яті утворив місцеві туводні популяції. Місцеві форми вирезуба для Прип'яті та її приток відмічені ще К. Кесслером (1856) і Д. Белінгом (1915). У річках Ілі, Ясельді та Горині ці риби відмічав і В. Пенязь (1957). До зарегулювання Дніпра з Чорного моря аж до Прип'яті мігрували чорноморський оселедець (Семенов, 1905), білуга (Нікольський, 1887) і, можливо, прохідна форма вирезуба (Семенов, 1905).

Крім того, з представників понто-каспійської фавни у місці впадіння Піни в Прип'ять зустрічається популяція малої південної колючки, а в білоруському відрізку р. Случ – популяція котячої акули (Линник, Зенькович, 1967). Це свідчить про недавній контакт цього регіону з морем, про що відмічалось на початку нашої статті. Проте в Поліссі збереглися і стародавні прісноводні (третинні) релікти, наприклад, представник бабцьових – бабець-головач (Пенязь, 1957).

Рибні багатства мали дуже велике значення для місцевої людності. Риба споживалась протягом року. Діжки з засоленою рибою, мішки з сушеною рибою зберігались у більшості садиб поліщуків. З риби і грибів готувався смачний борщ.

Рибопродуктивність різних водойм Прип'ятського Полісся була неоднаковою, найменша – в дистрофних озерах, найбільша – у Прип'яті. У середньому

тут отримували до 40 кілограмів риби на один гектар води. У свій час нижня течія Прип'яті від кордонів Білорусі й до впадіння в Дніпро була закріплена за Чорнобильським риболовецьким колгоспом ім. Будьонного, офіційний вилов риби якого складав у 1980 році 396 центнерів, у 1961 – 339 центнерів, у 1962 – 403 центнери і в 1963 – 649 центнерів. Беручи до уваги, що враховувалась далеко не вся виловлена риба, можна скласти уявлення про рибні багатства цього благословенного краю.

Отже, Прип'ятське Полісся, з одного боку, забезпечувало оптимальні умови проживання населення (щоправда, до того моменту, коли величина антропогенного навантаження не перебільшила допустимі для цього району норми), а з другого – його наземні й водні екосистеми добре налаштовані на переборення різних негараздів, у тому числі радіаційних забруднень. Осушення боліт, зарегулювання Дніпра і його приток, польдеризація й осушення заплав, гідромеліоративні перебудови річкової мережі, заплав і долин річок, вирубування лісів, урбанізація, перенаселення тощо різко збільшили рівень забруднення і техногенного перетворення довкілля. Піком деградації поліських екосистем стало будівництво ЧАЕС і катастрофа на ній.

З короткої аналізи наявних матеріалів видно, по-перше: що Україна втратила внаслідок варварської експлуатації Полісся в часи советської імперії; по-друге, викладена інформація може слугувати основою для поліпшення екологічної ситуації на Поліссі та відновлення багатих природних ресурсів і здорового для людей довкілля. Чекаємо на державну увагу до нашої аналізи і пропозицій. У разі запиту нами будуть розроблені конкретні пропозиції щодо відновлення природних ресурсів Прип'ятського Полісся.

Бібліографія

- 1 Багнюк В. М., канд. биол. наук. Бактериальные процессы превращения органических веществ в Киевском водохранилище. // Дисс. – К.: Киевский госуниверситет им. Т. Г. Шевченко. – 1970. – 260 с.
- 2 Браунер А. А. Систематические и зоогеографические заметки о тушканчике, сером суслике, байбаке и кроте. // Записки Крымского об-ва естествоиспытателей и любителей природы. 1913. – т. 3.
- 3 Белинг Д. Е. К ихтиофауне Днепровского бассейна под Киевом. // Труды Днепровской биол. стан. 1915. – вып. 2.
- 4 Богоявленский Н. А. Древнерусское врачевание в XI-XVII вв. – М.: Медгиз, 1960 – 326 с.
- 5 Грацианов В. Заметки о коллекции рыб Минской экспедиции. // Труды студенческого кружка для исследования русской природы, состоящ. при Московском ун-те. М., 1907. – кн. 3. – с. 148-151.
- 6 Казначеев В.П. Экология человека: основные проблемы. // Сб. науч. трудов. (отв. ред. В. П. Казначеев и В. С. Преображенская). – М.: Наука, – 1988. – 221 с.
- 7 Кесслер К. Ф. Естественная история губерний Киевского учебного округа: 1856. – Вып. 6. Рыбы. – с. 1-98.

- 8 Киевское водохранилище. (Под. ред. Я. Я. Цееба, Ю. Г. Майстренко). – К.: Наукова думка. – 1972. – 460 с.
- 9 Клоков М. В. Основные этапы развития равнинной флоры Европейской части СССР. // М-лы по истории флоры и растительности СССР, 1963. – вып. 4. – с. 376-406.
- 10 Крайнев Е. Д. Охотничьи животные Украины, пути их охраны и рационального использования. // Дисс. канд. биол. наук. Киев, 1970. – 286 с.
- 11 Ковалев В. А. Проблемы болотоведения и мелиорации в работах П. А. Туковского. // Вклад акад. П. А. Туковского в изучение геологического строения земной коры Белоруссии: Сб. Ст. – Минск: Наука и техника, 1985. – с. 82-91.
- 12 Линник В. Я., Зенькович Е. М. Кошачья акула в пресных водоемах Белоруссии. // Доклады АН БССР, 1967. – № 7. – с. 649-650.
- 13 Лікарські та господарські порадики XVIII ст. – серія «Пам'ятки української мови XVIII ст.» (Підготував до видання В. А. Перидедрієнко. – К.: Наукова думка., 1984. – с. 127.
- 14 Некрасова В. Л. История изучения дикорастущих сырьевых растений СССР, т. 1 – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – с. 276.
- 15 Неручаев С. Г. Уран и жизнь в истории Земли. – Л.: Недра, 1982. – 208 с.
- 16 Никольский А. М. Животный мир Полесья. – СПб. 1987. – 68 с.
- 17 Павлоцкая Ф. П. Миграция радиоактивных продуктов глобальных выпадений в почвах. – М.: Атомиздат, 1974. – 215 с.
- 18 Пенязь Б. С. Рыбы р. Припять. // Уч. Зап. БГУ, – М., 1957. – вып. 33, сер. биол. – с. 107-146.
- 19 Підоплічко І. Г. До вивчення вимерлих і реліктових гризунів Лісостепу та Полісся. // Четвертинний період. Київ, 1930. – вип. 1-2. – с. 153-166.
- 20 Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, вип. 2. К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – 235 с.
- 21 Полищук В. В. О значительном позднегалоценовом подъеме уровня Черного моря и происхождение северных элементов его фауны. // Гидробиол. журн. 1984. – № 4 – с. 3-13.
- 22 К познанию зоопланктона озера Нобаль. // Гидробиол. журнал. – № 1 – с. 11-18.
- 23 Семенов В. П. ред. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – т. 9. – Верхнее Приднепровье и Белоруссия. – СПб, 1905.– 619 с.
- 24 Тутковский П. А. Ископаемые пустыни Северного полушария. // Приложения к «Землеведению» за 1909 г. – М., 1910.
- 25 Торговля на Україні XIV – середина XVIII ст. Волинь і Наддніпрянщина, – К.: Наук. думка, 1990. – 406 с.
- 26 Шарлеман Е. В. Млекопитающие окрестностей г. Киева. – К.: 1905.
- 27 Degevs E. T., Khoo F, Michaelis W. Uranium anomaly in Black Sea Sediments // Nature, 1977, vol. 269, № 5628. – pp. 566-569.

□

Княжі гради над Прип'яттю

«І линула злива, і розлилися річки, і буря
взялася й на дім отой кинулась, – і він упав.
І велика була та руїна його!»

(Євангелія від Св. Матвія, 7, 27)

Багато хто ще й дотепер вважає, що Полісся лежить на окраїні історії, є землею, в якій ніколи нічого не відбувалось, і врешті, краєм, який не має історії. Моє нове дослідження «Княжі гради над Прип'яттю» заперечує ці псевдонаукові погляди.

1. Ратно – ключ до Полісся

Прип'ять, права притока Дніпра, є однією з найбільших поліських рік, довжина якої з її початку біля села Головно до гирла сягає 748 км. Твориться річка з багатьох потічків, що витікають з болота «Тенетисько», біля села Головно, і пливе кількома рукавами, що губляться в розлогих мочарах і трясовинах, з так званими «вікнами», аж до містечка Ратно, звідки, власне, й бере свою назву.

Прип'ять – слово давнього слов'янського походження й означає трясовисько, а саме з трясовини і через неї витікає і несе вона свої води.

У літописах знаходимо не тільки її слов'янського походження назву, але й бачимо, що вже в VI ст. все Полісся в межах Прип'яті та її приток заселене слов'янами, які лишили тут багато слідів своєї присутності – численні городища, погости, кургани, багаті археологічні знахідки з них, яскраві топоніми, перекази, що живуть віками.

До приручення коня, винаходу колеса та постання гужових шляхів головними артеріями життя й міграції були ріки, а головний шлях ішов по Прип'яті та Дніпру. У VIII-IX ст. Прип'ять стає водним шляхом для варязьких дружин, які плывуть завойовувати ці простори. Дружини Аскольда й Дири не були першими на тому шляху, а плвли по вже відомому.

З постанням держави Руси-України зі столицею Києвом роля цього водного шляху по Дніпру і Прип'яті зросла, бо мав він насамперед стратегічне військове, а тоді вже й торгове значення. Як найкоротший водний шлях із заходу до столиці Руси-України Києва, мав він бути добре захищений, і тому вже в X ст. по берегах Прип'яті у крайніх західних її точках вибудовують наші князі цілий ланцюг укріплених градів з «раттю», назви яких самі промовляють про їх призначення: Ратно, Щитно (Щитинь), Ветли, Люб'язь, Небель. Історичні зливи і бурі, що пронеслися над нашою землею, перетворили ці давні княжі гради над Прип'яттю у велику руїну, але їх особливе призначення в минулому – щитів і брам нашої дав-

ньої держави на заході водного шляху «з варяг у греки» – відіграло важливу роль у захисті найголовнішої водної артерії до золотоверхого стольного Києва.

«Ця група городищ відчиняла браму на водний шлях Прип'яті», – стверджує професор Олександр Цинкаловський у своїй праці «Ріка Прип'ять та її допливи», – і вгору нею на захід до Бугу чи полудневими притоками на багату Волинь».¹

На цьому важливому стратегічному водяному шляху град Ратно був ключем до брами не тільки Полісся, але й самої столиці, тому вже у X ст. вибудовано з наказу наших князів укріплення та поставлено в ньому рать, військову залогу, яка б оберігала західні ворота Руси-України.

Найбільшими ворогами нашої держави на заході були тоді ятвяги, пізніше поляки, з якими вели довгі війни наші князі, й саме по Дніпру та Прип'яті йшли човни з дружинами, щоб відбивати агресію сусіда. І тут, у Ратно, зосереджувалась княжа дружина і вирушала проти ворога, що хотів заволодіти ключем до водного шляху нашої землі.

Град Ратно нагадував інші волинські міста того часу. Обнесений земельними валами з дубовим частоколом на них, сторожовими вежами, з яких удень і вночі проглядалася річка і підходи до неї з берегів, залізні ланцюги та інші перешкоди, перекинуті над течією, фльотилії човнів для відбиття можливої атаки ворога. Значення човнів було особливо велике, і наші предки були дуже прив'язані до них, бо вони не тільки відігравали основну роль в опануванні водного шляху, вважалися єдиним засобом комунікацій, а ще й ставали останньою домовиною (хатою) для небіжчика, про що свідчать знайдені поховання у човнах-довбанках. Можливо, цей звичай поховання принесли варяги, але він добре прижився на Поліссі.

З прийняттям князем Володимиром християнства скрізь, де закладали наші князі оборонні фортеці для захисту від ворогів, виростали в них перші храми Божі.

Не маємо найменшого сумніву, що такі храми вибудовані в Ратно для численної вже християнської дружини князя, купців, що пливли сюди за багатством землі Поліської, місцевого населення, яке сприйняло світло віри Христової.

Десь на рубежі XI-XII ст. у Ратному засновано чоловічий монастир, який не можна ототожнювати з пізнішим, з XVI ст., монастирем у Яревищах, який заснували князі Сангушки. Цей монастир у Ратно був заснований не як пустельний, а як місійний осередок українського християнства, щоб його монахи засівали зерно віри Христової в душах поліщуків, значна частина яких ще була язичниками.

І сам град, і його монастир не оминула Батисева повінь, що залила Україну, Волинь і Полісся, але маємо незаперечні історичні докази того, що вони, як той птах фенікс, спопелившись, знову постали. І саме в Ратенському чоловічому монастирі, що розташувався в урочищі Новий дворець, наприкінці XIII ст. ігуменом був Петро Ратенський (бл. 1270-20.12.1326), виходець з того краю, визначний іконописець, згодом перший митрополит Москви, будівничий московської Церкви і держави. Серед відомих збережених ікон, намальованих ігуменом Петром, є Новодвірська чудотворна ікона Божої Матері.

¹ Олександр Цинкаловський. Ріка Прип'ять та її допливи. – Вінніпег, 1966, с. 22.

«Називається цей образ так тому, – знаходимо в праці «Богоматір», – що в час написання його святитель Петро знаходився на Волині в неіснуючому тепер монастирі, заснованому на березі річки Раті в урочищі Новий дворець».²

Маємо підстави вважати, що монастир у Новому дворці відновив волинський князь Володимир Васильович (1269-1288), коли володів нашою землею і, як пише літописець, відбудовував і закладав нові міста, храми, монастирі, сам малював образи до святинь, як-от у Любомлі, Бересті, Кам'янці.

Своє стратегічне значення град Ратно не загубив і в XIII-XIV ст. Саме за оволодіння цим містом велись довгі війни між Галицько-Волинською державою, Литвою, Польщею.

«Підтверджує велике стратегічне значення Ратно експансія польського короля Казимира (1340-1370), – знаходимо ці думки в праці Олександра Цинкаловського «Стара Волинь і Волинське Полісся»,³ – який провадив агресивну політику проти Волинсько-Галицької держави і по смерті короля Юрія II глибоко врізався так званим «Ратенським клином» вздовж ріки Прип'ять на схід аж до міста Ветли. Таким чином, вузькою смугою малодоступних теренів відділив він воюючу тоді з Польщею Литву від Волині, як також здобув собі доступ до водного шляху на схід аж до Дніпра».

Згідно акта від 21 серпня 1433 року, Ратно належить князеві Сангушку, яке він отримав від польського короля Владислава Ягайла. Власник брав з містечка данину медом.

Через 10 років, 27 березня 1443 року, король Казимир Ягеллончик дав грамоту, в якій читаємо: «Від Великого князя Казимира королевича до всіх мужів, Ратнянам і Ветлянам, дали есмо Ратно і Ветли князю Сангушку з всіма вами, як те є його отчина, і ви би його були послушні свого отчича, а іншого нікого...». Цією грамотою було ще раз підтверджено попередній акт. Таким чином, князі Сангушки надовго залишилися власниками цього простору з важливими містами Ратно, Щитно, Ветли.

На поч. XVI ст., надаючи важливого значення цим завойованим територіям Полісся з водною артерією Прип'ять і її притоками, було засновано польськими королями Ратенське староство, а 1585 року проведено його люстрацію, в тексті якої названо цей град «misto» з 249 будинками, 20 з яких були незаселені.

Як бачимо, вище українське духовенство жило тут здавен, було чимало храмів, монастирів. Писемні пам'ятки розповідають про церкву Воскресіння Господнього (з пол. XVI ст.), в люстрації Ратенського староства згадується «поп Воскресенський», а в Зборівському договорі між Україною та Польщею йде мова про повернення православним українцям у Ратно церкви Святої Трійці.

1614 року побудовано Різдво-Богородичний храм, який існує і дотепер. Його збудовано в Старому Ратно (на колишньому островку – можливо, саме тут і був Новий дворець) між річками Виживкою та Прип'яттю.

За «Кліровими відомостями церков Ковельського повіту» Державного архіву Волинської області, храм Різдва Богородиці перебудував отець Федір Полюхо-

² Богоматір. – К.. 1992, т. 2, с. 759.

³ Олександр Цинкаловський. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Вінніпег, 1986, т. 2, с. 292.

вич і парафіяни.⁴ До цієї церкви приписана в селі Видраниця кладовищенська церква Св. Миколая, невідомо ким і коли збудована, в с. Лучицях – Казанської Божої Матері, 1856 р.

У Новому Ратні⁵ знаходиться церква Воскресіння Господнього, 1861 р., дерев'яна, храм Св. Іллі, 1565 р. (як парафія). Приписана до цього храму кладовищенська церква Св. Дмитрія в с. Горники.

Протоієрей Михайло Тучейський у своїй праці «По глухих закутках Волинського Полісся»⁶ наводить такі думки: «Містечко Ратно старовічне. За старих часів було багато церков, а нині три: Пречистенська, Воскресінська та Іллінська, але Воскресінська в забутті. Місто здавен ділиться на Нове й Старе Ратно. Староратенська Пречистенська парафія з 2700 парафіянами, Новоратенська Іллінська – 4500 парафіян».

2. Зі щитом чи на щиті

Цей крилатий вислів належить стародавнім грекам, він прийшов до нас завдяки їхньому історикові Плутарху (46-125). З його опису дізнаємося про те, як мати, проводжаючи свого сина на війну, подала йому щит і наказала: «Вертайся з ним або на ньому!», тобто переможцем або мертвим.

Слово «щит» походить від давньоукраїнського «щетитись», тобто оборонятись. Головне призначення щита як предмета військового озброєння було захищати тіло воїна від холодної зброї ворога. Щоб захистити тіло краю, країни, в княжу добу Русі-України вибудовували наші князі численні укріплені гради, в яких стояли військові залоги.

Шлях «із варяг у греки» в X-XII ст. мав ще й велике стратегічне значення для Русі-України. Саме по Дніпру і Прип'яті та її численних притоках наші князі вирушали в похід проти ятвягів, литовців, поляків, а для оборони північно-західних окраїн нашої батьківщини побудували вони цілий ланцюг укріплених градів над річкою, кожен з яких у цьому ланцюгу мав своє призначення, окрім того вони були ще й погостами, до яких звозилась данина: худоба, збіжжя, мед, віск, хутро тощо. Зібрана взимку данина зі скресанням криги на довгих караванах човнів пливла до Києва. Ці гради були місцем осідку князівських тіюнів, які не тільки стежили за збором данини, але й вершили суди. Як відомо, град Ратно був ключем до Полісся. Заволодівши ним, ворог відчиняв собі ворота до головного стратегічного шляху по Прип'яті та Дніпру. За 20 кілометрів від нього вгору по річці на тому місці, де Турія вливає свої води до Прип'яті, в X ст. вибудований ще один оборонний замок, головне призначення якого – бути щитом для Волинського Полісся. Цей град через його стратегічне призначення й отримав назву «Щитно», пізніше видозмінено в Щитинь.

Княжий град Щитно справді був щитом для всього теперішнього Ковельського Полісся і Волині, бо, оволодівши ним, ворожі човни по Турії досягали б Воло-

4 Державний архів Волинської області. Клірові відомості церков Ковельського повіту (ф. 35, оп. 5, спр. 208, арк. 296-299).

5 Там само, арк. 290-291.

6 Михайло Тучейський. По глухих закутках Волинського Полісся. – Крем'янець, 1938, с. 62.

димира. Таким чином, той, хто володів Щитно, володів цілим регіоном Полісся, з якого можна було б загрозувати Володимирові, Галичеві й іншим містам Галицько-Волинської держави. «Часом сама назва городищ і сіл, – стверджує професор Олександр Цинкаловський, – промовляє за тим, що були це оселі, утримувались військові залоги, як, наприклад, Ратне, Войнівка, Щитне, Варяж і т. д.»⁷

У ранню добу нашої державности по найважливіших оселях над Прип'яттю та її допливами стояли відбірні наймані варязькі залоги, яким було довірено безпеку водних шляхів і цілого краю. Ряд збережених назв урочищ навколо Щитня, як от: Почапи, Жджар, Пекич, Унту й інші – промовляють самі за себе. Це назви варязького походження.

Де ж найправдоподібніше знаходилась стара оселя під назвою Щитно? Безперечно, що не в урочищі, в якому ще й дотепер збереглася ця назва, і яке знаходиться за півтора кілометра від лугів над Прип'яттю. В урочищі Щетинь, де ще до 1939 року було поселення з 30 дворів, залишилася лише видозмінена назва від того первісного Щитно, що знаходився на місці теперішнього урочища Підгороховище (ховатися під горою). Саме з цього стратегічного місця можна було контролювати водний шлях по річці Прип'ять, бути щитом для Полісся і Волині, закриваючи річку Турію, довжина якої сягає 241 кілометр від гирла до витoku біля містечка Затурці. На місцезнаходження давнього граду вказує велика кількість керамічних знахідок в урочищі Підгороховище. Між іншим, тожність місцевої кераміки із знахідками у Ветлах не викликає сумніву, автор мав змогу прийти до висновку, що це кераміка X-XII ст.

Природні умови, географічне положення, археологічні знахідки промовисто вказують нам місцезнаходження давньої княжої оселі. Професор Олександр Цинкаловський досліджував цей край наприкінці 1930 років і в названій вище праці також говорить на користь зазначеного розташування граду: «Місцями, де могли б затримуватись залоги човнів, мусіли бути високі сухі „груди” чи піскові надми (пагорби) над самим берегом ріки».

Недалеко Підгороховища, за Турією, над Прип'яттю і дотепер одне з урочищ носить назву «Груди», тобто місця, де в княжу добу стояли залоги човнів, на яких княжі дружинники вирушали річками за даниною, контролювали й охороняли торгові шляхи «з варяг у греки» та на південну Волинь і Галичину. На місцезнаходження давньої оселі Щитно вказує і географічне положення. Саме з цієї точки на лівому березі в гирлі Турії при впадінні її в Прип'ять можна було контролювати ці дві водяні артерії, бути щитом тієї, що пролягла до південної Волині.

Стародавній Щитно являв собою укріплену оселю, в якій перебувала військова залога, обнесена земляними валами з дубовим частоколом на них, оглядовою вежею. Були тут житлові приміщення для княжої дружини, комори, урядові будівлі, серед яких чільне місце посідав суд. Будували в таких оселях також церкви.

З появою гужових значення водних шляхів падає, а одночасно поступово зменшується роля градусів над Прип'яттю і її допливами. У XV-XVI ст. Щитно втратило своє значення, колишнє місто звелось до рівня звичайного поліського села.

⁷ Цинкаловський. Ріка Прип'ять..., с. 25.

Найбільш вірогідно, що десь після Батієвого погрому вцілілі жителі Щитно за-снували оселю з видозміненою назвою в урочищі, яке й нині зветься Щитинь, тобто видозмінили первісну назву з перенесенням самого поселення. Могло це статись і в добу Литовсько-Руської держави. Але без сумніву одне: з втратою охоронного щита в гирлі Турії вцілілі мешканці були змушені ховати свої оселі серед непрохідних боліт і лісів.

По ліквідації державности Польщі 1795 року Щитинь опинилась у складі Ковельського повіту Велико-Глушанської волости. На той час до парафії Успіння Божої Матері в Щитині були приписані ще й села Залухів, Вулька Щитинська та хутір Почапи. 1834 року місцевий дерев'яний храм, вибудований невідомо ким і коли, згорів від блискавки, але на старому місцевому цвинтарі, нині не існуючому, залишилась дерев'яна капличка 1833 року, яку зі закладенням кладовища в урочищі Синька перенесено сюди ж.

Як подає Микола Теодорович у своїй праці «Волинь в опису міст, містечок і сіл. Ковельський повіт»: «В с. Щитинь на місці згорілої церкви і тепер знаходяться два давні дзвони, а на кладовищі є капличка, побудована 1833 року над прахом дружини місцевого священика Івана Дашкевича. На стіні польською мовою напис: В цій капличці похована жінка Мар'яна Дашкевич з Дубовичів. Року 1833, 21 грудня».⁸

З цієї праці дізнаємося про те, якими віковими борами було оточене село, а в урочищі Синьки ріс дуб, у дуслі якого могли поміститися четверо людей. Саме в тому дуслі під час московської рекрутчини ховалися місцеві хлопці.

З часу, коли основним заняттям місцевих селян ставало землеробство, кількість лісових масивів зменшувалась, а непрохідні в минулому лісові хащі обертала наполеглива селянська праця в хліборобські ниви. На місці, де тепер знаходиться село, шуміли непрохідні бори впереміж з такими ж мочаристими болотами, як Лють, Вільховичі та інші, назви яких промовляють самі за себе.

Річка Турія була багатогою не тільки рибою, диким птаством, її води в минулому столітті працювали на місцевих селян. Водяні млини на Турії мололи збіжжя не тільки селян Щитиня, але й навколишніх сіл.

З архівних документів та історичних джерел дізнаємося про тогочасних власників Щитиня: Дворжецьких, Курдбановських, Хойнацьких. Їм належали орні землі й ліси, рибні та мисливські угіддя.

1906 року в селі нараховувалося 100 дворів і 674 мешканці.

З 1885 року вірних села Щитинь було переписано до Різдво-Богородичного храму (1811 р.) у с. Мала Глуша. Лише в 1920 роках біля місця, де стояв храм, спалений блискавкою, вибудовано нову дерев'яну церкву, яка згоріла під час боїв 1944 року. Нині в Щитині мурований храм, збудований у добу незалежної України, але належить він до московської церкви, а його настоятель отець Іван, поліщук за походженням, прославляє в святині московського Алексія.

Княжий град Щитно впродовж віків залишався непробивним щитом для ворогів нашої незалежності і свободи, таким він залишиться і на прийдешні віки, щитом нашої віри і духовности.

⁸ Микола Теодорович. Волинь в опису міст, містечок і сіл. Ковельський повіт. – Почаїв, 1903, т. 5, с. 222-223.

3. «Він збудує цей дім для ймення мого»

Якщо Господь не будує дім,
то даремно трудиться будівничий.
(Псалми Давидові)

Заголовком мого дослідження про давній град Ветли стали біблійні слова, і не випадково, бо ж кожне село, місто, як і дім, будується з волі Господа нашого Ісуса Христа. Ветлоград не був винятком, а в ланцюгу оборонних княжих осель X-XIV ст. посідав центральне місце. Тоді його оборонний замок існував на місці давнього слов'янського персневого (округленого) городища з VIII ст., залишки якого й дотепер є на правому березі Прип'яті навпроти села, і яке за своїм походженням не є природним пагорбом, а створене працею наших далеких предків, що насипали його в заплавах річки серед верб і очеретів. Його господарі займались тоді суто мисливством, але з розвитком землеробства, тваринництва перейшли на лівий берег і серед пралісів, за 1 кілометр північніше річки, заснували одночасно два нові поселення, одне з яких виросло на місці, де донедавна було летовище, друге – на Лисій Горі. Ці поселення були тісно пов'язані між собою, і вони виникли не на голому місці, бо знаходимо тут сліди давніших мешканців – кам'яні знаряддя праці з доби неоліту, що свідчать про придатність цієї місцевості для життя ще в доісторичні часи.

Після ретельного обстеження місцевості, дослідження зразків кераміки, якої тут багато, інших знахідок на поверхні землі протягом останніх шістдесяти років, вивчення скупих історичних джерел, автор дійшов висновку, що саме тут маємо шукати давній княжий град Ветли, який, без сумніву, існував впродовж століть і був на той час широкознаний як одне з центральних стратегічних оборонних поселень на шляху «з варяг у греки», важливим торговим, культурно-освітнім осередком цієї частини Полісся. Проте головним його призначенням була оборона і захист водного шляху, північно-західних кордонів України-Руси.

Разом зі своїм замком на городищі град Ветли княжої доби в ланцюгу стратегічних оборонних осель (Ратно, Щитно, Люб'язь Небель) був своєрідним мостом, що поєднував їх в одне ціле, бо всі ці п'ять градів-кілець і становили єдиний оборонний ланцюг, центром якого була наша оселя.

Професор Олександр Цинкаловський, дослідник цієї оселі, наприкінці 1930 років у своїх працях з історії Полісся стверджував, що Ветли існували тут як град уже в X ст., і що назва ця місцевого походження. На тутешньому діалекті вона спочатку звучала як Віотли, а пізніше була видозмінена у Ветли, Ветли.

Слово Віотли означає вітки, гілки, можливо, вербові, лико з яких було добрим матеріалом для взуття й інших речей.

Дехто з місцевих краєлюбів знаходить у назві чужинецькі корені, зокрема литовського походження. На їх думку, Ветли (з литовської – «невелике місце») отримали назву від своїх засновників, а ними мали бути литовські князі. Проте це твердження не витримує жодної критики, бо литвини прийшли на Полісся на початку XI ст., Ветли ж як град існували вже в X ст., а в литовсько-польську добу занепали, перетворившись у звичайне село.

Якщо Ветли й мали Магдебурзьке право при князях Сангушках у XV ст. (така думка належить професорові Олександрові Цинкаловському), то й ця гіпотеза говорить

про те, що цей статус надавався оселі вже як містові. Олександр Цинкаловський у своїй праці «Ріка Прип'ять та її допливи» небезпідставно стверджує: «Найстаріші городи, положені над Західною Прип'яттю, були Ратне, Ветли, Небель..., а також чисьельні погости...».⁹ Не виключено, що й у Ветлах був княжий погост з тіюном.

Що ж собою являв на той час оборонний замок і сам град? Хоч ми й не маємо їх опису, проте, без сумніву, мали вони багато спільного з іншими оселями того часу. Зокрема, замок на городищі, що заховалось за Прип'яттю серед її заплавл, очеретів і верб, оточений з усіх сторін водою, з земляними валами і дубовим частоколом, оглядовою вежею, з якої княжі дозорці бачили річку на багато кілометрів і перевіряли купецькі валки, що перевозили місцеві та чужинецькі товари, був захований від ворожого ока, а на випадок нападу являв собою добре захищену фортецю. Пізніше дерев'яні частоколи були замінені мурованими стінами, залишки яких ще були на початку ХХ століття.

Ще один дослідник Волині й Полісся отець Микола Теодорович у своїй праці «Волинь в опису міст, містечок і сіл. Ковельський повіт»¹⁰ наводить дані парафіяльного літописця отця Андрія Проко з Ветлів: «...на місці Ветлів було велике містечко з замком на невеликому острові за річкою Прип'ять серед непрохідних боліт, і були вони знищені в ході війни. Від містечка не збереглося слідів, а від замку і дотепер валяється цегла, розкидана по острівку під назвою „городище”». Двадцять років тому тут, на городищі, вчитель Андрій Єфімук знайшов давній, з ХІІ ст., залізний меч.

Поселення Ветли, заховане серед пралісів, оточене земляними валами та дерев'яним частоколом на них, мало всі ознаки тогочасного граду. Щоб охороняти життя і майно його мешканців, вибудовували оборонні стіни, вежі, оточили ровами, а щоб рятувати душі вірних від загибелі – ставили храми Божі.

Без сумніву, що й у княжу добу у Ветлах також був храм, бо всі князівські дружинники були вже християнами, а щоб повернути вчорашніх язичників до Бога, потрібно було мати релігійний осередок. Ще й дотепер збереглися місцеві перекази про те, що біля озера Рогізне, яке знаходиться на північний схід за Лисою Горою, була церква. Про наявність тут сильного впливу язичників свідчить закріплена за урочищем назва Каплище (Копище), де було місце принесення жертв язичниками.

Ветли того часу були й духовно-освітнім осередком краю, бо там, де будувались храми Божі, обов'язково засновувались школи для здібних дітей, розвивалось малярство, художнє ливарництво, золотарство тощо.

Поселення мало добре розвинуті ремесла і торгівлю. Залишки кераміки на місці оселі свідчать саме про це, а збережена назва Пристань на лівому березі Прип'яті при в'їзді в село дає нам підстави стверджувати про місце навантаження і вивантаження товарів. Саме тут зупинялися купецькі валки, і мали вони для своїх послуг комори, дім для ночівлі та інше.

Перші писемні згадки про оселю маємо з середини ХІV ст., коли польський король Казимир (1340-1370) здійснив чергову агресію на Полісся, врізався так званим ратенським клином аж до граду Ветли і відрізав цим Литовське князівство від Волині.

⁹ Цинкаловський. Ріка Прип'ять..., с. 18.

¹⁰ Микола Теодорович. Волинь в опису..., с. 222-223.

Ще одна писемна згадка, яка знаходиться в документах архіву князів Сангушків, з 1443 року, говорить про те, що польський король передав Ветли цим князям, як і всю Ратенщину. В іншому акті не знаходимо відомостей про стан княжих градів на Прип'яті, і Ветлів зокрема, але знаючи про те, як ці князі розбудували Полісся, не маємо сумнівів, що Ветли не залишилися поза їх увагою. У XIV-XV ст. Полісся стає більш доступне, його заселення відбувається інтенсивніше, з'являються гужові шляхи, вдосконалюється техніка землеробства, яке поступово стає основним заняттям поліщуків. Саме тоді й почався вихід з лісових нетрів, де були заховані їх поселення, на більш відкриті місця. Сталося чергове переселення з лісової оселі Ветли ближче до річки Прип'яті, де й нині знаходиться село. Історичні джерела стверджують, що саме князі Сангушки вибудували дерев'яну церкву в ім'я Преображення Господнього, яка 1679 року була замінена на нову і посвячена в ім'я Святителя Миколая. Проте пам'ять про давній княжий храм Св. Спаса живе століттями серед вірних, які 19 серпня також вважали храмовим святом села. Про храм Преображення Господнього (Спаса) знаходимо й документальну згадку. В Ереції для Ветлівської церкви короля Сігізмунда III від 1592 року сказано, що храм Спаса побудовано ще в середині XV ст.

Святиня мала окрему дзвіницю, яку вибудував греко-католицький острозький єпископ Флоріан Корсак. Давні чотири художньо відлиті дзвони, які впродовж століть кликали вірних на Служби Божі, провіщали про народження, одруження та смерть вірних, довго прикрашали дзвіницю. Їхня доля невідома. Зі слів мешканців села автор виніс думку, що один з них опинився в Прип'яті. У такий спосіб вірні рятували його від знищення.

У Державному архіві Волинської області зберігаються документи з описом місцевої церкви, її майна, землі тощо. «Село Ветли, Ковельського повіту, храм Св. Миколая, 1679 року побудований парафіянами, церковної утвари досить. Землі присадибної 3 десятини, орної 53 десятини, сіножатей 22 десятини».¹¹

Давня церква, як бачимо з документів, була вибудована з добірного пушчанського дерева, 1876 року її було реставровано й посунуто південніше на місце кладовища, де нині стоїть дерев'яний хрест у дворі місцевої лікарні.

Цю святиню знищили комуністи 1967 року, а була вона мистецько-архітектурною пам'яткою (ковчегоподібна) місцевих будівничих, з різьбленим іконостасом, давніми іконами з часів князів Сангушків та іншими безцінними предметами сакрального мистецтва, виготовленими народними майстрами Полісся. Знаходився в храмі багатий архів, бібліотека, документи про парафіяльну школу з 1889 року й інші духовні та культурні цінності. В Державному архіві Волинської області знаходиться документ з 4 квітня 1967 року, який зберігає таку інформацію: «Храм в с. Ветли – культове майно передано в церкву с. Велика Глуша, приміщення старе, не використовується, ключ від церкви в сільській раді».¹²

Станом на 1906 рік у селі Ветли нараховується 206 дворів, 1229 жителів, з них 18 римо-католиків, 104 жиди.

¹¹ Опис церковного майна з 1846 р., копії метричних книг з 1804 р. Священик Ігнатій Дишковський (ф. 35, оп. 5, спр. 188, арк. 73-75).

¹² Ф. Р-393, оп. 1, спр. 130, арк. 93.

Дві світові війни, які пронесли над нашою землею, затерли багато слідів княжого граду Ветли, а його мешканців розсіяли по світах. Доповнила і завершила руйнацію «доба будівників комунізму», під час якої знищено й загублено пам'ятки і саму пам'ять про цю прадавню княжу оселю нашої землі.

4. «Люб'язь брата свого...»

Село Люб'язь (первісна назва Люб'яз) на Любешівщині належить до давніх поселень краю і за свою тисячолітню історію, сліди якої збережено в історичних джерелах, археологічних знахідках, народних переказах, топоніміці краю, кілька разів пережило злет і падіння: в часи ранньослов'янського заселення Полісся VI-VII ст. уже яскраво горіло тут, на березі Прип'яті, життя наших предків. Після цього настав період занепаду, а його заміняє злет у добу Київської Русі-України. Цей княжий град – широкознаний, але монголо-татарська повинь змиває його сліди з історичної карти. Проте він знову відроджується в період Литовсько-Руської держави, щоб пізніше знову піднятись з руїн і зникнути під ними.

Давнє слов'янське поселення Люб'яз (слово «Люб'яз» ранньослов'янського походження) розташоване над озером з однойменною назвою, при впадінні в нього річки Прип'ять. Мало воно своїх попередників, сліди яких сягають доби пізнього палеоліту, неоліту, бронзи й заліза. Виявлені тут археологічні знахідки в 1920-30 роках вивчені відомим дослідником Волинської землі професором Олександром Цинкаловським, вони відкрили історичній науці нові сторінки історії княжого Люб'яза, зокрема його передслов'янську добу.

Кам'яні знаряддя праці: молотки, сокири, мотики, ножі, крем'яні наконечники, виявлені в урочищі Лядина, промовляють до нас голосом предків, які розпалювали тут перші вогнища, і місцем своїх стоянок вибрали цей край. Їх вибір невипадковий, бо було тут усе необхідне для життя: риба, дикі птахи, звірі, і, що найголовніше, природний захист – непрохідні болота, мочарі, дрімучі ліси, зручні водні шляхи. Історичній науці відомо, що задовго до приручення коня та винайдення колеса первісна людина знала човен і водні шляхи – дороги життя.

Річка Прип'ять і її притоки в царстві лісів, боліт і мочарів були саме такими водними шляхами, де виникали поселення наших предків. У VI ст. ці поселення за походженням і формою забудови (персневі городища) суто слов'янські, хоч окремі назви, збережені в краї: Небель, Цна, Ясельда – свідчать про міграцію тим шляхом готів, гунів, угро-фінських племен у часи великого переселення народів.

Ріка Прип'ять упродовж всього свого шляху з заходу на схід довжиною в 748 км творить басейн величиною 114300 квадратних кілометрів. Разом зі своїми численними притоками – це потужна система водних шляхів, що в'язала шлях «із варяг у греки» зі старим водним шляхом Буг-Вісла-Балтика. Щоб охороняти цей важливий стратегічно-торговий шлях, наші князі й вибудували по берегах Прип'яті та її приток численні гради і погости. «Таке географічне положення Прип'яті і її допливів між Дніпром і Бугом, – пише у своїй праці „Ріка Прип'ять і її допливи” Олександр Цинкаловський, – вже від найдавніших часів зв'язувало водну систему цих рік у могутній водний шлях між басейнами Чорного і Балтійського морів, як також її полудневі артерії з такими допливами Чорного моря, як Буг і Дністер».

На берегах західної частини Прип'яті для охорони водного шляху з'явилися гради-фортеці: Ратно, Щитно, Ветли, Люб'язь, Небель. Перші дві назви ранньослов'янського походження й підкреслюють їх суто військово-стратегічне значення, зокрема – захист початку того шляху з заходу від ятвягів, литовців, поляків.

У цьому ланцюгу оборонних градів, погостів важливу роль в географічному положенні відведено й Люб'язю, який мав охороняти і контролювати водний шлях у місці впливу Прип'яті й виходу її з озера. Безперечно, що це важливе зі стратегічного погляду місце на водному шляху не могло бути непоміченим нашими князями, і тому саме тут десь у X ст. виникає на місці попереднього слов'янського поселення град Люб'язь.

Свою назву дістає він від однойменного озера площею 4,7 квадратних кілометрів і глибиною до 7 метрів. Про походження його назви є кілька гіпотез: незамерзаюче в найбільші морози озеро було і залишається постійним місцем осідку лебедів; двоє закоханих, Люба та Язь, побралися всупереч волі батьків і навіки пов'язали свою любов, як річка й озеро. Перша – не витримує ніякої наукової критики, бо корінь слова «лебідь» далекий від коріння назви. У назві озера збережено корінь давньослов'янського слова «Люб'язь», що означає любов, і, без сумніву, обираючи його місцем свого осідку, слов'янські поселенці не могли не полюбити цього чарівного озера, пов'язаного з річкою Прип'ять. Читаємо в «Іпатіївському літописі»: «Люб'язь брата свого...». Слово «люб'язь» тут промовляє само за себе.

Шлях по річці Прип'ять через озеро Люб'язь відіграв важливу роль й у розселенні слов'ян по берегах Дніпра, Десни. У добу ж Київської Русі-України він був головним шляхом на захід, а град Ратно – воротами на тому шляху, що закривали його від ворогів. Відомо, що по цьому шляху київські князі вирушали в походи на ятвягів, литвинів. 983 року князь Володимир тим водним шляхом добрався до ятвягів і розгромив їх, а 1038 року князь Ярослав Мудрий вирушав знову в похід проти них. Пізніше князь і в 1040 і 1044 роках повторив свої війни з ятвягами та литвинами. Тому ці вище перераховані гради, зокрема Люб'язь, мали забезпечувати вільний перехід по Прип'яті до Бугу, Вісли та Німану на найбільш небезпечних його відтинках.

Як і кожний тогочасний град, Люб'язь був оточений водами озера і Прип'яті, обнесений земляними валами з дубовим частоколом і сторожовими вежами по краях. У граді була стала князівська військова зала, яку очолював один з його тиунів. А навесні, коли скресали ріки, довгі валки суден, навантажених рибою, дичиною, медом, воском, бурштином, хутром, деревом, пливли до Києва. Була на той час досить розвинута й торгівля. Вище перелічене багатство ставало не тільки даниною для князів. Частина його купували чужинецькі купці, що на своїх човнах добиралися до Люб'язя.

«Про сталий догляд цього відтинку шляху, – стверджує Олександр Цинкаловський у вищеназваній праці, – де, мабуть, доходило до частих сутичок з охочими до легкої наживи напасниками, свідчать не лише охоронні городи, але також часті знахідки зброї: мечів, вістер від списів, залізних сокирок і шоломів. Мечі належать до типу так званих вікінгських IX-XII віку. Часом сама назва городищ і сіл промовляє за тим, що були це оселі, де утримувалися військові залоги, як, наприклад: Ратне, Войнівка, Щитно і т. д.».

Головне призначення Люб'яжа як граду – це охорона важливого водного шляху та місця збереження зібраних з навколишньої місцевости данини.

Свого розквіту досяг він у XI-XIII ст. Як і сусідній Небель, Люб'яж стає відомий своїм торгово-економічним і духовним життям.

У період роздріблення Київської Русі цей край належав до Галицько-Волинського і Турово-Пинського князівств, їх володарі були нащадками князів київських, а землі – частиною Русі-України.

Монголо-татарська навала 1240 року заливає й Полісся. Великі татарські ватаги під проводом Гююна й Кайдана попливли через Мозир на Турів, Городне, Пинськ, Клецьк і Слуцьк, обертаючи в попіл Турово-Пинське князівство. Ця доля не оминула і Люб'яжа. Град перетворено в суцільне попелище, але якась частина людности зуміла врятуватись, щоб пізніше заново запалити тут вогнище життя.

По опануванню Турово-Пинського князівства Литвою литовсько-руські князі широко використовують водний шлях по Прип'яті і, щоб забезпечити доступ до Києва, заново відбудовують княжі гради і городи над річкою, ставлять у них військові залоги.

Яке велике значення надавалось цим градам, зокрема місту Ратне, що був на той час ключем до дороги між Києвом і Польщею, свідчить факт надання цього міста внукові Великого князя Любарта, князеві Сангушку з роду Ольгердовичів, пропласту роду Сангушків-Ратневських. Люб'яж у той час належить також до їх великого ключа.

1454 року князь Федір Сангушко-Ольгердович отримує офіційний титул князя Ратнівського та Ковельського. Цей князь належав до числа тих, хто багато спричинився до відбудови краю, самого Люб'яжа.

Торгове життя ще більше розквітло тут з прокладанням гужового шляху з волинських міст через Луцьк-Колки-Любешів-Люб'яж до турово-пинських міст. Містечко опинилося на перехресті важливого водного і гужового торгових шляхів. У XVI-XVII ст. це квітуче містечко не могло залишитись поза увагою ординців, що спустошили нашу землю, вбивали людей, брали ясир. Про їхню тодішню присутність у Люб'яжі свідчать збережені топоніми: Татарський брід, урочище Татарщина. Перша назва закріпилась на перевозі між Лядиною та Горошковою горою. Недалеко від них і урочище Татарщина. Звичайно, напади ординців принесли містечкові повну руйну і спустошення, але його розташування на важливих торгових шляхах було найголовнішою причиною його відновлення.

Містечко було відбудоване і стало важливим центром торгово-ремісничого життя в цьому краї. В XVI-XVIII ст. київські, мозирські, пинські, волинські купці продовжують широко користуватись водним шляхом по річці Прип'ять для перевезення товарів у долину Бугу й далі до Холму, Любліна.

Саме до цього часу належала важлива пам'ятка місцевої архітектури – давня дерев'яна ковчегоподібна церква Святої Параскеви Мучениці. Ця церква пережила віки і стала в кінці 1930 років жертвою природної стихії. Мистецькі оригінальні прикраси цього давнього храму загубились серед безпам'ятства й хаосу, що їх принесли російська та німецька окупації.

У «Словнику географічному королівства Польського і інших країв слов'янських» читаємо: «Люб'яж з містечком Ратно належало до Ольгердів, Сангушків,

пізніше – до Дольських, Чарнецьких, Корсаків. З 1887 року воно – власність генерала Золінського. Належало до Любешівської волости Пинського повіту Мінської губернії». ¹³ На той час було тут лише 44 будинки, 188 мешканців. Значну частину їх становили жидівські купці, які здавен тут торгували рибою.

Перша і Друга світові війни вкотре спопелили княжий Люб'язь, а після війни советська влада звела його до рівня звичайнісінького поліського села.

5. «І віддав Ярополк Небельську волость...»

В оборонній системі водного шляху «із варяг у греки» в нижній течії Прип'яті кожен з п'яти градусів мав своє призначення. Небель був основним стратегічним пунктом запілля в оборонному ланцюгу, головною базою постачання, своєрідним замком, який замикав цю мережу градусів Ратно-Щитно-Ветли-Люб'язь і на випадок їх втрати мав бути останнім бастионом.

Небель заснований ще в X ст., хоч поселення тут було ще в добу палеоліту, про що свідчать археологічні знахідки. Свою назву цей княжий град виводив від однойменного озера, яке в перекладі зі старогерманської означає «джерело». Озеро живиться численними джерелами і підземними водяними жилами, які поєднані з Прип'яттю. Своєю формою нагадує підкову, дуже зігнуту в кінцях, у яку з півночі на південь далеко вгинається піщана коса. Його обвід – 13 кілометрів, довжина – 4 кілометри, ширина – 3 кілометри. На озері є три острівці, покриті лісом.

Тут, на піщаній косі, й було засноване легендарне місто. У «Літописі Руському» запис про нього знаходимо під 1158 роком, коли містечко було вже адміністративним центром однойменної волости: «Ся блаженна княгиня [мається на увазі княгиня Анна, дружина Гліба Васильовича, дочка Ярополка Ізяславовича] з князем своїм велику мали любов до церкви Святої Богородиці і до отця Феодосія, ревно наслідуючи отця свого Ярополка. Сей бо Ярополк оддав монастиреві все добро своє, Небельську волость і Деревську, і Луцьку, і маєтності навколо Києва».

У східній підвищеній південній частині коси, в XI ст. київські князі вибудували дерев'яний замок. З усіх сторін він був оточений водою, нею був заповнений і глибокий рів, над яким височів опускний міст. Вежі замку, який був місцем перебування військової залоги, височили над земляними валами, з яких проглядалось озеро і притоки Прип'яті. Зберігалась тут велика кількість провіанту, зброї та інших військово-стратегічних матеріалів, постійно перебувала велика флотилія човнів, яка на випадок загрози для градусів у нижній частині Прип'яті вирушала з військовою допомогою.

Небель у княжу добу був широко знаний і як культурно-освітній осередок, центр ремесел і торгівлі. За літописними джерелами та переказами, що тут збереглись, мало містечко аж сім церков. За нього точились численні бої з ятвягами, литовцями, поляками. Про один з цих боїв 1262 року читаємо: «Друга рать литовська пустошила тої самої неділі довкола города Мельниці. Був же з ними воєвода Тюдяминович Ковдижаг, і взяли вони здобичі багато. Тому князь Ва-

¹³ Словник географічний королівства Польського і інших країв слов'янських. – Варшава, 1884 р., с. 400.

силько поїхав услід за ними із сином своїм Володимиром, і з боярами своїми, і зі слугами. Литва стояла при озері Небель, але побачивши військо, виладнились вони і стояли у три ряди за щитами по своєму звичаю. Василько тим часом, нарядивши свої війська, пішов супроти них, зіткнулись вони обоє, і Литва, не витримавши, кинулась навтіки. Але не можна було втекти, бо обійшло їх озеро довкола, і тоді стали вони сікти їх, а інші в озері потопилися. І так перебили вони їх усіх, і не остався з них ні один».¹⁴

Ця перемога волинського князя Василька Романовича над литовцями мала велике значення для взаємовідносин Руси-України та Литви.

Під стінами граду відбувались запеклі бої з ятвягами, які прагнули захопити місто, щоб таким чином знешкодити стратегічну базу запілля оборонного ланцюга княжих градів над Прип'яттю.

Татарські напади зруйнували містечко, але воно знову відбудувалось у часи Литовсько-Руської держави і продовжувало відігравати важливу роль в обороні водного шляху по Прип'яті. Після Люблінської унії перейшло до поляків, належало королеві Боні, яка видала грамоту писареві Іванові Михайловичу на землі Небельського монастиря, який був в урочищі «Горбачівщина». Цей монастир в ім'я Преображення Господнього був заснований (можливо, відновлений) пинськими князями, які володіли цим краєм. Головне покликання монастиря – місійна праця, яку проводили його монахи в цій частині Полісся. Одночасно він був важливим духовним осередком краю.

Завдяки місійній праці його монахів у навколишніх селах Кутин, Кухче, Морочно, Локниця з'явилися перші церкви, вибудовані при фінансовій допомозі князів Пинських. Були це справжні перлини монументальної дерев'яної архітектури, які всі, окрім храму Св. Параскеви в с. Морочно, безповоротно загинули під час большевицької вандей 1960-70 років, і лише врятовані фундушові грамоти розповідають нам про їх будівничих.

У пам'ять про найбільшу святиню Небеля – монастир Преображення Господнього, численних храмів княжого граду, що зникли в полум'ї пожеж, 1927 року вибудований мурований храм, якому залишено назву монастирського. Остання дерев'яна церква згоріла під час боїв у роки Першої світової війни, як і саме село, від якого залишилось лише 10 будинків.

Храм Преображення Господнього збудовано за гроші місцевих жидівських орендарів, які натомість узяли на 10 років в оренду озеро Небель з винятковим правом ловити в ньому рибу. Церкву споруджено на замковищі. Усі внутрішні прикраси, документи, церковне майно згоріли під час пожежі в 1970 роках, яку спричинили місцеві комуністи. □

14 Літопис Руський. – К., 1989, с. 423.

Галина Щерба

Розвиток освіти в північній Лемківщині XVIII-XX століть

Північна Лемківщина – чарівний край лісистих гір, шумливих рік і потічків схилів Карпатських Бескидів від Сяну до Попраду вже з VII-VIII століть заселений українцями-лемками і входив у склад Київської Русі. З 1309 року північна Лемківщина увійшла в склад Польщі, а з 1772 року після першого поділу Польщі увійшла в склад Австрії, а з 1918 р. знову в склад Польщі.

Цей казковий край з чудовими карпатськими краєвидами був віддаленим від рухливих шляхів. Але населення його, незважаючи на важкі гірські умови свого життя, тягнулось до освіти. Зводилась вона на той час в основному до навчання читати церковно-слов'янською мовою. Вчителями були переважно церковні дяки. Заняття проводились невеликими групами в хатах дяків за певну плату. Навчання не було обов'язковим, а тому переважна більшість лемків росла неписьменною.

З часу 1772 року, коли Лемківщина увійшла до складу Австрії, шкільництво почало розвиватися більш цілеспрямовано, стали організувати німецькі школи. Перший губернатор Галичини граф Перген уважав, що крім німецької освіти іншої не існує. Але більшість німецьких шкіл знаходилась у поганих приміщеннях, школи не мали потрібного навчального обладнання, були занадто переповнені, вчителі не володіли необхідною методикою навчання, а часом вживали цілком непедагогічних засобів.

З 1817 року в державних школах дозволено було викладання польською мовою. Таким воно залишилось до 1939 року. Але шкіл було також мало, і багато українських дітей не мали змоги навчатися в школах. Тому більшість українського населення продовжувала бути зовсім неписьменною. А дітей, за висловом Івана Франка, «учили по школах читати, писати, катехизму, церковного співу, а не подавали їм ані відомостей, потрібних для них у господарстві, ані не було книжок, по-нашому писаних, у котрих би такий трохи письменний чоловік міг би навчитися ясно думати про своє життя і його поліпшення». Навчання по школах проводилось тільки польською мовою і було спрямоване на повну колонізацію українського населення на Лемківщині.

Велику увагу на розвиток шкільництва на Лемківщині звернули греко-католицький єпископ з Перемишля М. Рилло, львівський єпископ П. Білянський та о. Іван Могильський з Улюча.

Після Першої світової війни почали прибувати в українські села Лемківщини вчителі-українці, вихідці з Лемківщини. Так, наприклад, у с. Свіржову Руську колишнього Ясельського повіту (Польща) прибув виходець із с. Костарівців (Сяніччина), випускник Самбірської учительської семінарії Йосип Жвірик. Перед ним до війни працював поляк Й. Гладішев.

Молодий Жвірик після повернення з австрійської армії з великою любов'ю взявся за роботу. Це була його перша посада. У час війни школа не працювала.

Діти шкільного віку росли неписьменними. Йосип Жвірик не залишився байдужим. Він організував навчання молоді ввечері, а вдень навчав дітей шкільного віку. Поруч з навчанням організував у селі хор, ставив п'єси українською мовою, вертепи, читав лекції з історії України, організовував диспути. Із здібнішими дітьми працював після занять, відкривав їм шлях до вступу в гімназії та вчительські семінарії. З них Петро Смереканич згодом закінчив Самбірську вчительську семінарію і працював учителем у с. Кункова.

Згодом, працюючи в школі с. Святкова Велика, Й. Жвірик у післяурочний час додатково працював із здібнішими учнями, готуючи їх до вступу в гімназію.

Його учень Петро Дрань пізніше закінчив з відзнакою Перемиську гімназію, а в сорокових роках працював у школі в с. Свіржова Руська і підготував до вступу в Криницьку вчительську семінарію 4 учнів. Як і його колишній учитель, він також проводив велику культурно-освітню роботу, створив у селі українську бібліотеку, організував хор і постановки українських п'єс.

Значну допомогу в поширенні освіти на Лемківщині та піднесенні культури і національної свідомості лемків надавало товариство «Просвіта» у Львові, а «Просвіті» підтримувати освітню роботу на Лемківщині допомагав Центральний комітет оборони Лемківщини в США. Завдяки їх старанням лемківська молодь знайшла можливість навчатися в деяких українських школах поза Лемківщиною, де вона набрала потрібного знання для пізнішої праці серед рідного народу. Чотирнадцятеро учнів з Лемківщини навчались у 1933 році в Перемиській гімназії.

У Львові, завдяки опіці Сестер Василянок, дівчата з Лемківщини одержували науку про життя, кравецтво, куховарство та про ведення домашнього господарства.

У дуже важких умовах розвивалась освіта і культура на Лемківщині. Бракувало освічених кадрів. Заборонено було викладання в школах українською мовою. Вчителів української національності в 1930-1933 роках переведено примусово «для добра школи» в глибинні райони Польщі, роз'єднуючи при цьому сім'ї вчителів, а на їх місця призначено поляків, які не володіли українською мовою і не проводили занять навіть з так званої «руської мови».

З метою послабити єдність українського народу і відірвати лемків від матірнього пня польські шкільні інспектори у 1932 році на педагогічній конференції заявили, що лемки – окреме плем'я, а тому замість української мови у школах Лемківщини слід увести лемківський діалект. Наступного року польська преса виступила вже з «доказами», що діалект лемків є польським діалектом, а лемки – етнічна група польського народу. Почалася кампанія асиміляції лемків. Уряд Польщі поставив собі за мету денаціоналізувати, ополячити лемків, розгромити і знищити українську національну культуру, освіту і науку, ліквідувати українську мову.

Погіршилось становище «Просвіти» на Лемківщині. У 1932-1936 роках уряд Польщі припинив діяльність усіх читалень «Просвіти» у Ново-Санчівському повіті. Закрито читальні також у Павлокомі, Володжі, Вислоці, Команчі, Ославищі, Опарівці та багатьох інших селах Лемківщини.

Роки 1937-1939 були кульмінацією утисків і переслідування українців на Лемківщині, визначалися безоглядною полонізацією. Польські переслідування українців досягли свого апогею.

За 20 років свого панування польський уряд здійснив цілу систему дискримінаційних заходів по відношенню до шкіл на Лемківщині. Заборонялось вживати українську мову, викладати історію українського народу, вивішувати в школах портрети українських громадських діячів, поетів і письменників.

Асигнування уряду Польщі на освіту були дуже мізерні. У повітах Сяноцькому, Ліському, Кроснянському та інших вони становили від 0,4% до 0,7% бюджету. У 1938 році асигнування на освіту були у 2 рази менші від видатків на поліцію, тюрми і суд.

Звідси висновок, що в період з 1772 по 1918 та по 1939 роки освіта українців на Лемківщині перебувала в стані великого занепаду.

Бурхливого розвитку набула освіта на Лемківщині за час 1939-1944 років під час німецької окупації, як це не дивно. На окупованій території середньої Польщі німецька окупаційна влада утвердила адміністративну одиницю – Генеральну губернію, до складу якої увійшла і Північна Лемківщина з населенням до 200 тисяч людей. Виникла потреба організувати серед українського населення національне культурне життя. На першій плян поставили питання про заснування шкільництва.

З боку німецької влади не створювано в цьому особливих перешкод. Велику роль в організаційній справі українського шкільництва відіграли створені вже в кінці 1939 року в Сяноці, Новому Санчі, Горлицях, Яслі, Ліську, Кросно, Дуклі, Змигороді, Балигороді, Динові та інших (усього 26) Українські допомогіві комітети, роботу яких з липня 1940 року координував Український центральний комітет у Кракові на чолі з видатним ученим, вихідцем з Лемківщини, професором Ягеллонського університету Володимиром Кубійовичем.

Уже наприкінці 1939-1940 навчального року мережа українських шкіл була такою, що майже кожна українська дитина навчалася рідною мовою.

Велика заслуга в організації освіти в Ясельському та Горлицькому повітах належить згадуваному вже Йосипові Жвірику, який став інспектором шкіл у повітовому шкільному відділі у Ясло. З метою підготовки педагогічних кадрів він організував у Горлицях шестимісячні педагогічні курси для здібних дівчат з лемківських сіл для роботи в дитячих садках, а через рік – знову такі ж курси для дівчат, які вже працювали в дитячих садках вихователями; педагогічні курси для роботи в школах. Багато з них себе добре зарекомендували: в с. Розстайни працювала Марія Кузяк з Бортного, в с. Чорне – Степанія Морох з Вірхні та інші.

Появились і вчителі-українці, які повернулися з глибинних районів Польщі, куди вони були примусово виселені з українських лемківських сіл у 1930-1933 роках.

Крім цього, в м. Криниці з допомогою Омеляна Цісика організовано Українську вчительську семінарію, першими випускниками якої в 1940-1941 навчальному році були слухачі річних педагогічних курсів, ті, які мали вищу або незакінчену вищу освіту з інших фахів й одержали педагогічну підготовку на згаданих курсах. Тридцять молодих педагогів вирушили в села Лемківщини для роботи в народних школах.

Активно включилася у справу шкільництва українська інтелігенція, яка з певних політичних міркувань не побажала залишатися під большевицькою окупацією на Волині та в Галичині й опинилась у Генеральній губернії. Їх налічувалось до 30 тисяч. Втікачам потрібно було влаштувати житло і працю, та й уза-

галі якісь умови для існування. Освічені люди, які могли працювати на педагогічній роботі, влаштувалися на роботу в українських народних школах.

Завирувало життя, почалося відродження національної свідомості лемків. Відновлення українських шкіл, повернення православних і греко-католицьких храмів українцям сприяло піднесенню українського національного духу. Вся українська інтелігенція разом з духовенством активно взялись за навчання дітей у школах рідною мовою, підготовкою здібних дітей до вступу в гімназію у Ярославі та вчительську семінарію в Криниці.

Прикладом такої діяльності може бути безкорислива праця Василя Гірного, відомого українського публіциста, письменника, автора роману «Розгублені сили», який у 1940 роках працював директором школи в с. Святкова Велика. Він підготував 10 здібних дітей (Іван Гаталевич, Андрій Гаталевич, Ганна Пиртко, Ганна Щерба, Іван Щерба, Юрій Нестер, Михайло Слота, Микола Мишко, Петро Филяк, Іван Ардан) до вступу в Криницьку вчительську семінарію, а круглого сироту Юрія Нестера ще за свій власний кошт повіз потягом до Криниці, одягнув і взув з ніг до голови.

І так у кожному селі священники і вчителі готували дітей до вступу в гімназію у Ярославі та вчительську семінарію в Криниці, торговельну школу в Сяноці. У Горлицях і Дуклі було організовано бурси при школах для дітей з віддалених сіл, у яких вони одержували підготовку до навчання в середніх школах.

Велику культурно-освітню роботу проводили по селах Лемківщини семінаристи Криницької учительської семінарії. Під час Різдвяних свят вони організовували драматичні гуртки, вертепи, хори, колядували, влітку – ставили з молоддю сіл п'єси, організовували концерти та інше. Дівчата-студентки в час літніх канікул організовували по селах дитячі садки і працювали в них вихователями, навчали дітей української мови, пісень, культурної поведінки. Зароблені гроші віддавали на студентський фонд і на придбання бібліотеки.

Вартий уваги вчинок семінариста Івана Щерби з села Свіржова Руська: за постановку п'єси зароблені 380 злотих передано у студентський фонд, а за зібрані за коляду 560 злотих закуплено, при допомозі директора школи Петра Драня, бібліотеку українських книжок для села. Так було в багатьох селах. Таким чином, твори Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки та інших письменників доходили до широких мас простих людей – лемків.

Учительська семінарія в Криниці здійснила два випуски фахових учителів, з них 90 роз'їхались по Лемківщині на вчительські посади. Їх активна праця, поруч зі спільними зусиллями українських допомогових комітетів та української інтелігенції, яка прибула на Лемківщину з Галичини, а також допомога духовенства, надзвичайно сприяла покращенню соціально-економічного, освітнього і культурного рівня населення Лемківщини. Молоді люди, здобувши освіту, швидко ставали національно свідомими українцями в запеклій боротьбі з москвофільством, яке глибоко вкорінилося на Лемківщині.

При всьому лихові жахливих часів війни та окупації, при всіх труднощах особистого життя, українці на Лемківщині в роках німецької окупації 1939-1944 рр. стояли краще, ніж до приходу німців і після їх відходу. Для прикладу – дані про шкільництво в Сянокському повіті. Там діяли в 1939-1944 роках 49 основних

шкіл з українською мовою навчання, 3 фахові й 6 сільськогосподарських. У повіті Лісько були 84 основні українські школи та 5 сільськогосподарських. У Ясельському повіті на 18 лемківських сіл було 13 шкіл з українською мовою навчання, 3 сільськогосподарські школи. У Горлицькому – (за неповними даними) було таких шкіл 43, у Новосанчівському – 27.

На жаль, подальший розвиток воєнних подій і кінець Другої світової війни не тільки загальмували працю для піднесення освітнього і культурного рівня Лемківщини, але й сплюндрували саму Лемківщину дощенту. Лемківщина в результаті воєнних подій і брутального виселення лемків у 1944-1947 роках польським комуністичним режимом з активною допомогою Москви – перетворилась у пустелю.

І навіть через 50 років тим лемкам, яким після ганебної акції «Вісла» чудом вдалося повернутися на свої споконвічні землі, нічого не дано. Їх діти не тільки не мають змоги одержувати освіту рідною мовою в місцях компактного проживання, але навіть не мають змоги вивчати рідної мови в школах. Це стосується сіл Бортне, Гладичів, Команча та інших сіл Лемківщини.

На захист прав українців на Лемківщині повинні стати Всесвітня федерація лемків, товариство «Лемківщина» і, безумовно, уряд України. Інакше українці на Лемківщині приречені на цілковиту асиміляцію.

Бібліографія

- 1 Тарнович Ю. Верхами Лемківського Бескиду. – Краків, 1940, с. 14.
- 2 Франко І. Твори. Т. 19. – Київ, 1956, с. 51.
- 3 Красовський І. Д. Товариство «Просвіта» // Український календар. – Варшава, 1968, с. 89-90.
- 4 Докля Т. Наша громада. Част. 1. Минуле сіл Ясунка, Крива й Баниця на Лемковині. – Йонкерс, 1960, с. 13.
- 5 Двадцять років під ярмом польських панів. Збірник Львівського обласного історичного архіву. – Київ, 1940, с. 22.
- 6 Державний архів Львівської області. Ф. 1., оп. 3, спр. 883, арк. 63, с. 1043, табл. 1.
- 7 Двадцять років під ярмом польських панів. Збірник Львівського обласного історичного архіву, с. 62-63.
- 8 Аксіоми для нащадків. Українські імена у світовій науці. Збірник нарисів. Упорядник Олег Романчук // Львів «Меморіал», 1992, с. 395-399.
- 9 Лемківщина: Земля – люди – історія – культура. У 2 т. // Рад. Б. О. Струмінський. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1988 // Записки НТШ. Іст.-філос. секція. Т. 206.
- 10 Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Львів, 1937.
- 11 Трухан М. Українці в Польщі після Другої світової війни 1944-1984. – Нью-Йорк (США): НТШ 1990, 403 с. (Записки НТШ. Праці іст.-філолог. секції. Т. 208).
- 12 Цісик О. Золотим плугом орали ми лемківський переліг // Лемківський календар, 1969. – Торонто–Пасейк, с. 78. □

Сергій Квіт

Естетична доктрина Михайла Рудницького

М'я Михайла Рудницького не часто можна зустріти в обігу сучасної літературознавчої науки. Він залишив по собі багату творчу спадщину. Це книжки і розкидані по періодиці статті з історії, теорії, критики літератури, театральні й кінорецензії, чудові переклади, головно з англійської та французької мов, проза, поезія, мемуари. Ще багато людей пам'ятають його живим (він пішов з життя 1975 року), проте, як не дивно, зібрати докладні відомості з його біографії вже нелегко. Михайло Рудницький мав поважні причини для того, щоб приховувати деякі факти свого минулого. Тому його твори мемуарного характеру подекуди настільки далекі від реальних подій, що їх з повним правом можна зарахувати до белетристики.

Питання європеїзації найкраще відбиває загальний зміст його творчості, зокрема праці на ниві літературознавства і критики. Гасло європеїзації, як і відповідний інтелектуальний рух, були дуже популярними в 1920 роки, коли вже вповні розвинулась особистість Рудницького-теоретика. Дослідження естетичної концепції Михайла Рудницького, без перебільшення, дозволить нам по-іншому поглянути на літературний процес 1920-1930 років. Вона випала з поля зору науковців, була упосліджена як явище в історії української філософсько-критичної думки.

З джерел маємо передусім дві автобіографічні довідки офіційного характеру. Це «Біографія Михайла Рудницького» від 31 грудня 1918 року¹ та «Curriculum vitae» від 28 вересня 1922 року.² Перша автобіографія, скріплена підписом Федора Сушицького, слугувала за посвідку особи, оскільки «оригіналів документів д. Рудницький не має, яко біженець». Другу автобіографію Михайло Рудницький подав до Українського університету у Львові, коли створювався цей унікальний підпільний навчальний заклад.

Він народився 1889 року в Підгайцях, що на Тернопільщині, в сім'ї нотаріуса Івана Рудницького. «Рід Рудницьких був типово галицьким. Його коріння було в духовно-священницькому середовищі. Предком-основоположником роду вважався о. Лев Рудницький, єпископ Луцький у XVII ст.»³ Дід Михайла, також о. Михайло Рудницький, був одружений з дочкою австрійського чиновника, римо-католичкою Кароліною Глязер. Його батько, Іван Рудницький, несподівано для родини одружується з багатою жидівкою Ідою Шпігель, яка мала у своїй власності

1 Відділ рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України, ф. X, № 6432.

2 ЦДА у Львові, ф. 310, оп. 1, спр. 17 т., арк. 6-7.

3 Грицак Я. Іван Лисяк-Рудницький // Сучасність, ч. 11, 1994, с. 73.

декілька кам'яниць у Львові. Хлопчик дуже любив свого батька. Коли 1906 року той помер, син плакав два дні.⁴

Михайло мав трьох братів – правника й відомого громадського діяча Володимира (1890-1974), визначного публіциста Івана Кедрина (1896-1994), музиканта й музикознавця Антона (1902-1975) та сестру Мілену (1892-1976), політичну діячку й організаторку жіночого руху. Видатний історик і політолог Іван Лисяк-Рудницький (1919-1984) доводиться йому небожем по Мілені Рудницькій. Перша дружина Михайла, Марта Олесницька, емігрувала разом з дочкою 1939 року, а голова сім'ї з невідомих причин відмовився.

Вчився Михайло Рудницький у Бережанській гімназії, відразу по закінченні якої 1908 року вступив на філософський факультет Львівського університету. Він з теплою часто згадує гімназію у приватних листах і публікаціях. У спогадах 1937 року Рудницький пише: «Бережанська гімназія вже за наших часів мала вікову традицію, яку шанували і якою гордилися. У парі з цим це було одне з найбільш поступових огнищ виховання в Галичині».⁵

Роки 1910-1911 провів у Сорбонні, де студював французьку мову, літературу й філософію. Одночасно він слухав лекції Анрі Бергсона в College de France і Жоржа Сореля в L'Ecole des Hautes Etudes Sociales. 1913 року він закінчує Львівський університет і 1914 року одержує ступінь доктора філософії на підставі праці «Іван Франко як письменник і критик». Головними предметами іспиту Михайло Рудницький вибрав українську літературу та порівняльну історію західноєвропейських літератур. Цього ж року він видає у видавництві «Симпосіон» переклад польською мовою вибраних творів Жоржа Сореля разом з власною розвідкою «Про конкретність думки Жоржа Сореля».

Рудницький був постійним співпрацівником «Симпосіону» протягом трьох років. Перекладає з англійської твори Ньюмена, разом з Ортвіном бере участь у виданні філософського «Щоденника» Бжозовського. Восени 1914 року Михайло Рудницький мав намір коштом державної стипендії знову виїхати за кордон. Однак на перешкоді цьому стала війна.

Під час окупації Львова російським військом восени 1915 року він був адміністративно висланий до Києва, що не дало змоги видати вже готову працю «Між ідеєю і формою». Війна також перешкодила її виданню 1918 року в Києві, у видавництві «Криниця». Із заснуванням Українського народного університету Михайла Рудницького обирають лектором з історії філософії, а відтак при перетворенні його у Державний університет – доцентом на кафедрі з цього предмету на підставі праці «Між ідеєю і формою».

У Києві він перебував до 1919 року. Тут близько приятелює з Миколою Зеровим, якому 16 листопада 1918 року дарує рукописну збірку «Кілька віршів» з поетичною присвятою.⁶ Поява добірки еротичної лірики в буремному 1918 році, коли всі писали про війну і боротьбу, або ж не писали взагалі, є наочним свідченням певної творчої загерметизованості натури Михайла Рудницького.⁷

4 Усне свідчення Людмили Рудницької, дружини вченого.

5 Рудницький М. Бережанські товариші // Діло, ч. 104, 1937.

6 Відділ рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України, ф. I, № 2359.

7 Квіт С. Про еротичні поезії Михайла Рудницького // Сучасність, ч. 4, 1993.

Зеров був для нього великим авторитетом. «Ваш осуд для мене рішучий», – пише Рудницький зі Львова до Києва 28 жовтня 1926 року.⁸ Проте вже тоді можна було виразно побачити схильність Михайла Рудницького до конформізму. Він хоче видати в Києві книжку прози і звертається з проханням до Миколи Зерова: «Тут за це платять так мало, що не виплачується навіть переписка на машинці. Ще краще було би, якби, напр., Ви могли вибрати з „Нагод“ кращі нариси, виправити в них мову тощо, а я додав би до них дві-три нові, де звернув би увагу на соціальний підклад».⁹ Зауваження про «соціальний підклад» у світлі негативних оцінок, що їх давав Михайло Рудницький соціалістичному реалізмові як науковець, свідчить про слабкість його характеру, відсутність громадянської мужності.

Незважаючи на те, що його поетичні та прозові твори регулярно друкувалися в періодиці, вийшли у світ лише дві суто літературні книжки. Це «Нагоди й пригоди» (Львів, 1928) і «Очі та уста» (Львів, 1932). Обидві прозові, на улюблену автором інтимну тематику. Якщо другу можна назвати маленьким шедевром (через невеличкий формат) – це справжні поезії в прозі – то перша є безумовною апологією Мопассана, про що в листі до Осипа Маковея 28 грудня 1924 року признавався сам автор.¹⁰

Про згаданий період життя варто навести свідчення самого Михайла Рудницького:

...я з половини 1915 р. і майже до кінця 1918-го дружив з ним [Зеровим – С. К.] у Києві. У грудні 1918 р. я виїхав з Києва, мав повернутися у Львів – доїхав до Тернополя, а тут дізнався, що довкола Львова стоїть польська армія генерала Галлера, який приїхав з Франції, щоб загарбати Львів. Тоді я через Будапешт, Відень і Швейцарію поїхав у Париж, який знав добре, бо був там студентом у 1910-11 роках. У Парижі перебував 1919-20 р. Потім поїхав на рік у Лондон, звідтіля на рік на Французьку Рів'єру, звідтіля знову повернувся в Париж і повернувся у Львів щойно в 1922 році. Зерова згодом вивезли на Соловки.¹¹

З Києва до Парижа Михайло Рудницький виїздить «у складі української делегації на Мирову конференцію» і працює там секретарем до 1920 року. Восени їде до Лондону, живе там як приватна особа, присвячуючи цілий свій час студіям англійської літератури. Про своє перебування в Лондоні він згодом напише книжку «Місто контрастів» (Львів, 1929). Повернувшись до Львова, Рудницький стає професором підпільного університету. Це підтверджує 21 лютого 1967 року у своєму листі його колишній студент Іван Прокопів: «Знаю Вас ще з тих часів, коли Ви були професором підпільного українського університету, а я студентом філософського факультету (історично-літературний відділ)».¹² З 1922

8 Лист Михайла Рудницького до Миколи Зерова від 28 жовтня 1926 року. Відділ рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України, ф. XXXV, № 596.

9 Лист Михайла Рудницького до Миколи Зерова від 10 вересня 1928 року. Там само, № 606.

10 Лист Михайла Рудницького до Осипа Маковея від 28 грудня 1924 року. Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, ф. 59, № 2020.

11 Лист Михайла Рудницького до Василя Півторака від 24 лютого 1967 року. Відділ рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України, ф. 274, № 2161.

12 Лист Івана Прокопів до Михайла Рудницького від 21 лютого 1967 року. Відділ рукописів ЦНБ ім. В. Стефаніка у Львові НАН України, ф. Прок. 107/п. 1.

по 1939 рік Рудницький живе у Львові, веде літературний відділ газети «Діло», стає головним редактором газети «Назустріч», бере участь у редагуванні цілого ряду інших галицьких часописів.

Аркадій Животко помиляється, коли пише про те, що «Назустріч» редагували Василь Сімович, а потім Святослав Гординський, не згадуючи при цьому Михайла Рудницького. Незрозуміло, чому він саме так ставить справу. Дмитро Штогрин стверджує усталену в українському літературознавстві думку про те, що редакційні статті писалися в «Назустрічі» Рудницьким, який також відіграв вирішальну роль в редагуванні цього видання.¹³ Однак показовою є висока оцінка, що її дає Аркадій Животко газеті: «Цей багато ілюстрований часопис був живим відгуком на кожний прояв літературно-мистецького життя і творчості. Під вправним редакційним веденням здобув він одно з поважних місць в українській журналістиці, піднісши її на світовий рівень».¹⁴

Ще замолоду Михайло Рудницький мав уже славу поважного критика. Про це, зокрема, свідчить зміст його листа до Михайла Возняка, датованого 4 жовтня 1921 року. Очевидно, це відповідь на прохання Возняка про рецензію. «В.Поважаний пане! Складаю Вам щиру подяку за 2-ий том Вашої історії літератури, який я зустрів із справжньою втіхою. Не поминайте лихом, що я не спромігся на рецензію, але в теперішніх умовах мого життя це нелегко (...). Тому поки що не обіцяю і не зарікаюсь».¹⁵

Михайло Рудницький бере активну участь у літературному житті Галичини, підтримує контакти з деякими інтелектуалами із Західної Європи та совєтської України. Він працює відразу в декількох виданнях, його матеріяли з'являлися в «Книгарі», «Літературно-Науковому Вістнику», «Музагеті», «Шляхах», «Нових Шляхах». Також веде активну роботу в «Товаристві письменників і журналістів ім. І. Франка»,¹⁶ а 1926 року очолює оргкомітет з проведення ювілейного вечора Василя Стефаника.¹⁷ Водночас Рудницький нарікає на рутинність літературного життя Галичини. В листі до Миколи Зерова він пише, що «в нас нема ніякої літературної атмосфери».¹⁸

На книжку «Між ідеєю і формою», що побачила таки світ у Львові 1932 року, відгукнувся рецензією Богдан-Ігор Антонич.¹⁹ Досить доброзичливо він вказує на семантичну розширеність деяких термінів, що їх вживає М. Рудницький, зокрема терміну «ідея». Антонич, звичайно, мав рацію. Проте в нього, як і в ре-

13 З лекції професора Дмитра Штогрини на літньому семестрі 1995 року в УВУ. Рукопис зберігається в особистому архіві автора.

14 Животко А. Історія української преси. – Мюнхен, 1990, с. 250.

15 Лист Михайла Рудницького до Михайла Возняка від 4 жовтня 1921 року. Відділ рукописів ЦНБ ім. В. Стефаника у Львові НАН України, ф. Воз. 445/1.

16 Лист Михайла Рудницького до Богдана Лепкого, б/д. ЦДІА у Львові, ф. 408, оп. 1, спр. 1073, арк. 90.

17 Лист Михайла Рудницького до Василя Стефаника від 7 травня 1926 року. Там само, арк. 81.

18 Лист Михайла Рудницького до Миколи Зерова від 2 травня 1926 року. Відділ рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України, ф. XXXV, № 593.

19 Антонич Б.-І. Між змістом і формою // Україна. Наука і культура, вип. 24, 1990, с. 236. (Публікація Миколи Ільницького).

цензованого ним автора, також бракує визначеності в судженнях. Це свідчить про перевагу художньо-образної структури мислення над власне науковим.

Претензії Петра Карманського фактично зведені до нібито прихильності Михайла Рудницького гаслу «мистецтво заради мистецтва». Справді, постійне підкреслення Рудницьким важливості форми мистецького вислову для того, щоб цей вислів став власне мистецьким, вказує на таку тенденцію. Проте багатоаспектність концепції Михайла Рудницького робить оцінки Петра Карманського спрощеними і незадовільними. Карманський також далекий від істини, звинувачуючи Рудницького в космополітизмі. Тим часом він має рацію, коли говорить про певне нехтування останнім питомих національних рис критицизму. Звертає на себе увагу виразне протиріччя між Карманським і Рудницьким у питанні призначення мистецтва. За роки, що минули від передвоєнної «Молодої Музи», позиція Карманського перемістилася в бік народництва. Саме такий наголос він кладе, цитуючи Гонкура. «Горе творам мистецтва, яких уся краса видна тільки мистцям», – сказав Гонкур. І, мабуть, сказав велике слово». ²⁰ Треба відзначити, що народницька критика естетичних позицій Рудницького знайшла найбільше прихильників. Згадаємо тут також Володимира Решетуку, який звинувачує Михайла Рудницького в тому, що той не має «жодних вимог до літератури». ²¹

Цей відхід Петра Карманського від молодомузівства – велика трагедія української літератури, про що говорив Богдан Рубчак:

Спільна екзистенціальна ситуація просто примушувала молодих письменників часто-густо відсувати естетичні проблеми на другий плян, зосереджуючися на суспільній боротьбі. Врешті, ця лицарська реакція до екзистенціальної ситуації свого народу знищила і групи, і навіть окремі таланти. Жест Луцького – жест раптового і цілковитого переходу від літератури до чисто громадської діяльності, що в дечому нагадує жест Рембо – це був, мабуть-таки, єдиний відповідальний вибір і щодо громадянства, і щодо літератури. Бо, на жаль, інші поети того часу понесли свою розщепленість між естетикою й політикою глибоко в двадцяте сторіччя, аж до сорокових років, даючи щораз вбогіші, поверховіші твори. ²²

Дмитро Донцов взагалі не сприймав естетику Михайла Рудницького, називаючи його не інакше, як «наплювістом», ²³ відірваним від пекучих проблем життя. Донцов був прихильником «активної заангажованості» письменника, якщо можна вжити такий термін, коли вирішальна вага кладеться на волю мистця. Не є важливим те, що є, найголовніше – те, що буде. А буде тому, що не може не бути, тому, що мусить бути. І жодних питань. Українська націоналістична (неоромантична) ²⁴ література ґрунтується на органічній цільності творчої особистості письменника, коли навіть політичні гасла набувають мистецького звучання. Зразки такого високого мистецтва зокрема дали Євген Маланюк, Олег Ольжич, Олена Теліга, Леонід Мосендз.

20 Карманський П. Українська Богема. – Львів, 1936, с. 80.

21 Решетука В. Без вимог і приписів // Наша культура, кн. 4, 1938, с. 138.

22 Рубчак Б. Пробний лет // Розсипані перли. Київ, 1991, с. 39.

23 Донцов Д. Лист до голови «МУР»-у У.Самчука, с. 267.

24 Див. про це докладніше: Квіт С. Українська естетика «європеїзації» // Слово і час, ч. 2, 1995.

Оскільки немає потреби широко зупинятися на естетичних позиціях «вістниківців», проілюструємо їхнє вкрай іронічне ставлення до Михайла Рудницького словами з листа Юрія Липи до Дмитра Донцова від 17 лютого 1935 року: «Комічне вражіння роблять всі ці інформації з синтетичними претенсіями людей, що не вміють синтезувати і є зовсім випадковими постатями в українській культурі».²⁵

В опозицію до Михайла Рудницького стали також католицькі «Дзвони». 14 квітня 1935 року заходом Товариства письменників і журналістів відбулася публічна дискусія між М. Гнатишаком та М. Рудницьким на тему «Чи письменник мусить мати світогляд?». Петро Ісаїв відгукнувся на цю подію статтею «Розсадникам безсвітогляддя», в якій назвав позицію Рудницького «абсурдальною».

Петро Ісаїв виступає проти надмірного узагальнення Рудницьким поняття світогляду – лише до «ідей» – і пише: «Під світоглядом розуміємо наше відношення до трьох річей: 1) до всесвіту (метафізичні погляди), 2) до ближніх (етиčno-моральні засади) і 3) до природи (розуміння основних явищ у природі). Часто з другої точки вилучують ще і 4) ідеологію (суспільно-політично-національні погляди)».²⁶

Петро Ісаїв надає світоглядним моментам у поступі української (і взагалі національної) літератури величезного значення. Так само, як і Дмитро Донцов, він пов'язує з літературою національне мислення, національну волю та національну дію.

Українська нація, щоб досягнути своєї мети, мусить виконати великі і важкі зусилля. А до цього потрібна могутня енергія, яку може розбудити тільки ясно скристалізований світогляд. (...) Всім, що ту точку людського духа хочуть українській нації відібрати, мусить кожний добрий католик і добрий член своєї нації дати рішучий і належний відпір. Але позитивний світогляд (вповні таким є лише католицький) і з ним зріст, енергія, сила, подвиги й могутність, або безсвітогляддя і з ним безсилля, байдужість, безділля, гниття і розклад. Третьої можливості немає.²⁷

Дмитро Штогрин вважає, що основний трикутник естетичного протистояння складали: «Вістник» Дмитра Донцова, «Назустріч» Михайла Рудницького та «Дзвони» Петра Ісаїва.²⁸

У 1930 роках Рудницький великою мірою справді відійшов від літературної богеми. Про це може свідчити надзвичайно теплий лист Василя Стефаника, в якому той дає високу оцінку франкознавчим працям Михайла Рудницького і зокрема пише: «І я Вам ніколи не забуду цього, що Ви зважилися раз скінчити з молодими недогарками літературної каварні, з модою маленьких людей нехтувати великими».²⁹ Подолавши свій молодечий нігілізм, Рудницький, однак, зберіг розкату богемність мислення протягом усього життя.

25 Липа Ю. Листи Юрія Липи до Дмитра Донцова // Українські проблеми, ч. 3, 1995, с. 85.

26 Ісаїв П. Розсадникам безсвітогляддя // Дзвони, ч. 4, 1935, с. 226.

27 Там само, с. 227.

28 3 лекції професора Дмитра Штогринна на літньому семестрі 1995 року в УВУ. Рукопис зберігається в особистому архіві автора.

29 Лист Василя Стефаника до Михайла Рудницького від 3 червня 1931 року // Стефаник В. Твори. – Київ, 1964, с. 478.

Михайло Рудницький багато уваги приділяє проблемам наукової унормованості мови, її лексичного розвитку і, найважливіше, говорить про «дух мови». Він почував себе зобов'язаним звертатися до цих питань. «Мої замітки про мову не слід брати надто суворо. (...) Ваша повна правда, що праця офіційних нормалізаторів, не ознайомих з еволюцією кількох іноземних мов, може зробити більше шкоди, як принести хісна. Те, що мене найбільше болить – відсутність термінології з різних галузів знання», – звертається Рудницький до Зерова.³⁰

З мовних і правописних питань Михайло Рудницький вів полеміку з Іваном Огієнком, а фактично проти часописів «Рідна мова» і «Нова Зоря». Він мав зручне становище, оскільки виступав у ролі редактора літературного відділу поважної газети «Діло», яка мала значний тираж. Тут можна згадати його матеріали «Примхи мови та фаховости» (23 лютого 1933) та «Наука з барабаном» (13-14 квітня 1933).

Звертає на себе увагу велике значення, яке надає Михайло Рудницький мові художнього твору. На його думку, ці проблеми – не лише «доказовий матеріал»; він говорить про «дух», тобто про іманентні властивості мови як будівельного матеріалу літературного тексту. «Коли ми нині сперечаємось за чистоту і правильність літературної мови, то в першій мірі повинні би порозумітись щодо мети, до якої прямуємо; вона знаходиться поза межами „доказового матеріалу“: це ж загальні ідеї, закрашені нашим особливим смаком, ідеї про те, як уявляємо собі духа рідної мови».³¹

Він пише книжку «Правопис і літературна мова» (Львів, 1930), розглядаючи новий т. зв. «скрипниківський» правопис не як «вислід якогось спільного порозуміння філологів», а як «наївно компромісовий плід», «сім мішків гречаної вовни».³² Мовна зацікавленість Рудницького не випадкова, адже чи не на першому місці його критицизму стоїть стилістична ідентифікація тексту.

Головна теоретична праця Михайла Рудницького – «Від Мирного до Хвильового» (Львів, 1936). Поруч з монографією «Між ідеєю і формою» ця книжка заслужила на те, щоб стати визначною подією в нашому літературознавстві. Проте реакція в науково-літературному середовищі не була адекватною значенню праці. У Києві та Харкові вже не було кому її оцінювати. У Львові, можливо, було не до того. Так чи інакше, думки, висловлені Михайлом Рудницьким у 1930 роках, не беруться до уваги в 1990-их. Точніше, фахівці просто не ознайомлені з ними. В советські часи про дві щойно згадані книжки Рудницького вільно було згадувати лайкою або пошепки, навіть їх зберігання стало кривою.

Аж ось натрапляємо на слова Михайла Яцківа, написані як чернетка листа (невідомо, чи відісланого) до Рудницького 2 червня 1957 року. «Дорогий друже, самотній з бережанців. Найкращі хвилини пережив я і моя жінка з Вами (...). Ви не вмирайте. Ваша книга „Від Мирного до Хвильового“, вірте мені, стане на 100 літ вірним образом тодішньої нашої літ.-ої доби».³³ Коментарі, як кажуть, зайві.

30 Лист Михайла Рудницького до Миколи Зерова від 19 липня 1926 року. Відділ рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України, ф. XXXV, № 594.

31 Рудницький М. Примхи мови та фаховости // Діло, ч. 44, 1933.

32 Рудницький М. Правопис і літературна мова. – Львів, 1930, с. 11-12.

33 Лист Михайла Рудницького до Михайла Яцкова від 2 червня 1957 року. На ньому олівцем написана чернетка відповіді. Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, ф. 98, № 613.

Буде справедливим обмежити дослідження естетичної концепції Михайла Рудницького 1939 роком, до того, як Галичину «визволили», і на те не було ради (вислів Людкевича). Вже 1940 року Рудницький вступає до Спілки письменників України. Його використовують з тим більшою охотою, що новій владі був потрібний галицький інтелігент старої генерації з відомим ім'ям – для того, щоб морально і фізично винищувати інших інтелігентів, топтати літературу, культуру, переривати національну інтелектуальну традицію. Після 1939 року творчість Михайла Рудницького скеровується в інше річище і не надається до нашого розгляду.

Найбільша трагедія сталася тоді, коли він погодився поставити свій підпис під пасквілем Володимира Беляєва, що називався «Під чужими прапорами». За свідченням Ярослава Дашкевича, спочатку тиск у цьому напрямку чинився на Зеновію Франко, проте вона навідріз відмовилася стати «співавтором» пасквіля.³⁴ Дивна річ, ця книжка виходить спочатку 1954 року в Москві й називається «Под чужими знаменами». Лише через два роки, 1956, вона друкується в Києві, а пізніше перекладається... на китайську. Автор передмови Віктор Сарбей, майстерно зібравши до купи всі советські антиукраїнські мітологєми, кидає про Михайла Рудницького принизливе зауваження: «Все життя перебуваючи у Львові, Рудницький довгі роки співпрацював в українській націоналістичній пресі, з якою потім рішуче порвав».³⁵

Зламаний Михайло Рудницький винаходить для себе новий жанр, прийнятний для соціалістичної дійсності. Він сідає за мемуари. У цьому кроці вбачаються і намагання донести якщо не правду, то хоч зернину інформації про минулі часи до сучасників, і спокута своєї вини перед тими, кого він знав раніше. Пристосовуючись до тотальної цензури, він взагалі втрачає відчуття історичної правди і фактично пише мемуароподібні оповіді, де більше вигадок, ніж реальних подій.

Микола Ільницький згадує, що сам Рудницький робив це свідомо і вважав за нормальне. Тобто творив у своєму індивідуальному жанрі. Назвемо тут серію «Письменники зблизька», якої вийшло три томи (Львів, 1958, 1959 і 1964), «В наймах у Мельпомени» (Київ, 1963), «Ненаписані новели» (Львів, 1966), «Непередбачені зустрічі» (Львів, 1969). У післямові до останньої неперевершеним цинізмом звучало: «Не буде перебільшенням вважати, що справжній Рудницький, науковець, публіцист, культурний і громадський діяч, виріс і став самим собою тільки в радянських умовах».³⁶

Сьогодні вже важко зрозуміти духовну атмосферу страху і приниження тих років. Михайло Рудницький запитує в листі до Максима Рильського від 7 березня 1960 року:

Користуюсь нагодою, щоб поплакати перед Вами. Львівське видавництво дає мені на 3-й том не більше, як 10 аркушів. Зустрічав я Винниченка і в 1910–11 р. (це він познайомив мене з Луначарським), і в 1917 р. у Києві, і в 1922 р. у Франції і був обурений, читаючи минулого року в «Радянській Україні» наклепи, буцім Л. Цегельський

34 Усне свідчення професора Ярослава Дашкевича.

35 Беляєв В., Рудницький М. Під чужими прапорами. – Київ, 1956, с. 10.

36 Рудницький М. Непередбачені зустрічі. – Львів, 1969, с. 196.

говорив, що Винниченко підтримував ідею Шептицького, щоб Радянську Україну окатоличити! А коли можна буде написати спогади про Зерова?³⁷

Михайла Рудницького досить несподівано зарахували до «злочинної школи Грушевського»³⁸ і примусили виступити із засудженням цієї школи та «українсько-німецького націоналізму».³⁹ Проте таке обґрунтування репресій мало глибокий сенс. Професор Ярослав Дашкевич вважає, що brutальними методами усувалася українська фахова професура, яка була грізною конкуренцією московській з професійного боку.

Доля пов'язала Михайла Рудницького з Володимиром Беляєвим (поляком, що його справжнє прізвище було Домбровський, родом з Польських Фільварків у Кам'янці-Подільському), фанатичним українофобом. На думку Ярослава Дашкевича, Беляєв міг виступати каталізатором подій у Львові. Агенти органів безпеки високого рангу, безпосередньо пов'язаний з Москвою, він був активним учасником оргій, які влаштовували ректор університету Белякович зі своїми однодумцями. Під час однієї з оргій він поранив з вогнепальної зброї викладачку Ольгу Тимофєєву, але кримінальна справа порушена не була.

За свідченням Лариси Крушельницької,⁴⁰ Рудницький потрапив під особливу увагу і вплив Беляєва, був близько знайомий з ним і часто контактував. Також, очевидно, боявся його. Згодом не витримав тиску і погодився підписати згаданий пасквіль «Під чужими прапорами». Поруч з Беляєвим можна згадати іншого публіциста – Кліма Дмитрука (поляка з Волині Климентія Гальського), що в час написання цієї праці спокійно живе в Печерському районі Києва. Їхня справа досі не вмерла. Зокрема, Юрій Наумов у донецькій газеті «Весть» від 24 лютого 1995 року виставляє Володимира Беляєва майже дисидентом.⁴¹

Сумновідома книжка «Під чужими прапорами» мала ще й інший резонанс. Українські політв'язні у Мордовських концтаборах згадують її у своєму відкритому листі: «Серед друкованої ворожої нам літератури останніх років, яка появилася у бібліотеках мордовських спецтаборів, перше місце займають памфлети Галана [„Вибрані твори”, 1954 р.] та Беляєва і М. Рудницького [„Под чужими знаменами”], наскрізь просякнуті страшною, неперевершеною злобою та ненавистю до всього українського – некомуністичного».⁴²

Михайло Рудницький у 1946 і 1949 роках виступав з покаєннями, 1947 року ректорат університету звільнив його з посади декана й завідувача катедрою загальної літератури, того ж року його виключають із Спілки письменників, а 1946 р. Рудницький закінчує Інститут марксизму-ленінізму. Він проходить через численні приниження. Цікавою є характеристика з колективного досьє на

37 Лист Михайла Рудницького до Максима Рильського від 7 березня 1960 року. Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, ф. 137, № 6664.

38 Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів // Український історик, ч. 3-4, 1995.

39 Рудницький М. Рішуче порвати з проклятим минулим // Вільна Україна, 16 серпня 1946.

40 Усне свідчення Лариси Крушельницької.

41 Наумов Ю. Владимир Беляєв: я ненавижу фашизм // Весть, 24 лютого 1995.

42 Листи в'язнів з Мордовії // Фенікс, ч. 7, 1956, с. 1 (від 5.10.1995 р.).

всіх викладачів Львівського університету, складеного спецслужбами 1951 року: «На викладачів і студентів, що є в ідейно-політичному відношенні відсталими, проф. Рудницький має сильний вплив. Навколо нього гуртуються такі ж, як і він сам, нестійкі, ті, що не одержали твердого радянського гарту, наукові працівники з місцевих кадрів».⁴³

Усе ж Михайло Рудницький не перетворився на нормального советського професора. Спілкуючись із студентами, він до кінця своїх днів залишився «не таким», «динозавром» з незрозумілого минулого, надзвичайно ерудованою, нестандартною, а тому дивакуватою, в розумінні оточення навіть смішною людиною.

У листі до Василя Півторадні від 19 січня 1974 року він писав: «7 січня ц. р. я закінчив 85 років і зовсім здоровий; знаю 15 мов. Підготую нову книжку під назвою „Ніколи не кажи ніколи”. Про видатних письменників різних націй, скульпторів, акторів тощо».⁴⁴ А наступного року його не стало.

Микола Ільницький писав:

Статті, рецензії, полемічні нотатки М. Рудницького були тим ферментом, який активізував думку, спонукав до дискусії, будив творчий дух. Пройшовши школу гуманітарної освіти в Європі, М. Рудницький ніс в українське літературне життя не тільки широку ерудицію та мистецький кругозір, а й своєрідний французький стиль критичного мислення – легкий для сприйняття, насичений іронією, дотепами та парадоксами.⁴⁵ □

43 (Сов. секретно). Список профессорско-преподавательского состава Львовского государственного университета им. Ивана Франко, которые находились на временно оккупированной территории немецкими фашистами в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг., Львів, 1951, с. 111.

44 Лист Михайла Рудницького до Василя Півторадні від 19 січня 1974 року. Відділ рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України, ф. 274, № 2162.

45 Ільницький М. Михайло Рудницький здалеку // Дзвін, ч. 3, 1997, с. 118.

Федір Погребенник

Григорій Ващенко (Григорій Васьківський) як письменник

В умовах незалежної України повільно, але невідворотно повертаються народові його духовні набутки, серед них – і національні досягнення в галузі освіти. Завдяки зусиллям гурту вчених у культурний світ входять такі визначні постаті в галузі педагогічної науки, як Іван Огієнко, Софія Русова, Григорій Ващенко, Степан Сірополко та інші, поступово витісняються з ужитку теорії представників казенно-догматичної псевдопедагогіки, насадженої в Україні за часів тоталітарної системи.

Про Г. Ващенко, як одного з творців національно-виховної школи в українській педагогіці, вже сьогодні знаємо чимало. Зроблено перші кроки для практичного впровадження його дидактичних концепцій в життя. В цьому пляні історичну роль покликане відіграти Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Григорія Ващенко.

Науково-педагогічна частина спадщини вченого починає проростати на рідній землі, щоправда не в повному обсязі. Перевидана 1994 року праця Ващенко «Виховний ідеал», що поширилася на Україні тиражем 50 тисяч примірників – тільки перший підступ до опанування його педагогічної спадщини. Що ж до письменницького вжитку Г. Ващенко на літературній ниві, то на цьому терені панує повна тиша, мимовільне ігнорування того, що створив він у жанрі прози і драматургії. Про нього, як про літератора, в наших енциклопедіях, довідниках, посібниках не знайдемо жодного слова. Це пояснюється, з одного боку, тим, що над ним, як над емігрантом з України, тяжіла заборона, а з другого – важкодоступністю його творів, виданих перед Першою світовою війною невеликим тиражем у Києві. Крім того, у працях з історії літератури, виданих у післявоєнні роки, мало приділялося уваги письменникам, які не були клясиками, не визначали магістральних шляхів художнього розвитку. Творилася вибрана історія літератури про вибраних письменників, спадщина яких, до речі, пояснювалася у світлі, вигідному для пануючої системи. Тим часом літературний процес – це сума всіх течій і напрямків, це набуток мистців різних рівнів. Нема такої літератури на світі, де б усі письменники були клясиками, коронованими метрами, навпаки, в словесності кожного народу є мистці різні за своєю величиною, значенням в історії літератури.

Григорій Ващенко є насамперед визначним представником української педагогічної думки, талант якого вільно міг розкритися лише в еміграції. Як письменник він виступив наприкінці першого десятиліття ХХ ст. на рідній землі. Спочатку він пробував своїх сил у літературі. Перші книжки Ващенко були не науково-педагогічні, а літературно-художні. Між цими двома гранями творчої діяльності автора, незважаючи на їхню відмінність, є певні точки дотику і перетину. Це також зобов'язує нас увести в культурне життя кращі з художніх творів письменника, що сьогодні невідомий в Україні.

«Українська загальна енциклопедія», видана у Львові в середині 1930 років, фіксує це ім'я одним рядком: «Ващенко Г., псевдонім Г. Васьківський, автор по-

вісти з сільського життя „До ґрунту” (1912)». Ортодоксально-партійна «Українська радянська енциклопедія» і словом не згадала про цього дяча, вважаючи, очевидно, що для нашої історії досить знати іншого Григорія Ващенка – члена ЦК Компартії України, про якого подано обширну статтю. На жаль, і для «Енциклопедії українознавства», виданої за кордоном, відомий педагог, якому присвячено в цьому виданні окрему статтю, є автором лише однієї повісти «До ґрунту».

Тож окреслимо коло творчих зацікавлень письменника, обсяг його друкованої в Україні спадщини. Г. Ващенко – автор оповідань, поезій у прозі, повістей, драм, виданих окремими книжками: «Пісня в кайданах. Збірник творів» (Київ, 1909), «Сліпий. П'єса» (Київ, 1910), «До ґрунту» (Київ, 1912). Цілком можливо, що крім тих творів він опублікував ще й інші, але мені вдалося розшукати лише ці книжки – сьогодні рідкісні. За своїм художнім рівнем вони не рівнозначні, але, безумовно, заслуговують на увагу дослідника.

Проблематика згаданих творів – переважно морально-етична, соціально-побутова: доля простої людини (часто скривдженої природою), взаємини інтелігенції та селян, оживляюча й одухотворююча роля рідного середовища, сила любови. Цензурні умови не давали йому змоги торкатися злободенних політичних тем, але в деяких творах письменник все ж засвідчив свої симпатії до національної ідеї, волелюбних прагнень народу.

Великі надії мистець покладав на свої драми, які він вважав за художньою формою експериментальними. Проте перша його п'єса під алегоричною назвою «Пісня в кайданах» не вдалася авторові, вийшла досить прямолінійною, без глибшого психологічного розкриття і мотивації вчинків головного персонажа, який після здобуття вченого ступеня професора, підпавши під вплив алкоголю, деградує, врешті гине. Певним досягненням автора була драма «Сліпий», у центрі якої – образ людини, чесною і щирою, яка втрачає зір, стає калікою. Автор простежує вплив на психіку нещасного його фізичної вади – сліпоти. Творові передує велика передмова автора, в якій він прагне обґрунтувати новаторський характер (з погляду структури) своєї п'єси, визначає головну мету, яку ставив перед собою:

По своїй суті ця річ – драма, бо головним змістом її з'являється душевна боротьба... Щодо провідних ідей п'єси «Сліпий», а разом з тим і збірника «Пісня в кайданах», то вони в загальних рисах ось які. Чоловік включений у ряд з'явищ, сполучених між собою причинним зв'язком, і через те підлеглий законам необхідності. Він – одно з кілець у ланцюзі причинності і вертиться в життєвому круговороті... А через те у нього є свідомість своєї волі, впевненість у тому, що він може і повинен бути творцем свого життя.

Основне місце в передмові займають роздуми автора над історією драми. Цікаві, хоч і не позбавлені суб'єктивних тверджень, міркування Ващенка засвідчують його добру орієнтацію у новітніх пошуках письменників-драматургів, демократичність поглядів автора на мистецтво. Він, наприклад, твердить: «Психіка селян за складністю і багатством переживань мало чим відрізняється від психіки інтелігента». У світлі цього твердження стає зрозумілим прагнення автора розкрити складні, часто драматичні колізії саме життя селян, зобразити трагічні сторони психологічних переживань людей скривджених, знедолених, які представляють соціально нижчі верстви суспільства. Письменник знаходив у душах незрячих,

німих щиро доброту, гуманне ставлення до ближніх, прагнув виявити у їх серці відгомін світового болю і вселюдської радості, намагався передати, говорячи його словами, «хвилини щирого релігійного почуття», «молодої, чистої любови або напруженого естетичного почуття, викликаного красою природи».

Однією з провідних тем у творчості Г. Ващенко є тема долі «пасинків природи», тих, хто в силу різних обставин став калікою (п'єси «Німий», «Сліпий»). Письменник вважав, що люди, скривджені долею, «пройшовши ряд страждань, все ж можуть бути щасливими», що вони здатні «у своїй свідомості стати вище власної індивідуальності і об'єктивно подивитися на себе як на частину великого світу, краси якого не порушує їхнє власне убожество».

У драмі «Сліпий», з передмови до якої наведено думки письменника, автор ставив перед собою благородне завдання: «Викликати хоч у небагатьох людей бажання вільного і широкого, справді людського життя, повного глибокого змісту та ідейної боротьби, зайвий раз дати їм почути, який прекрасний світ і як багато дивних можливостей заховано в душі чоловіка, викликати віру в людський прогрес, – така мета моєї книжки».

Драма «Сліпий», незважаючи на окремі вади, є безперечним надбанням у художньому доробку автора. Доля головного персонажа, сліпого парубка Івана, який через своє каліцтво втратив кохану дівчину, змушений заробляти на життя жебракуванням, змальована психологічно переконливо, художньо виразно. На тлі суворої прози селянського життя постає образ юнака-каліки, який має тонке відчуття краси, справедливості, прагне знайти опору в житті. Картина весняного вечора, малюнки сільських пейзажів, болючі роздуми Івана над своєю тяжкою долею, уповання на чудо Боже, яке поверне йому зір, надії і розчарування – все це зображене у драмі з безперечним хистом. Художньою формою твір нагадує сценарій, діалоги і монологи тут чергуються з авторськими ремарками-коментарями, ліричними пейзажними малюнками, що інколи переростають у мініатюрні художні картини. Ось початок п'єси: «Весняний вечір. Тільки-но зайшло сонце. Небо ще ясне, має рожеві і блакитні тони... Нерухомі стоять вишеньки, обгорнуті теплим повітрям... Чути веселий гомін, іноді здалеку долітає пісня, що співають три або чотири голоси. Женуть з поля худобу...». Зворушує сцена зустрічі з коханою дівчиною Оксаною, коли невидючий парубок просить оповісти йому про довколишній світ:

«– Розкажи мені, Оксано, що ти бачиш навкруги, – просе Іван.

– А тобі не буде гірш?

– Ні, ні, кажи. Я хочу знать. Кажи, мені буде здаватися, що я сам бачу».

Тугою і болем віє від цієї сцени, тим більше, що в душу Івана закрадається сумнів, чи його, сліпого, не покине дівчина.

Драма наводить на думку, що мистець намагався знайти відповідні художні засоби для зображення складних психологічних колізій, але, на жаль, не зміг до кінця втриматися на відповідному художньому рівні. У другій частині твору з'явилися натуралістичні та мелодраматичні сцени, що послаблюють естетичність зображуваного.

Як автор поезії в прозі та оповідань («Хвилі», «Німий», «Узько, темно», «Самотній», «Феєрія»), повісті «До ґрунту», Ващенко виступав і під своїм прізвиськом, і під псевдонімом Васьківський. У жанрі прози автор подавав чималі надії як тонкий

обсерватор народного життя, зокрема селян. Такий вимогливий і авторитетний мистець, як Микола Вороний, у рецензії на третю книжку автора привітав появу в українському письменстві «нову, многонадійну силу», радив прочитати її всім, хто любить рідну літературу. («Літературно-науковий вісник», 1912, кн. 6). Микита Шаповал, оцінюючи збірник творів «До ґрунту», теж відзначив певні художні досягнення автора, зазначаючи, що його оповідання «Узько, темно» «написано досить добре, гарною мовою. У автора ліризм переважає над спостереженнями і оповиває теплим чуттям об'єкт своєї уваги – бідних селян». («Українська хата», 1909).

Згадані оповідання Ващенко витримані в тоні соціально-психологічної школи, пройняті співчуттям автора до долі своїх героїв. Ось маленька Марійка-пастушка («Узько, темно»), у якої від роси шкіра на ногах потріскала: «Як птиця з перебитою ногою, шкандибала вона по стерні. І стерня вражала болячки... і кров текла по чорних малих ногах. Текла і мішалась із землею». Образ Марійки, її працьовитої матері, жорстокого батька, яким заволоділа жадова збагачення, виписані з глибоким знанням психології і побуту селян. Автор нібито безсторонньо зображає труди і дні хлібороба, який, прагнучи розбагатіти, втрачає самовладання, піднімає руку на свою дитину, вбиває її: «Очі його налились кров'ю. Голова горіла... Для Остапа нічого вже не було на світі... Не було навіть самого світу». У такому психологічному напруженні, розчаруванні, викликано-му втратою надії на збагачення, він мимоволі стає дітовбивцею, допускається тяжкого злочину. Страшна, моторошна картина дечим нагадує драматичним змістом новелі В. Стефаніка, зокрема «Новину». Проте за своїм стилем, манерою письма це різні письменники. Автор «Синьої книжечки» пише стисло, експресивно, густо, Ващенко ж тяжіє до розлогого, детального малюнку.

Твори, що увійшли до третьої збірки письменника, порівняно з попередніми, пов'язані однією провідною ідеєю, задеклярованою автором назвою книжки – «До ґрунту», тобто до рідної землі, до першоджерел народного життя. Персонажі включених до збірки оповідань і повісті, вирвані з рідного ґрунту, сільського середовища і кинуті в силу різних причин у місто, не можуть прижитися в ньому, всією душею тягнуться до рідного села, прагнуть духовного відродження серед своїх людей. Автор художньо втілює ідею животворності і життєдайності духовних криниць народу, того природного середовища, де людина виросла, з яким органічно злилася. У підтексті творів вловлюється думка про важливість рідного, національного ґрунту в житті кожної людини. В оповіданні «Самотній» головний персонаж, професор російської історії Василь Горбенко, оселившись на старості літ на хуторі, потрапляє у конфлікт з сільським середовищем: він не розуміє народолюбних поривань молодого, патріотично налаштованого вчителя, не знаходить спільної мови з хуторянами, які вважають його «паном». Довга відірваність від села наклала відбиток на спосіб його думання, зробила його чужим оточенню. Горбенко доходить висновку, що без рідного ґрунту під ногами, без здорового народного оточення він нівелюється як громадянин: «Щось відірвало його від рідного ґрунту, відрізало його коріння, і він уже здавна не живе, а розпадається, як сухий лист, на поодинокі частини... Він самотній, бо для всіх чужий, давно викинутий на берег хвилиєю життя».

Оповідання є психологічною аналізою внутрішнього стану людини, яка відійшла від первісного соціального середовища, до якого він повертається з великими труднощами.

В іншу сферу впроваджує читача «Феєрія». У центрі уваги автора – доля молодого українця-інтелігента, який б'ється в пошуках роботи, тяжко переживає через невлаштованість свого життя. Під чарівним впливом музики, пережитої на концерті скрипаля-неаполітанця, у героя твору пробуджується новий порив до життя, до праці, боротьби. Він повертається в рідне село, де знаходить собі роботу, заспокоєння бентежної душі. З оповідання випливає висновок, наскільки важливим є для людини перебороти невпевненість і сумніви у своїх можливостях, вміння реалізувати їх у природному для себе середовищі.

Включена до збірки повість «До ґрунту» була задумана як широке епічне полотно. До книжки увійшла тільки перша частина твору («Сміх природи»), що становить окрему цілість. Не вдалося з'ясувати, чи були написані інші частини повісті. Головні дійові особи твору – студент-маляр Юрко Горовий і курсистка Катерина, які кохають одне одного, але через матеріальну скруту не можуть влаштувати своє особисте життя. Коли Юрко дістав велику спадщину, вони починають господарювати у власному маєтку. Та, не маючи належного досвіду, не можуть реалізувати ні господарських, ні просвітніх задумів. Далі еволюція цих образів іде шляхом усвідомлення необхідності самопожертви задля людей праці, безкорисливого служіння громаді, що знаходить своє виявлення у передачі їхніх земельних володінь малоземельним селянам. Саме ж молоде подружжя, придбавши невелике господарство, селянську хату, знаходить моральне задоволення, працюючи на землі. Хоч в ідейному засновку повісті, зокрема у змалюванні образу Юрка, який з поміщика стає господарем-благодійником, відчуваємо запізнілий відгомін теорії «ходіння в народ», та все ж повість реалістично відбиває сучасні авторові суспільні процеси в селі, показує народження в середовищі інтелігенції ідеї безкорисливого служіння сільському людові. У повісті маємо чимало кольоритних малюнків з народного життя, природи України, а також Кавказу, куди їдуть Юрко і Катерина, окрилені всеперемагаючою любов'ю. Свого часу М. Вороний, схвально оцінивши повість молодого автора, звернув увагу на деякі слабкі риси його манери письма: «Взагалі в ньому художник-натураліст перемагає художника-психолога. Він рідко віддається хвилям інтуїтивної творчості, не заглиблюється, не фантазує, а малює тільки те, що бачить власними очима. В нім сильно розвинуте чуття кольориту, але буйного, барвистого, і тому він найкраще малює те, що має виразні форми, соковитість, органічну силу».

Сьогодні, не маючи впевненості, що відомі всі художні твори Григорія Ващенка, не знаючи матеріялів його архіву, передчасно робити остаточні висновки про питому вагу його як письменника. Кращі твори мистця, на мою думку, дають підставу стверджувати, що в його особі українська література мала самотнього літератора, який, на жаль, не розвинув свого хисту, полишив художню творчість. Виступивши протягом кількох літ з трьома книжками творів, він як прозаїк і драматург після 1912 року не надрукував жодної нової книжки. Опубліковані ним оповідання, твори в жанрі повісті й драми не повинні залишитися лише в аналах історії літератури, а, на мою думку, заслуговують на перевидання як заспів до його пізнішої науково-педагогічної діяльності. Вірю, що поважна наукова конференція, присвячена Г. Ващенкові як педагогові, національно-освітньому діячеві, стане переламним моментом у відродженні в Україні не лише його імені, але й творчості. □

Іван Немченко

«Встає цитаделя духа...».

Героїчна домінанта в долі й у творчості поетів-оунівців

Національно-визвольні змагання, пов'язані з відновленням у ХХ столітті української державности, покликали до активного творчого життя і патріотичного чину багатьох самобутніх мистців. Немало їх проходило гарт у лавах Організації Українських Націоналістів, заснованої 1929 року.

Біля джерел ОУН стояв один з найпопулярніших представників стрілецької поезії, член літературного гурту «Митуса» Олесь Бабій (1897-1975). Він брав участь у Віденському Конгресі, що поклав початок цьому патріотичному утворенню, як керівник культурно-освітньої комісії і виступив з доповіддю «Література і мистецтво». Як наслідок – арешт польською владою і вирок: 4 роки ув'язнення. Олесь Бабій є автором багатьох книг лірики, виданих як в Україні, так і в еміграції: «Ненависть і любов» (1921), «Поезії» (1923), «Перехрестя» (1930), «За щастя оmanoю» (1930), «Пожнив'я» (1939), «Світ і людина» (1947), «Вибране з творів» (1969). У різні роки звертався він і до жанру поеми («Гуцульський курінь», «Жнива», «Повстанці»).

Перові О. Бабія належить знаменитий «Марш націоналістів», запропонований як текст гімну ОУН. Твори письменника приваблюють потужним патосом життєствердження, глибокою вірою у свій народ, у перемогу ідеалів людяности і справедливости. Поет мріє про те, щоб людський рід «ішов все вище у поході вгору, а не в безодню зла». Досить характерними для О. Бабія є рядки з вірша «Війна»:

Коли Господь веде борців до бою,
тоді борець – то лицар і творець,
що творить міць держав і їх розвою,
знаходить в них лавровий свій вінець.¹

У своїй монументальній poemі «Повстанці» (1956), що складається з 1065 шестивіршів (6390 рядків), співець подав художній літопис життя і боротьби галичан у передвоєнні й воєнні роки. Олесь Бабій витворив цілу галерею різноманітних постатей з народу, звичайних людей і водночас справжніх подвижників, які з думкою про Україну та її волю живуть і вмирають. Для них над усе поступ, дія, подвиг в ім'я рідного краю:

В нас мало зброї?
То здобудем!
Нема в нас війська?
Мати будем,
Бо віра творить чудеса,

¹ Бабій О. Війна // Березіль, 1992, ч. 9-10, с. 25.

Народну силу,
Владу й долю.²

Це пошрамований панотець Іван Городник, що старшинував у походах «в часах війни за Україну», а згодом був забраний більшовиками до Сибіру: його дружина – паніматка Ганна, що мала «незломну волю, мов граніт»; їхня донька Оля, що мріяла загинути «в бою, у змаганнях», і дійсно до останнього подиху слала кулі по ненависних ворогах. Це й старий сміливець Максим Жук, що «впав із раною на чолі», це й «булавний славний» Панас Крат, котрий підірвався гранатою, щоб не попасти до полону, це й наддніпрянець Богдан Удовиченко, що пройшов шлях від червоноармійця-зайди до свідомого вояка-українця, командира повстанської сотні, це і Гнат Лабатюк, що вмирав «відважно і спокійно, як вмирає птах».

А насамперед, звичайно, серед цього загалу виділяється бойовитий і завзятий Микола Жук, що стає отаманом повстанців, проходить через найстрашніші випробування, втрату батька, коханої, друзів і в фіналі поеми патетично прорікає і від себе, і від імені загиблих: «Народам воля і людині, героям слава і борцям» (с. 180).

Ні, недаремні загибелі таких людей, стверджує автор, їхня енергія перейде до наступних поколінь, живлячи їх серця мужністю і незрадливістю, прагненням до самопожертви:

Бої повстанські нарід збудять,
і з них, так, як дуби з жолуддя,
зросте держава, волі храм,
з малого змагу змаг великий
повстане, як з джерельця ріки,
здійснить ту ціль, що снилась нам (с. 180).

Герої О. Бабія продовжують славу предків, що йшли «над Калку, під Берестечко і до Крут». Не є випадковими в поемі згадки про давньоукраїнських князів Ярослава Осмомисла і Данила Галицького, про ватажка Коліївщини Максима Залізняка, про світочів національного відродження Маркіяна Шашкевича і Тараса Шевченка. Для автора, як і для його персонажів, ці імена священні.

Поет підкреслює масовість народної підтримки націоналістичного руху, провідники якого здаються фолкльорними богатырями:

До зброї! Скоро час настане,
що українські партизани
пройдуть від моря аж по Сян,
і в Київ та у львівські брами,
як витязь, вступить із військами
герой Бандера, вождь Степан! (с. 123).

У розділах «Армія в лісах», «Вірли в Карпатах», «Наскоки», «В походах» О. Бабій показує, як «гаряча кров і вдача сміла» ведуть звитязців у бій задля батьківського краю. Наскрізна думка твору передається в афористичній фразі: «В повстанській боротьбі за волю така могутність і краса» (с. 122).

² Бабій О. Повстанці: Поема. – Чикаго, 1956, с. 122. Далі посилання в тексті на це видання.

Співцем краси героїчного діяння став і Олесь Ольжич, або Кандиба (1907-1944), що поєднав свою долю з ОУН від часу її заснування. Йому, як синові чудового поета і діяча УНР Олександра Олесея, судилося стати і вченим-енциклопедистом, і талановитим мистцем, і одним з керівників українського національно-визвольного руху 1930-40 років. Олег Ольжич – один з найактивніших борців за державність Карпатської України, за створення Української Національної Ради в Києві – був замордований фашистами в концтаборі у червні 1944 року, залишивши співвітчизникам дорогоцінні заповіді. Це і його політичні статті «Українська історична свідомість», «Дух руїни», «Український націоналізм», «Наші завдання», «Вояки-будівничі», і культурологічні та літературознавчі розвідки «Культурна політика українського націоналізму», «В авангарді героїчної доби (До проблеми націоналістичної культури)», «Українська культура», «Націоналістична культура», «Два світовідчуження», «Войовнича неоклясика», і, звичайно, його прижиттєві і посмертні збірки «Рінь» (1935), «Вежі» (1940), «Підзамчя» (1946), «Будьте!» (1946), «Величність» (1969) та інші.

Хоча співець загинув, але живуть його полум'яні гасла і заклики: «Захочеш – і будеш», «Українські землі є життєвим простором українського народу», «Хотіння бути, високого напруження воля до національного самоствердження забарвлює ціле світовідчуття українця», «У найчорніший блюзнірський час не покидає нас певність нашого остаточного тріумфу» та інші. На думку Олега Ольжича, «любов і творчість, туга і порив, відвага і вогонь самопосягати» – це ті Божі дарунки, яких «нікому не відняти» («Господь багатий нас благословив...»), а відтак людина має бути творцем своєї долі й долі свого народу. Вірші поета – це лірика героїзму і жертва в ім'я нації, задля високих загальнолюдських цінностей. І в минулому, і в сучасному він бачить насамперед величне, священне, шляхетне. Герой Ольжича бажає «жити повно, широко і скоро і урвать, як спів», «горіти і п'яніти, шоломом п'юючи, і життя наопашки носити на однім плечі» («Давнім трунком, терпкістю Каяли...»), набувати глибоких знань у прославлених навчальних закладах, але не забувати про шаблю в батьківській хаті, яка чекає на сильну й мужню руку захисника батьківщини («Зимівник»), задля України «прийняти мужньо муки», «в шинелі сірій вмерти від гранати» («Присвята»).

Потужний патріотичний струмінь пронизує збірку поета «Вежі», яка складається з двох поем – «Городок 1932» та «Незнаному воякові». Поштовхом до створення цієї книги стали події, що відбулися на Львівщині в листопаді-грудні 1932 року. Група бойовиків Організації Українських Націоналістів учинила напад на пошту. Двоє з них загинули під час сутички з представниками польської окупаційної адміністрації (В. Старик і Ю. Березинський), а двоє інших (В. Білас і Д. Данилишин) були арештовані при допомозі місцевого українського населення і незабаром страчені. За переказом, останній з названих учасників акції в момент арешту гукнув своїм несвідомим землякам, що їм не бачити України, якщо будуть «так» боротись. Автора в поемах цікавить не так перебіг подій, як внутрішній стан персонажів. Це віршовані студії мужніх поривань, духовного гарту людей-борців. У творі «Городок 1932» поєднано публіцистичне і ліричне начало, що додає йому суворой тональності, жорсткого і різкого звучання, сухости повідомлення про «п'ять хвиль української влади на цьому клаптику землі», а поруч з цим вражає задушевністю

повторів («товаришу любий мій, брате»). Бойовики-націоналісти стримані й небагатослівні, адже вони з тих, хто «вмів справедливо карати» і «дивиться смерті в лице», хто має нездоланну волю і віру. Урочистий стан людей, що до кінця виконали свій обов'язок («і сяє обличчя в одного, і німо могутен один», «шкодуємо тільки, що вмерти удруге не зможемо ми!»), проєктується на героїчні потенції побратимів по боротьбі, продовжувачів величної справи («їх душі – горіння і криця – у нашому завжди гурті»). Мужня смерть не може не надихнути на такий же подвижницький чин, на самозречене служіння високій ідеї. Ця міць і незламність духу, виявлена одиницями, додає боєздатности і рішучости загалові на чесному і справедливому шляху змагань за волю рідного народу:

Дорога пряма і одверта,
І твердо іде легіон.
Там втрат не буває, де жертва –
Здобутий в огні бастион!
Хто має уши – хай слуха!
Хто має серце – люби!
Встає цитаделя духа...³

Поема Олега Ольжича «Незнаному воякові» – логічне продовження роздумів над людською самопожертвою і героїзмом. Споконвічна дилема, що постає перед лицарем духу на перехресті долі («дорогу назви свою, та – або ця, горіння – чи збирання крихот»), вирішується однозначно в авторському повторі:

Підеш неухильно, підеш до кінця,
І вибух зголосить твій прихід (с. 88).

У цій поетовій патетиці, в афористичних висловах («Держава не твориться в будучині, держава будується нині», «Найвищі бо вежі духовності ждуть твого шаленого штурму») вловлюються Франкові інтонації з знаменитого прологу «Великі роковини», що сприймався, як бойова програма дій українського патріота: «Лиш борися, не мирися», «Хоч пропадь, але не зрадь», «Нині вчися побіджати, завтра певно побідиш». Ольжичеве покоління, оспіване у «Вежах», якраз і підняло очікувані Іваном Франком «нові мечі» на честь відродженого героїчного духу України.

Визначною представницею молодшої генерації мистців-патріотів стала поетеса «кришталюного Олега» і по боротьбі, і по перу Олена Теліга (Шовгенева), яка прожила коротке, але яскраве життя (1907-1942). Донька відомого професора політехніки і діяча УНР І. Шовгенева, співпрацювала з О. Ольжичем у Культурній референтурі ОУН, у період німецької окупації організувала й очолювала Спільку українських письменників у Києві, редагувала тижневик «Літаври». За активну націоналістичну діяльність поетеса була арештована німцями і страчена в Бабиному Яру в лютому 1942 року. Посмертні збірки О. Теліги: «Душа на сторожі» (1946), «Прапори духа» (1947), «Полум'яні межі» (1977) – це світ любови і боротьби, мужности і жертвенности. Письменниця палко мріяла про «га-

³ Ольжич Олег. Незнаному воякові: Заповідане живим. – К., 1994, с. 85. Далі посилання на це видання.

рячу смерть – не зимне умирання», зійти «на каменистий верх крізь темні води й полум'яні межі» («Лист»), жила сподіванням повернутися в Україну з еміграції і відродити державність:

Заметемо вогнем любови межі,
Перейдемо убрид бурхливі води,
Щоб взяти повно все, що нам належить,
І злитись знову зі своїм народом («Поворот»).⁴

Героїні віршів поетеси ніжні й чуйні, лагідні й шляхетні, але водночас вольові й відважні, здатні стати в битві поруч з чоловіцтвом або й замінити їх у хвилину скрути – «взяти зброю з вашої руки і вдарить твердо там, де треба вдарить» («Відповідь»). Олена Теліга захоплює своїм оптимізмом і життєздатністю, вірою в себе і свій народ. Її мова звучить просто й урочисто, заклично і крилато: «Тільки тим дана перемога, Хто й у болі сміється міг!»; «О краю мій, моїх ясних привітів Не діставав від мене жодний ворог»; «Вітрами й сонцем Бог мій шлях намітив»; «Нехай життя хитнеться й відпливе, Мов корабель у заграві пожежі».

Одним з найближчих соратників О. Ольжича й О. Теліги був Іван Ірлявський (Рошко) – теж член Культурної референтури ОУН (1919-1942). Поет був у лавах Карпатської Січі, обороняв із зброєю в руках державність Срібної Землі. У лютому 1942 року його творчий і громадський шлях трагічно обірвався в тому ж таки Бабиному Яру в Києві. У книгах І. Ірлявського «Голос Срібної Землі» (1938), «Моя весна» (1940), «Вересень» (1941), «Брості» (1942) наскрізною є патріотична тема. Свое кредо співець висловив у програмному вірші «Хочу»:

Іти свобідно по бажанню серця
веселим до завершень діл вперед,
любити радість і суворість герців
та жить душею, як поет.⁵

Іван Ірлявський переконаний, що допоки «ласка Всевишнього щедро землі дає невідомих героїв» («Столиця»), українська нація і її святині будуть незнищенними. Кров давнього закарпатського князя Лаборця («Срібна Земля») і відвага подвижників Крутів і Базару («Хочу») нуртує в серцях новітніх патріотів, веде їх на «великий шлях», на «змагання героїчні до мети» («Карпатська Січ»):

Готуймося на перепони, бурі,
всіх мужніх лицарів – в ряди! (с. 127).

Слово поета звучить як клятва всього мужнього покоління, чий клич «із рук не випускати меча!». Це могутня сила, зцементована воедино, а тому непереможна: «Ми не відступим, не зійдем з дороги, бо наступ, пориви – борцям», «Ідем у лавах непоборних, смілих і знаємо – святою нам – борня!» (с. 127). Іван Ірлявський оспівує «дні поривів звитяжних, палких» («Пісня днів»), добу пробудження національної самосвідомості тисяч співвітчизників («Ті, що мовчали – йдуть...»):

4 «Муза любові й боротьби»: Українська поезія пражської школи. – К., 1995, с. 99.

5 Там само, с. 125.

І легко в серці, й на душі відрода.
Однак і всіх бажання і думки:
любов – своїм, а ворогам відплата,
народу цвіт – в народній полки (с. 125).

Подібна піднесеність характерна й для віршів відомого співця-націоналіста Богдана Кравціва (1904-1975), який пройшов через польські тюрми, крізь тортури концтабору «Берега Картузька». Він був членом літературного гурту «Листопад», редактором журналів «Дажбог», «Обрії», «Напередодні» та інших, автором збірок «Дорога» (1929), «Промені» (1930), «Сонети і строфи» (1933), «Остання осінь» (1940), «Під чужими зорями» (1941), «Кораблі» (1948), «Зимозелень» (1951), «Дзвенислава» (1962), «Глосарій» (1974), «Квітоліт» (1974). У віршах Б. Кравціва чується жага того, щоб «знову пронеслися бої одважні і залізні», «щоби дзвеніли списи і шаблі, і жах вогню будив до дня оселі», «щоб в синім небі стрічка золота благословила нашій крові». Його герой – «людина вільна й непоборна», з когорти тих, що прагнуть до дії, «ненатлих чину та розплати». Таку людину не зламають роки ув'язнення («В'язничних дум і днів нещадні жорна...», «Гранчасті шпуги ґрат і шпик у кості...», «Одбився я від серця твого й дому...»), не згасає в серці одержимість життєвого вибору, освяченого благословенням матері, покликком рідної землі:

Казала ти, що не прокляття в бою
Лягти від куль, – щоб тільки, як родився,
Злиденно у неволі не вмирав ти.⁶

Цей же мотив відлунує в поезії «Мати», що репрезентує постать жінки-патріотки, котра приносить зброю «добрим друзям» сина-арештанта і зичить їм успіху в боротьбі: «Щаслива вам дорога...».

Драматично склалась еміграційна доля Б. Кравціва, але ніякі лихоліття й негаразди не змогли витравити з його серця «семи тих літер – слова: Україна».

Світлим серпанком огорнуто постать ще одного поета непоборної генерації – Юрія Липи (1900-1944), сина письменника-тарасівця Івана Липи, котрий у час Директорії був міністром релігій, віросповідань, юстиції та охорони здоров'я. Вплив батька-патріота на формування співця цілком очевидний. Ще 17-річним юнаком Юрко став козаком збройного куреня морської піхоти уряду УНР, заступником командира одеської «Січі», а в еміграції (з 1920 р.) готував себе до наступних боїв за Україну. Закінчив курси військових лікарів, очолював літературне об'єднання «Танк» у Варшаві, довкола якого гуртувалися визначні українські мистці. Повернувшись в Україну як лікар УПА, був по-звірячому замордований енкаведистами. Юрій Липа є автором праць «Призначення України», «Союз визволення України», «Розподіл Росії» та інших, поетичних збірок «Світлість» (1925), «Вірую» (1938), «Поезія» (1967). У його творах відчутний потужний патріотичний патос, утвердження думки про неспівмірність, ворожість інтересів мешканців України та московсько-більшевицьких агресорів («Зайди»). Герої віршів Юрія Липи мають «суворі очі і уста затиснуті міцно» («Суворість»), їм

⁶ Кравців Б. Одбився я від серця твого й дому // Дзвін, 1990, ч. 4, с. 10.

чужі «полохливі кроки», а натомість процвітає «гордий спокій» («Василіск»). У ряді поезій, як і в працях «Українська раса», «Призначення України», «Чорноморська доктрина», голосно звучить віра в особливу роллю нашого народу:

Націє, народжена з огня,
 Націє великая, молись –
 Яснозбройний Юрій, як колись,
 Осідлав могутнього коня... («Святий Юрій»)⁷

Юрій Липа – майстер відточеної і відшліфованої фрази, що звучить, як постріл: «Ім'я минулого – ми, Ім'я будучини – чин»; «Хто став – є слугою тьми, Хто в поході – звияжець він»; «Кожна хвиля Житті є велика»; «Не мовте слова, не звершивши Того могутнього, що в нім».

На жаль, у межах цього матеріялу немає змоги зупинитись навіть принагідно на творах десятків інших широкознаних чи маловідомих співців-націоналістів, котрі жертвували себе, свої знання, хист, саме життя Україні, звеличували у своєму доробку ОУН чи її славне творення – УПА. Назвемо хоча б Яра Славутича, Івана Багряного, Андрія Легота, Петра Гетьманця (Василенка), Марка Боеслава, Павла Євтушенка, Івана Хмеля, Олексу Веретенченка, Дмитра Грицька (Цяпку), Богдана Бору, Степана Хріна, Леоніда Полтаву, Миколу Вереса, Марту Гай, Аллу Косовську, Ольгу Лубську, Ларису Мурович... Тільки в одного Яра Славутича (нар. 1918), що в часи війни був зв'язковим між Чернігівською Січчю як північною ланкою УПА та націоналістичним підпіллям Києва, мав особисте знайомство з Олегом Ольжичем, Оленою Телігою та іншими патріотами, нараховуємо в поетичному вжинку кілька сотень творів героїчної тематики.

Особливу увагу письменник приділяє найважливішим моментам у процесі відродження українства (поява і занепад УНР, виникнення і діяльність ОУН, державницький спалах Карпатської України, боротьба УПА). У творах «Крутянці», «Непогора», «359», «Карпатські січовики» та багатьох інших автор оспівує тих подвижників, що прокладали шляхи для майбутньої УПА. І славні упівці не посоромили пам'яті своїх попередників, мужньо борючись з фашистами, і з большевиками. У вірші «Нами снили поліські пуші...» Яр Славутич називає своїх побратимів гідними продовжувачами справи гайдамаків і запорізького козацтва, бранців Берези і Соловків. Поет закарбовує монументальні риси героїчного часу, який породжує звияжців. Таким же патосом звеличення перейнято й автобіографічну поему «Моя доба», де оспівуються відомі й безіменні патріоти, чия відвага свідчила про безсмертя і нескореність нашої нації, чий «не мліють невичерпні надра».

Той факт, що твори таких співців, як Олег Ольжич, Олена Теліга, Яр Славутич та інші, нині вивчаються в українських школах і вищих навчальних закладах – свідчення того, що наступні покоління знатимуть і множитимуть славу подвижників. □

⁷ Українське Слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.: У 4 кн. – К., 1995, кн. 4, с. 271.

Володимир Жила

Чарівними стежками «Хутора Надія»

Моє знайомство з професором Назаром Тобілевичем датується десь від липня 1992 року, коли він прийшов на мою доповідь про Українську Центральну Раду, а згодом, у ході дискусії, ми обмінялися думками. Через шість років, під час обідів у студентській їдальні Українського державного університету харчових технологій, наше знайомство поглиблювалось все далі й далі.

Довідавшись, що мій приятель – внук Івана Карпенка-Карого (справжнє прізвище Тобілевич), я вирішив дещо дізнатися від нього про життя цього славного драматурга, режисера та громадського діяча. Пан Назар радо погодився виконати моє прохання, і ми майже під час кожного обіду думками переносилися на Кіровоградщину – батьківщину Тобілевичів.

У другій половині XVI ст. частину цієї території зайняли українські козаки, які боронили населення від нападів кримських татар. У XVII ст. на цій території діяли повстанські селянські загони гайдамаків. На початку XIX ст. територія сучасної Кіровоградщини входила до складу Подільської та Київської губерній.

На Кіровоградщині народилося кілька визначних українських культурних діячів: Володимир Винниченко, письменник, політичний діяч; Іван Карпенко-Карий (Тобілевич), драматург, актор, режисер; Марко Кропивницький, драматург, режисер; Євген Маланюк, поет, публіцист; Юрій Мейтус, композитор; Сергій Плачинда, письменник, Юрій Яновський, письменник.

За тридцять кілометрів від Кіровограда, над невеличкою звивистою річкою Комишуватою Сугоклеєю, – розповідав пан Назар, – стоїть на пагорбі державний заповідник-музей «Хутір Надія» – «столиця української драматургії», як образно назвав цей куточок один з українських драматургів. Понад сто двадцять років тому на місці, де стоїть хутір, був голий степ. Над річкою хилилися верби, під однією з них була стара криниця, з якої вгамовували спрагу проїжджі чумаки та випадкові перехожі.

Ця земля належала Карлові Тарковському, що походив з давнього шляхетського роду. З його дочкою познайомився Іван Тобілевич у драматичному гуртку. Вони покохали одне одного, подібно, як шевченківські герої у п'єсі «Назар Стодоля», і навіть зазнали таких самих перешкод на шляху до одруження. Старі Тарковські в один день померли від холери, частина їхньої землі, де стоїть тепер хутір, дісталась у спадщину дочці Надії.

Першим поселенцем на цій землі був батько драматурга Карпо Тобілевич, який у 1871 році поставив на пагорбі над польовою дорогою звичайну сільську хату на дві половини і заснував скромне господарство.

Іван Тобілевич часто приїжджав з сім'єю на хутір. Тут скидав з себе міський одяг, одягав робочий і брався до плуга, коси – що було на черзі. У полі обідав і ночував, уставав удосвіта і разом з усіма брався до роботи.

1880 рік почався у нього нещастям. Навесні померла дружина, і то зовсім молодого, залишивши чоловікові чотирьох дітей. На спомин про дружину Іван назвав цей хутір її ім'ям. Надія пішла з життя через рік після смерти його матері. Незабаром трапилося нове нещастя – померла десятирічна дочка Галя, яка була для батька втіхою і порадицею.

На очах пана Назара затремтіли дві важкі сльозинки.

– Коли б не цей тихий хутір, не фізична праця біля землі, – говорив він, – можливо, довгі роки потрібні були б, щоб знову знайти душевну рівновагу.

З селянами Іван Тобілевич поводився як рівний з рівними. Його дуже вражали злидні і темнота людей у селах.

Служачи в поліцейському управлінні у Єлисаветграді (тепер Кіровоград), Іван Тобілевич брав участь у революційному гуртку, який згодом було розгромлено. У жовтні 1883 року його звільнили з посади. Разом з дітьми Назаром, Юрком і Орисею переїхав на хутір. Незабаром дістав запрошення до трупи Михайла Старицького. Залишив дітей на батька Карпа і виїхав на гастролі до Києва.

У той час на театральних афішах з'явилося нове прізвище Івана Тобілевича – Іван Карпенко-Карий, перша частина якого походила від батьківського імені, а друга нагадувала про Шевченкового драматичного героя Гната Карого, приятеля Назара Стодолі.

Тим часом до поліції напливали усе нові й нові доноси із звинуваченням Івана Тобілевича у його небезпечності для московської царської влади. Нарешті окремою постановою за ним встановлюється поліцейний нагляд, йому забороняють жити в Україні й у центральних районах Росії та грати у виставах.

Місцем політичного заслання став Новочеркаськ. Туди поїхала до Івана Тобілевича молода хористка трупи М. Старицького Софія Дитківська. Вона стала дружиною драматурга, його вірним другом до останніх днів життя.

Реченець заслання визначався у три роки. Турбуючись долею своїх осиротілих дітей, Тобілевич писав міністрові внутрішніх справ, щоб дозволили йому постійно жити на хуторі. Клопотання залишилося без відповіді. Після закінчення слідства у справі елисаветградської нелегальної організації реченець перебування Тобілевича під наглядом поліції було продовжено ще на два роки. Але цього разу вже на місці проживання.

Дуже зворушливо розповідав пан Назар про повернення свого діда у Єлисаветград, де він зустрічався з синами Назаром і Юрком (батьком пана Назара). На той час (літо 1887 року) діти забули навіть обличчя батька. Іван Тобілевич не міг залишатись у місті без дозволу поліції і відразу ж поїхав на хутір.

Хутір справляв сумне і гнітюче враження. З великою енергією Іван Тобілевич взявся за господарські справи. Йому довелось забути про письменницьку діяльність і взятися до плуга, до коси і до лопати. Він цілими днями, а в жнива – й ночами працював на полі.

Поступово хутір змінював своє обличчя. Було поставлено огорожу, посаджено багато дерев, посіяно квіти, прокладено стежки. З часом Іван Тобілевич взявся навіть споруджувати ставок.

Праця біля землі приносила йому радість. А зв'язок з культурним світом збуджував творчу енергію. Хутір Надія був пристановищем не тільки для нього, але й для всієї родини Тобілевичів.

У 1890 році родина переселилася зі старої тісної батьківської хати до нового будинку. Треба сказати, твердив пан Назар, що Тобілевичі вклали багато праці у хутірський шматок землі, поки не перетворили його у справжню степову оазу.

Іван Тобілевич працював над своїми творами здебільшого вночі й дуже рідко вдень. Життя на хуторі давало драматургові надзвичайно багатий матеріал для літературної праці. Перед очима письменника проходили селяни – запальні й спокійні, егоїстичні й безкорисливі, добрі та лихі – й оживали на сторінках його творів, продовжували жити на сцені.

Творчість драматурга була по-справжньому народною, глибоко реалістичною. Вона несла в собі потужні визвольні ідеї, ставила суспільно важливі проблеми. На хуторі Надія Іван Тобілевич написав 11 п'єс, які увійшли у золотий фонд української класичної драматургії.

Тим часом здоров'я Івана Тобілевича то кращало, то знову гіршало. У дні відступу хвороби він брав участь у виставах. У другій половині січня 1907 року Карпенко-Карий, переборюючи біль, грав в Умані. Це був останній його виступ на сцені.

Драматург лікувався то в Києві, то в Ялті, то знову повертався на хутір Надію. Його ліжко стояло в саду під розлогою яблунею. Час від часу хворого провідували знайомі селяни, які добрим словом полегшували його страждання. 17 серпня 1907 року Іван Тобілевич виїхав до Києва, а 19 серпня – до Берліну для лікування в знаменитій клініці професора Боаза. 15 вересня 1907 року в Берліні Іван Карпенко-Карий помер.

Дружина Софія виконала заповіт свого чоловіка – перевезла його тіло в рідну Україну. На станції Шостаківка поїзд з прахом драматурга зустрічали сотні людей. Прийшли сюди селяни з навколишніх сіл, з різних кінців з'їхалися вірні друзі, шанувальники таланту знаменитого драматурга. Труну поклали на покритий килимами звичайний селянський віз, і пара сірих волів вирушила до Кардашевого.

Поховали Івана Карповича поблизу хутора Надія на Карлюжинському сільському кладовищі, поруч з могилою батька. Встановили дубовий хрест і чавунну плиту з написом, складеним Миколою Садовським: «Люди вмирають – ідеї вічні. Серце твоє, налите правдою і любов'ю до рідного темного люду, полягло поміж ним, а дух величний твій витатиме над ним вовіки. Коли ж незрячії тепер прозріють – тебе в сім'ї своїй вільній, новій спом'януть»...

Меморіяльна садиба «Хутір Надія» займає близько десяти гектарів. До її складу входять декоративний парк, сад, ставок, «Батькова хата», літературно-меморіяльний музей, а також Карлюжинське кладовище, розташоване за кілометр від хутора.

За головними воротами заповідника – широка Тополина алея, яка веде до обвитих диким виноградом стовпів з червоної цегли. На одному з них таблиця: «Охороняється державою». Нижче від нього – меморіяльна таблиця, яка сповіщає, що в садибі з 1886 по 1907 рік жив видатний український драматург, ко-

рифей українського театру Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). На сусідньому стовпі – таблиця зі словами українських письменників Юрія Яновського і Петра Панча: «Хто б не ступив на цю священну для української культури землю, нехай згадає, що тут Карпенко-Карий написав кращі свої п'єси... Скин'йте шапку і вшануйте ім'я великого українського драматурга».

Природа заповідника проста і чарівна. Тут невеличкі зелені галявини, вкриті запашними килимами квітів. Ростуть групи столітніх дубів, старезні яблуні й груші, калинові й бузкові зарослі. Виблискує ставок з потопаючими в розкішних травах берегами, оточений вербами та осоками.

Велетнями стали дерева, що їх більше ста років тому саджали Іван Тобілевич, його сини, дочки, гості хутора – славетні діячі української культури.

Плянування саду-парку просте. Вхідна алея веде до «Батькової хати», ліворуч від неї вниз спускається Дубова алея, від хати до ставка йде Центральна алея, а понад ставком – Обвідна алея, обсаджена кущами порічок. Сад тут не перекопували, і він завжди був у незайманій траві і степових квітах. І нині на хуторі щороку зацвітають різнобарвні мальви, білі ромашки, сині волошки, червоні польові маки, різні дзвіночки. Багато тут сокирок, які були улюбленими квітами Івана Тобілевича.

Вхідна алея веде нас до будинку Івана Тобілевича, в якому він жив з 1890 по 1907 рік і написав свої визначні твори цього періоду.

«Незабаром перед нами, – говорить пан Назар, – відкриється постамент з рожевого граніту, а на ньому бронзове погруддя Івана Тобілевича, а поруч – гранітна стела, на якій викарбувано ім'я драматурга».

Перед пам'ятником – просторий майданчик, на якому багато барвистих квітів. Над пам'ятником схиляють своє гілля старі дуби, а восени полум'яніє тут калина. Ліворуч від пам'ятника – «Батькова хата», яка потопає у зелені акацій, ясенів і дикого винограду.

Калинова алея була улюбленим місцем прогулянок драматурга. Обабіч неї під кущами калини – конвалії, посаджені ще його дружиною Софією.

Перед нами ставок, що його збудував ще в середині 1890 років Іван Тобілевич. Ставок він обсадив вербами, які тепер уже старі, величезні, й тому тут завжди прохолодно.

За греблею простягаються розкішні луки з невеликими озерцями. Колись сюди ходили на полювання друзі, які гостювали на хуторі Карпенка-Карого.

«А тепер ми підійшли, – продовжує пан Назар, – до старої кучерявої верби, з-під коріння якої витікає чиста, як сльоза, джерельна вода. Сюди часто Іван Тобілевич ходив пити воду. Тому діти драматурга і називали її Татовою криницею».

Літературно-меморіальний музей Івана Карпенка-Карого за своїм виглядом – справжній палац. У ньому велике фойє, п'ять експозиційних заль, простора конференційна зала, кабінет для наукових працівників.

Музей відкрито 21 червня 1969 року. У його залах зібрано сотні експонатів, які висвітлюють життя і творчість великого драматурга, актора, режисера і театрального діяча.

Щороку музей відвідують десятки тисяч шанувальників творчості Івана Карпенка-Карого, а також чимало закордонних гостей.

А тепер коротко – про професора Назара Тобілевича, який чимало розповів нам про свого славетного діда і його хутір Надія. Назар Тобілевич народився 1909 року. Батько його Юрій Тобілевич – син Івана Тобілевича (Карпенка-Карого).

Назар Тобілевич – доктор технічних наук, професор, визначний науковець з питань теплообміну і гідродинаміки двохфазних середовищ.

Він підготував 24 кандидатів наук і двох докторів наук. Фундатор, протягом 23 років завідувач катедрою промислової теплоенергетики Українського державного університету харчових технологій у Києві.

Разом зі своїм старшим братом Андрієм Назар доклав чимало зусиль для влаштування і функціонування садиби-музею Івана Тобілевича.

З 90-річчям побажаємо Назарові Тобілевичу щасливого здійснення його задумів і плянів, міцного здоров'я і багато років творчої праці. □

Спогади

Андрій Ворушило-Легіт

Спогади (Закінчення)

Частина друга

Колона вантажних автомашин з евакуйованими просувалася на південь, а не на захід, бо у Білій Церкві, Житомирі й навіть біля Тернополя були вже совєтські війська.

В одній автомашині зі мною від'їжджали: редактор Корсунської гебітової газети Йосип Павлюк з дружиною і родичем, голова райспоживспілки Ф. Приходченко з донькою, учитель І. Богуславський, агроном Закусило, моя близька сусідка Маруся Святенко і ще деякі мешканці нашого міста. Шоферами авт були колишні совєтські військовополонені, переважно росіяни, які пішли служити в транспортні частини німецького війська.

Першу ніч евакуйовані ночували в приміщеннях Почапської цукроварні, Лисянського району. Коли вранці прокинулися, довідалися, що два шофери зникли.

Далі автоколона проїжджала містами Звенигородкою й Уманню. За Уманню колону обстріляв совєтський танк, що прорвався з Кіровоградщини. Переїжджаючи мостом річку Буг, ми побачили румунських вояків, які були в постолах, жовтих обмотках, брунатних шинелях і кудлатих з овечої шкіри шапках. За їх плечима висіли гвинтівки з довгими багнетами. Вони більше були подібні на чабанів, ніж на вояків.

Частину українського Поділля між річками Бугом і Дністром, а також колишню Одеську область разом з Одесою німці віддали румунам, які назвали цю територію Трансністрією.

Ми зупинилися і тиждень жили в одному маленькому містечку за Бугом. На вулицях містечка можна було бачити й жидів. Від місцевих жителів ми довідалися про життя наших людей під румунською окупацією: українських шкіл не було, по містечках і селах були відкриті лише початкові школи з російською і румунською мовами навчання. Серед населення поширювалися газети румунською мовою, якої наші люди не розуміли, і одна російськомовна газета, що видавалася в Одесі. Усі прохання до «прамарій» та інших установ треба було писати румунською мовою. Єдиним полегшенням для людей було те, що румуни не ввозили молоді на роботу до Німеччини.

Одного січневого ранку ми від'їхали з містечка над Бугом, а під ранок прибули до Могилева-Подільського. Могилів-Подільський тоді мав вигляд великого містечка, що розкинулось у широкому яру. З південної сторони міста протікає

Дністер. Ще недавно це було прикордонне місто. Кордоном був Дністер (посередині). За рікою простягнулися рівнини Бесарабії, яка належала Румунії.

Перед Другою світовою війною більшість населення міста становило советське військо. Решта населення за національністю були українці, поляки, молдовани і жида. У перші дні війни советське військо відступило, багато людей було евакуйовано і кількість населення міста значно зменшилася. Жида мешкали в гетто, і лише невелика частина з них жила приватно.

Я заквартирував у будиночку старших людей. Чоловік – українець, жінка – полька. Родина мала одного сина, який перебував у советській армії. Вони вдома випікали хліб, продавали на базарі й з цього жили.

У сусідній хаті жила молода вдова Марія з сестрою Ніною. Обидві були освічені, інтелігентні, мали домашню бібліотеку, любили грати в шахи. Моя господиня познайомила мене з ними, і вони не раз запрошували приходити до них. Одного вечора, коли я сидів у їхній світлиці за шахівницею з Ніною, туди увійшли двоє п'яних вояків-латишів у німецьких військових мундирах з відзнаками есесів. Один з них, не промовивши й слова, вистрілив з пістоля, куля просвистіла біля мого вуха. Марія кинулася до латиша, вхопила його за руку і разом з сестрою якось ублагали їх, щоб не стріляли.

У Могилеві-Подільському ми прожили понад місяць. Відлуння з фронту ставало гучнішим. До міста почали прибувати брудні, обшарпані німецькі солдати. Від них ми довідалися, що в районі Корсуня було оточене советськими військами велике скупчення німецьких військ. Лише частині з них із тяжкими боями пощастило вийти з оточення. Решта загинули чи потрапили до советського полону. Також ми дізналися, що бої у той час відбувалися в районі Умані.

Одного морозного лютого ранку евакуйовані одержали наказ коменданта об одинадцятій годині дня прибути з речами до залізничної станції для дальшого від'їзду. Коли ми туди прибули, на станції стояв товарний потяг. Ми посідали у вагони-теплушки, і потяг рушив. Спочатку він прогуркотів мостом понад Дністром, потім кілька годин мчав над рікою, звернув направо, минув станцію міста Чернівці й за яких-небудь п'ять хвилин зупинився посеред засніженого поля. Над полем лютувала хуртовина. Залізниця була засипана снігом, і нам наказали зупинитись у прилеглому до залізниці селі. Буковинці до нас, наддніпрянців, поставилися прихильно, дозволили мешкати у своїх хатах, допомагали харчами. Я запитав господаря хати, у якій я мешкав: «Що ви будете робити, як прийдуть сюди москалі?». Він мені відповів: «Утопимось у Пруті». А чи так сталося? Незважаючи на холодну, морозну погоду, замети і семикілометрову віддаль від села нашого посткою до Чернівців, я вирушив, щоб оглянути місто, у якому колись жили Юрій Федькович, Сидір Воробкевич, Ольга Кобилянська... Але коли був на передмісті, мене зупинили два румунські жандарми і після перевірки моїх документів сказали, що втікачам заборонений вхід до міста.

За тиждень потеплішало, робітники очистили від снігу залізницю, нам сказали заходити у вагони, і потяг помчав у дальшу дорогу. На території Галичини потяг зупинився на годину на станції Коломия, і я мав змогу оглянути це невелике, славне своїми піснями місто нашого Покуття. Наступна зупинка була на станції Станіславів (тепер Івано-Франківськ). Я з півгодини проходжувався вулицями

цього міста, що нагадувало мені Житомир, у якому я жив півтора року, відбуваючи військову службу в совєтській армії. На станції Станіславів я купив українську газету, з якої довідався, що бої тепер відбуваються біля Тернополя, і дещо про життя в окупованій німцями Галичині. Коли я був знову у вагоні, у мене з'явилася думка: поки ще не вся Галичина окупована совєтськими військами, зупинитися на цій окраїні рідної землі, а не їхати у невідоме, певно, в Німеччину на рабську працю «остарбайтера» під американські й англійські бомби.

Коли потяг зупинився на станції Ходорів, я попрощався з найближчими друзями, узяв свою валізку і вийшов з вагону. Як був на вулиці цього містечка, десь на вежі пробило десяту годину вечора. Вулицю не освітлювали ліхтарі. У вікнах будиночків не світилося, і лише в одному з них крізь куртини пробивалося бліде світло.

Я підійшов до одного з будиночків і тихо постукав у двері. Двері відчинила перелякана стара жінка. Я привітався і сказав: «Пані, ви мене не бійтесь. Я вам не зроблю ніякої кривди. Якщо ви полька, прошу показати будинок, де живуть українці». Стара жінка показала рукою на сусідній будинок. Я їй подякував і пішов до вказаного будиночка. Коли підійшов до нього, на мій виклик на ганку появився круглолиций, з козацькими вусами, середнього віку чоловік. Я вибачився за турботи, сказав, що я евакуйований українець з Наддніпрянщини і попросив дозволу переночувати. Ми зайшли до світлиці, де сиділа на кріслі господиня. Вона, довідавшись, що я три місяці перебував у дорозі, дала мені чисту білизну і запросила скупатися. Після купання господиня подала мені смачну вечерю. Потім ми зо дві години розмовляли. Десь біля дванадцятої години ночі господар повів мене в маленьку кімнатку, показав ліжко, сказав: «Добраніч» і вийшов. Я спав, як убитий, у м'якому ліжку до десятої години ранку. Після сніданку ми з господарем пішли до будинку Українського Допомогового Комітету, де я звернувся до секретаря з проханням допомогти мені у справі одержання дозволу на проживання у Галичині й відшукання праці. Секретар сказав, що такі справи можна полагодити лише в повітовому місті Стрию і порадив поїхати туди і звернутися в тій справі до Стрийського Допомогового Комітету. Я ще одну ніч ночував у гостинному домі вусатого господаря в Ходорові, а вранці, розпрощавшись з господарями, пішов на станцію і від'їхав потягом до Стрия.

У Стрийському Українському Допомоговому Комітеті пообіцяли допомогти мені у справі одержання дозволу на проживання в так званому Генерал-губернаторстві, до якого тоді належала Галичина, а також відшукати працю десь у канцелярії. Сказали, що дістати працю за моїм фахом учителя тепер не можна у зв'язку із скорим закінченням навчального року, а також з наближенням лінії фронту. Мешкати мене послали до однієї заможної вдови, яка жила на околиці міста. Коли я туди прибув, господиня погодилася на мешкання і харчування для мене в заміну, щоб я потроху допомагав їй у господарських справах. Вона жила з двадцятирічною дочкою-блондинкою Зоєю. Старша заміжня її дочка жила з чоловіком і дітьми на сусідній вулиці, а сина вдови арештували і повезли десь на північ енкаведисти. Живучи в господині, я допомагав їй при різних роботах: годівлі й напуванні корів і коней, різанні січки, рубанні дров і т. п. Господиня харчувала мене добре, по неділях і під час свят часто частувала «виборовою», а її дочка Зося ставилася до мене більше, як по-дружньому. До господині часто

приходила її одружена дочка. Одного разу, коли крім мене і неї нікого не було в кімнаті, вона сказала: «Одружуйтеся з моєю сестрою, брат, мабуть, не повернеться додому, і ви будете господарем». Я їй відповів: «Дякую, Зося мені подобається, але на сході клебоче, і коли прийдуть поради, то мене або розстріляють, або повезуть туди, де білі ведмеді». Після місячного проживання у Стрию я одержав від Українського Допомогового Комітету листа з документами, що мені німецька окупаційна влада дозволяє проживати в Генеральній губернії. У листі повідомлялося, що у Стрию, на жаль, немає вільних посад на працю в канцелярії, і дораджувано виїжджати у цій справі до Дрогобича.

На другий день я розпрощався з господинею та її донею, пішов на станцію, увійшов у вагон потяга і за годину був у Дрогобичі. В Українському Допомоговому Комітеті цього міста мені пообіцяли підшукати відповідну працю, написали дозвіл на мешкання в гуртожитку для втікачів і видали талони на харчування в їдальні.

У Дрогобичі жити мені довелося недовго. За тиждень мене було покликане до Українського Допомогового Комітету, де сказали, що вони телефонували до біржі праці недалекого міста Борислава і довідалися, що там є вакантне місце рахівника у фінансовому відділі міської управи. Віддаль від Дрогобича до Борислава (яких-небудь десять-дванадцять кілометрів) я пройшов пішки. Про це місто нафтовиків я дізнався, ще навчаючись у семирічці, з лекцій з української літератури та прочитаних творів Івана Франка «Борислав сміється», «Бориславські оповідання», «Ріпник» та інші. Таким, як у Франкових творах, я його і побачив: вузькі вулиці, старі одноповерхові й двоповерхові будинки, де-не-де виднілися серед міста шиби земного воску. За містом протікає неширока річка, за якою підгір'я Карпат з багатьма нафтовими шибамі, а далі підносяться у височінь Карпатські гори, покриті хвойними і листяними лісами.

У Бориславській міській управі мене зустріли привітно. Спершу розпитували, звідки походжу, про мій вік, освіту, здоров'я і запропонували посаду рахівника фінансового відділу, на що я без вагання погодився. Мені видали талони на харчування в їдальні для втікачів і ордер на мешкання в одній кімнаті з іншим наддніпрянцем у будинку відділу мешкань міської управи. Спершу я пішов до їдальні, бо почувався голодним, і там серед багатьох незнайомих людей побачив десь бачене мною обличчя. І мені пригадалося, як у 1943 році, після арешту редактора нашої повітової газети Й. Павлюка, я сидів у кімнаті редакції, виправляючи коректу, хтось постукав у двері, я сказав: «Заходьте». У кімнату ввійшов чоловік у темно-синьому костюмі й вишитій білій сорочці. Він мав блакитні очі й гарні риси обличчя. У мене відразу виникла думка, що це німецьке гестапо надіслало спеціального агента, щоб довідатися, яким духом дишуть співпрацівники заарештованого редактора Й. Павлюка. Прибулий відрекомендувався, що він Лука Ляшенко, редактор тижневика, що видається для вояків Українського визвольного війська в Києві, зараз має вакації і прибув до цього міста, щоб побачитися з родичами своєї дружини, які тут живуть. Одночасно вирішив завітати до редакції, щоб познайомитися з умовами праці колег по професії. З Л. Ляшенком ми розмовляли з годину. Потім ми розпрощались, і я більше аж до мого прибуття до Борислава з ним не зустрічався. Прийшовши ввечері додому, я розгорнув «Українську радянську енциклопедію» на літеру «Л» і прочитав, що Лука Ля-

шенко – український повістяр, сценарист і драматург, член Спілки письменників України... Недавно я розповідав тепер уже покійному В. Г. Русинові, який жив у Лондоні, про мої зустрічі з Лукою Ляшенком, і В. Г. Русин сказав мені, що він колись, ще до революції, навчався з юним тоді Лукою Ляшенком в одній гімназії, що Лука був здібним і товариським гімназистом, українським патріотом, закоханим у рідний театр і літературу.

Лука Ляшенко також впізнав мене. Ми розмовляли про наш ісход з рідного краю, і що може з нами статися на чужині. З розмови я довідався, що Ляшенко сам мешкає у своїй кімнаті будинку відділу мешкань міської управи, що за советської окупації у тому будинку містився районний НКВД і після його втечі, з приходом німців, у підвалі цього будинку знайдено багато замордованих в'язнів-українців. Коли Ляшенко довідався, що я маю ордер на мешкання в одній з них кімнаті, він був дуже радий. У Бориславі я познайомився з інтелегентною родиною Тернавських. Він інженер – колишній січовий стрілець, вона – вчителька, їх донька закінчила гімназію. Вони запрошували мене приходити до їхнього дому, і я їх не раз відвідував. Тернавські мали багату бібліотеку. Я позичав у них здебільшого книжки, яких не було у бібліотеках УРСР (М. Грушевського, С. Єфремова, Д. Донцова, Є. Маланюка, Б. І. Антонича, У. Самчука), і читали їх з Ляшенком до пізньої ночі. У вільні від праці години відвідали недалеко від Борислава село Нагуєвичі, де народився і провів своє дитинство Іван Франко. Не раз ходили на річку Стрий ловити рибу. Бувало, що й ночували в горах у гостинних бойків.

Та скоро Лука Ляшенко з родиною своїх ближчих земляків від'їхав на Захід. Я залишився сам мешкати в колишньому енкаведистському будинку. Вночі над містом почали з'являтися советські літаки і скидати бомби, здебільшого на житлові дільниці. У місті стало спати небезпечно, і я ходив ночувати до знайомих у близьке до Борислава село Попелі. Місцеві люди були засмучені: вони довідалися про трагедію української дивізії «Галичина» під Бродами, а сини і родичі багатьох людей були вояками тієї дивізії. Німці оголосили наказ про мобілізацію молодих хлопців для поповнення дивізії. Багато мобілізованих утікало в Карпати до Української Повстанської Армії, яка вела героїчні бої з німецькими окупантами, московськими бандами Ковпака та іншими ворогами нашого народу. Німці шаліли від люті, передчуваючи свою неминучу загибель. Тюрми і табори смерті були переповнені українськими патріотами. По містах на майданах висіли тіла українських підпільників і вояків УПА. Щодня до слуху все гучніше доносився клекіт фронту. А коли я довідався, що Стрий захопила советська армія, запакував у свою стареньку валізку одягу та вбогі пожитки і пішов у невідоме.

Ішов попід Карпатами ґрунтовими дорогами. Поруч ішли поодинокі, як я, чи групами утікачі. Проїжджали кінні підводи, на яких сиділи нещасні, перелякані, стомлені чоловіки, жінки і діти. Власник однієї підводи, середнього віку селянин, побачивши, що я ледве сновигаю ногами, несучи свою валізку, запропонував сідати на віз. Крім чоловіка, на возі сиділи його дружина і дівчинка. При розмові я довідався, що вони походять з села Ясениці Сільної, де колись навчався в народній школі малий Іван Франко, коли жив у свого дядька Кульчицького. Два сини власника підводи та його дружини перебувають у дивізії «Галичина», а

один пішов у Карпати до УПА, а вони, залишивши напризволяще хату і три морги поля, вирішили утікати від кривавої помсти большевиків. Вони спочатку думали їхати через Перемишль, а коли дізналися, що під Перемишлем німці грабують утікачів і заганяють у табір, щоб звідти відправляти на каторжну роботу до Німеччини, вирішилися триматися напрямку Сянока.

За Сяноком ми зустріли групу напівголих переляканих жінок, які крізь сльози розповіли, що вони евакуювалися зі своїми чоловіками, українськими поліцаями з Дніпропетровська. Недалеко звідси їх оточило велике з'єднання польських комуністичних партизанів, серед яких були два радянські офіцери. Партизани розстріляли всіх чоловіків-поліцаїв, а їм, нещасним жінкам, наказали повертатися назад, назустріч радянській армії, і пригрозили, якщо вони знову повернуться, то їх чекає доля їхніх чоловіків. Почувши це, власники підвід, піші втікачі, а також нещасні жінки розстріляних поліцаїв повернули з ґрунтової дороги на широку шосейну, якою проїжджали німецькі військові авта. Ідучи цією дорогою, ми безпечно проїхали через міста Кросно і Ясло, а коли повернули на дорогу в напрямку міста Криниці, евакуйованих обстріляли кулеметним вогнем партизани. Було вбито одного чоловіка, двох жінок, дитину і трьох коней.

У Криниці я розлучився з власником підводи та членами його родини. Вони зупинилися в будинку своїх далеких родичів, а мені довелося шукати собі притулку. Оскільки місто Криниця було переповнене втікачами, й у власників будинків не було вільних кімнат, я пішов до близького села, де знайшов маленьку вільну кімнатку в убогого лемка, в якій лише ночував, бо удень ходив до Криниці обідати в їдальні Українського Допомогового Комітету, а після обіду блукав по лісах, шукаючи поживи – горіхів, ягід, яблук-кислиць, диких груш, грибів, бо завжди почувався голодним.

Після кількадевного перебування на Лемківщині на вітрині їдальні я прочитав оголошення, що на початку серпня відправляється з місцевої станції до Словаччини потяг з втікачами, і всі втікачі, які бажають евакуюватися до цієї країни, мусять зареєструватися в Українському Допомоговому Комітеті. Я зареєструвався.

За тиждень потяг, вагони якого вщерть були переповнені втікачами, вирушив, переїхав у Карпатах польсько-словацький кордон, повернув на південний схід і за дві години зупинився на станції Орєм Лес, що близько словацько-мадярського кордону. Як ми вийшли з вагонів, нас поселили серед лісу в дерев'яних бараках колишнього військового табору. Комендантом табору був колишній російський офіцер, який служив у словацькій армії і мав рангу полковника. Йому допомагали три словацькі старшини. Удень табір не охоронявся, а вночі його охороняли словацькі вояки. У будинку комендатури була кімната так званого «арбайтзамту», в якій два німецькі офіцери займалися справами вербування людей до праці в Німеччині.

У таборі мешкало понад п'ять тисяч утікачів з України – чоловіків, жінок і дітей, які походили з усіх частин України, але найбільше – з Галичини. Серед мешканців табору було багато інтелігенції – професорів, інженерів, лікарів, публіцистів, поетів і письменників.

Таборяни одержували щоденно по п'ятсот грамів хліба, бідненький обід і чай чи каву на сніданок і вечерю. Вони завжди почувалися напівголодними.

Після двотижневого перебування в таборі ми почали спостерігати серед вояків словацької армії напружені відносини. Згодом з газет ми дізналися, що чехо-словацькі комуністичні та інші лівих переконань партизани, серед яких було багато російських парашутистів, підняли повстання проти маріонеткового уряду Словацької республіки і створили свій уряд у Банській Бистриці, на підгір'ї Татрів. Червоні партизани захопили аеродром, на якому приземлилися понад десять радянських літаків з військовими радниками, комісарами, зброєю та амуніцією.

За декілька днів до табору прибуло восьмеро «гостей». П'ять з них були одягнені в брудні радянські, словацькі й німецькі військові однострої. У них за плечима висіли автомати. За поясами в кожного – гранати. Серед гостей вирізнялися два їхні командири і комісар у награбованих німецьких чи словацьких шкіряних куртках. Замість автоматів вони мали револьвери.

Комісар проголосив через гучномовець, щоб усі мешканці табору негайно зібралися на таборовому майдані. Коли ж ми були там, я спостеріг, що табір оточений партизанами, а з будинку комендатури чотири озброєні радянські повелителі коменданта табору, двох німців, службовців «арбайтзамту» й одного словацького офіцера, загнали їх у велику чорну автомашину, сіли самі й від'їхали.

На майдані комісар виголосив до нещасних втікачів звернення, що було приблизно такого змісту: «Ми знаємо, що більшість з вас зрадники радянської батьківщини. Ким є кожний з вас – пізніше розберуться. Але ви ще маєте нагоду змити свої чорні плями власною кров'ю. Хто з вас хоче боротися разом з нами проти німецьких фашистів, вийдіть праворуч». Після кількох хвилин вагання вийшло лише десятеро, напевно, переляканих, молодих чоловіків. Зразу ж під'їхала вантажівка. Командир партизанів наказав «добровольцям» сідати в авто, з ними сів один озброєний партизан, а другий – у кабінку поруч шофера – словацького партизана, й авто помчало десь на північ.

Потім другий партизанський командир зайшов у натовп таборовиків і почав вибирати й записувати прізвища інших молодших чоловіків. Записавши з п'ятидесяти осіб, у тому числі й моє прізвище, радянчик наказав нам вийти і пригрозив: «Вас повезуть копати протитанкові рови. Хто з вас буде намагатися тікати, той без попередження дістане кулю».

Нас відвезли трьома вантажними автомашинами до великого села, посеред якого простягалася широка шосейна дорога, що вела з Братіслави до Банської Бистриці.

Надходив вечір. Почало смеркати. Не давши нічого попоїсти, нас, голодних, загнали у велику стару клуню і наказали настелити соломі й лягати спати. Вікон і освітлення в клуні не було. Біля дверей стояв з автоматом у руці й з гранатами за поясом партизан. Чоловіки-втікачі, не роздягаючись, полягали на соломі. Я вибрав собі місце біля стіни. Голодні, налякані люди мовчки лежали. Лише незнайомий сусід притиснувся до моєї голови і галицьким акцентом прошепотів: «Стодолу запалять, і буде по нас...». На що я тихо відповів: «Треба тікати».

Минуло години зо три. Приміщення клуні огорнула темрява. Почулося хрпіння деяких чоловіків. Я обережно простягнув руку до стіни і відчув, що дошки були сирі й, напевно, гнілі. Намацав щілину між дошками, утиснув у неї три пальці та став поволі тягти. Дошки почали потроху тріщати. Я на хвилю зупи-

нився і знову почав тягнути до себе дошку, аж поки не відломив. Зі щілини війнуло холодне повітря, я втиснув у неї жмути соломи. Відламавши таким способом три дошки і закривши соломною щілину, я повернув голову до мого сусіда і спостеріг, що він не спав і пильно спостерігав за моєю роботою. Я йому прошепотів: «Коли буду надворі, утікай і ти». За клунею була ґрунтова дорога. Далі сіріли кущі. Почулися кроки, і я побачив, що навколо клуні проходжувався вартовий. Коли він відійшов, я, напруживши всі сили, проліз крізь щілину, нагнувшись, перебіг дорогу і побіг у кущі, а далі помчався кукурудзяним полем у близький ліс. Коли біг лісом, почув, що позаду, мабуть, біля клуні, протріщали три автоматні черги. Я оглянувся і тричі перехрестився за душу незнайомого сусіда і знову помчався лісовою стежиною. Пробігши годин зо дві, вибіг на узлісся. Зупинився трохи біля рову, побачив, що стою на узгір'ї. Унизу простягнувся луг, серед якого протікала вузька річечка. Я спустився з узгір'я, пробіг лугом до річки і помчався стежкою між верболозами проти течії. Через годину здалека побачив село.

Збоку було поле. Обминаючи села й хутори, біг полями безперервно годин зо три, поки не впав. Полежавши трохи на стерні, я відчув, що далі бігти не немає сил. Ішов навмання, поки не почало світати. Тоді, побачивши серед поля скирту соломи, я підійшов до неї, зарився у соломі й проспав, як убитий, увесь день. Увечері й усю другу після втечі ніч ішов полями, лугами, лісами, аж поки не почало світати. Здалеку до мого слуху почало доноситися ревіння гармат. Здогадувався, що з заходу наступало німецьке військо, бо чув про це ще з радіопередач, перебуваючи у таборі. Я однаково боявся і німців, і советських партизанів, але вирішив іти на захід, до Австрії, влаштуватися на працю до якогось бавора і чекати там англійських чи американських військ.

Другий день після втечі з клуні від советських партизанів я знову стомлений і голодний проспав у скирті соломи.

Прокинувся надвечір. Проїшов трохи полем і побачив село. Був стомлений. Найбільше допікав мені голод, і я вирішив – що буде, те й буде – зайти в крайню хату і попросити попоїсти. Коли на мій стукіт господиня відчинила двері, я здригнувся від несподіванки: у хаті були два німці. Один високий, грубий, без сорочки голівся. Другий, щуплий, сидів за столом і щось писав. Побачивши мене, обидва німці підвелися. Переляканий грубий на все горло закричав: «Партизан!» і щосили вдарив мене кулаком у лице. Я, заюшений кров'ю, упав на підлогу. До мене підбіг і другий німець, обидва почали обмацувати мої кишені й одяг, шукаючи зброї. Зброї не знайшли. Забрали лише бльокнота, у якому я записував складені в дорозі поезії.

Німці мене підвели, зв'язали. Потім щуплий вибіг з хати і через кілька хвилин приїхав до воріт на автомашині. Німці упхнули мене зі зв'язаними руками в авто. Щуплий сів за керівницю, грубий – за моїми плечима. Авто помчало до будинку штабу полку Вермахту.

У кімнаті будинку штабу за великим столом сиділи на м'яких кріслах два гестапівці. Один з них сказав, щоб я розповів про себе, звідки і чому я прибув до цієї місцевості. Я говорив правду, а коли зупинився на втечі з клуні від советських партизанів, один гестапівець ударив мене два рази кулаком у лице. Я, заюшений

кров'ю, упав і зомлів. Німці вилили на мою голову кухоль холодної води, потім, зрозумівши, що я зомлів не так від побоїв, як від голоду, принесли мені горнятко чаю і кусень черствого чорного хліба. Далі повели мене в бічну кімнату, відчинили у підлозі ляду й укинули в холодну і сиру яму. Я сам не знаю, скільки днів і ночей пролежав там. Знаю лише, що разів із шість ляду відчиняли і на мотузку в якомусь кошику мені опускали миску зупи й твердий, як цегла, шмат чорного хліба.

Одного разу після такого обіду в яму опустили драбину, і я почув: «Вилазь!». Коли я був на останньому щаблі драбини, мене підхопили чотири дужі руки гестапівців і вкинули у велику чорну автомашину. У машині я побачив двох змарнілих молодих вояків у німецьких одностроях з левиками на раменах. На руках обох були кайдани. На моє запитання, чи вони українці, відповіли: «Вояки української дивізії „Галичина“, а нині дезертири».

Мене й українських вояків привезли до тюрми міста Желіна й упхнули в різні камери: вояки опинилися у камері дезертирів, а я в камері партизанів. Ця камера мала вигляд великої кімнати з малими загратованими вікнами, а в ній на голій дощаній підлозі валялося чоловіків із сорок. У камері – бруд і сморід. Кого тільки в ній не було: і советські парашутисти, і словацькі комуністи, і жиди з Польщі, і росіяни-власовці, які втекли до партизанів, і такі випадкові втікачі, як я. На допит брали увечері й уночі. Після допиту багато в'язнів до камери не поверталось, а ті, що поверталися, були побиті й закривавлені.

Мене перший раз повели на допит серед ночі рівно через два тижні після прибуття до цієї тюрми. В кімнаті, у якій я опинився, сиділи молодий середнього росту гестапівський офіцер і височезний, бридкий на вигляд сержант. Розпочалася та сама процедура допиту, як і раніше в штабі полку: автобіографія. Звідки прибув до Словаччини? Хто був командиром партизанського загону? Я говорив правду. Твердив, що партизаном ніколи не був і втік з клуні, в якій мене партизани замкнули, щоб нібито на другий день копати протитанкові рови. Цього разу мене не били, лише гестапівський офіцер припик мені сигаретою праву скроню.

Вдруге мене повели на допит увечері через три тижні. Той же гестапівський офіцер сказав мені: «Ти маєш щастя. Зараз у Словаччину прибувають військові частини української дивізії, а також її поповнення з „остарбайтерів“ і колишніх полонених советської армії. Чи бажаєш ти стати вояком української дивізії?». Після мого вагання він додав: «Цим ти можеш врятуватися від смерті». Звичайно, тоді я був змушений погодитися.

Десь під кінець листопада місяця 1944 року мене і ще одного звільненого з тюрми «добровольця» привезли до містечка Чадці, недалеко словацько-польського кордону, до так званого збірного пункту. Збірний пункт містився у приміщеннях великої цукроварні. Сюди прибували хлопці й чоловіки різного віку з таборів каторжної праці з Німеччини й Австрії, а також полонені вояки советської армії. Вони стали «добровольцями», щоб врятуватися від голодної смерті, а також від бомбардування англійської та американської авіації.

Комендантом збірного пункту був уже нині покійний поручник Тищенко. Три тижні ми валялися на соломі в залі фабрики у власному одязі й взутті. Потім одержали німецькі мишачого кольору військові однострої, шинелі, кашкети (взуття не одержали), і нас перевезли до сусіднього містечка й помістили в

приміщенні школи. Через два тижні видали на сотню вояків лише десять пар черевиків – для тих, хто охороняв військові об'єкти. Решта вояків, у тому числі я, взуття одержали аж через півтора місяці після переїзду до приміщення школи. Потім ми мали кілька тижнів військового вишколу і десь під кінець лютого 1945 року відбули довгий марш, починаючи від словацько-польського кордону й аж до Австрії, близько Відня. Далі вночі нас повезли ближче до югославського кордону, а декого – до Словенії.

В Австрії нашу дивізію перейменували на Українську національну армію, командиром якої став генерал Павло Шандрук.

Я належав до сотні, командиром якої був сотник Андрій Сакович, і весь час виконував обов'язки писаря. На фронті під Фельдбахом чи деінде не був.

Наша сотня не мала сутичок з партизанами Тіто – одні других обминали. Лише в день капітуляції Німеччини тітовці почали на нас нападати, і ми змушені були оборонятися. Деякі сотні УНА, в яких були молоді неозброєні вояки, тітовці захопили в полон і повезли до Югославії, а звідти віддали на смерть советам. Але більшість вояків УНА врятувалася.

Після капітуляції Німеччини військові частини УНА, які перебували на території Словенії й Австрії, відходили із зброєю дорогою, що вела до міста Клягенфурту. Вгорі над нашими колонами пролітали югославські советської продукції літаки-«кукурудзяники», але вони нас не обстрілювали. Також можна було бачити на дорогах тітовських партизанів з червоними зірками на кашкетах. В Австрії на всіх будинках були вивішені австрійські прапори. Інколи біля доріг стояли великі казани з гарячою зупою для голодних вояків. Не доходячи до австрійського міста Клягенфурту, ми повернули на дорогу, що тягнулася до Грацу. На цій дорозі вже проїжджали англійські танкетки й панцерні авта. Довідавшись від англійців, що в Граці та його околицях є советські війська, ми повернули на бічну гірську дорогу. Ночували в плащ-наметах чи під голим небом, хоч в Альпах вночі ще було холодно. На дорозі я знайшов у розбитому авті трохи сухарів, порошкового молока, квасолі й цим харчувався в дорозі. У горах нашу колону зупинили англійські війська і наказали здати зброю. Пізніше англійці нас скерували на дорогу, що тягнулася в Альпи, у напрямку Баварії.

Коли ми зійшли з гір на рівнину, англійські військові патрулі наказали нам усім зупинитися на лузі біля невеликої річки. Там скупчилося, може, декілька десятків тисяч вояків, найбільше українських. Були також німецькі, мадярські, югославські та інші.

Під час нашого майже двотижневого перебування в лузі під голим небом ми харчів не одержували. Деякі вояки, що мали коні, осли, забивали їх, варили м'ясо і споживали. Мої запаси сухарів, молока і квасолі, що я знайшов у дорозі, закінчилися, і я та інші голодні вояки були змушені робити «прогулянки» за луг, який ще не був обведений колючим дротом. Австрійські селяни годували мене хлібом, супом, молоком і також дали мені трохи сухарів, картоплі, квасолі, капусти, що я забрав у торбу, приніс до місця свого постою. З городини я варив банланду, споживав її і цим рятувався від голоду.

Після майже двотижневого нашого перебування на постої у лузі біля річки нас було перевезено великими вантажними автами в табір близько міста Кля-

гентфурту. Мешкали ми там у великих дерев'яних бараках та брезентових наметах. Табір був загороджений колючим дротом. Англійці привозили до табору різну городину, крупи, і наші кухарі варили нам у старих німецьких похідних кухнях обід. На вечерю давали чай, трохи сухарів і масла. Ми завжди почувалися голодними, але ніхто з голоду не вмер.

Читаючи ці мої спогади, шановний читач може подумати, що під час війни я нічого не писав. У часи перебування в советській армії я складав поезії, зачував їх напам'ять, але не записував. Причиною того було, що всі мої поезії, складені в той час, мали антисоветський та антимілітарний зміст і записувати їх у тих умовах переслідування і терору було дуже небезпечно.

Під час німецької окупації у рідному Корсуні, дивлячись на жахіття, яке чинив новий окупант, я також складав антинацистські вірші й з відомих уже причин не записував їх. Написав великий зошит антисоветських віршів, але їх ніде не друкував, бо так званім «гебіткомісаром» Корсунського «гебіту» був самодур і запеклий нацист Лорман, який забороняв у місцевій газеті друкувати будь-які вірші, навіть Тараса Шевченка та інших українських клясиків. Перед евакуацією з Корсуня я цей великий зошит поезій поклав у металеву скриньку, закрив її і закопав у стіні погребя. Напевно, скринька і ті вірші зотліли в землі від часу і вогкості.

Другий зошит віршів я записав у дорозі під час евакуації, але в мене відібрало його німецьке гестапо під час арешту в Словаччині. Лише у червні 1945 року, після капітуляції Німеччини, я написав вірш «На вершині», присвячений нашій героїчній УПА, яка ще декілька років вела нерівну боротьбу проти відвічного ворога України. Лише з тих пір і в Австрії, і в Італії, і в Англії я регулярно писав і пишу, приблизно, від тридцяти до сорока віршів щороку. Частина з них друкував спочатку в таборовій, пізніше в емігрантській пресі та у своїх збірках поезій. Збірки видавав за власні, зароблені мозолями гроші. За друкування в емігрантських газетах («Українські Вісті», «Українська Думка» та ін.) і журналах («Молода Україна», «Визвольний Шлях», «Північне Сяйво») гонорару не одержував. Писати поезії від дитячих і до сьогоднішніх днів – моє духовне покликання. Творити на замовлення не вмію. Пишу про те, що пережив, що підказує серце. Після переливу таких почуттів у поезію відчуваю духовне полегшення і задоволення.

У липні 1945 року з табору, що біля Клягенфурту в Австрії, нас, полонених воjakів УНА, повезли великими вантажівками до Італії. Недалеко від австрійського кордону їхали біля великого озера. Далі дорога тягнулася між височезними стрімкими скелястими горами. За горами почалися рівнини. Вражало, що десятки кілометрів не було видно міст і сіл, а лише поодинокі зруйновані й напівзруйновані фермерські будинки серед городів і виноградників. Біля доріг було видно свіжі сліди війни: ями від бомб, окопи, німецькі танки, авта, гармати...

Десь у північній Італії автоколону з українськими полоненими вояками зупинили англійські сержанти з охорони і наказали нам іти обідати. Серед поля парували похідні військові кухні. Голодні полонені підходили до них, простягали свої казанки, й англійські військові кухарі наливали в них по черпаку гарячої, зеленого кольору баланди і давали по шматочку сірого хліба.

Після обіду англійці наказали збиратися трохи далі від кухні. Коли ми там зібралися, до нас під'їхали три легкові й одна вантажна автомашини. З легкових вийшли

три советські офіцери – полковник, капітан і лейтенант. Вони були в нових брунатного кольору уніформах з широкими золотими погонами на плечах. Полковник вийшов наперед і став агітувати, що війна закінчилася, «родіна» прощає гріхи, і закликав повертатися «на рідину». Зголосилося з десяток легкодухих. Советські сержанти загнали їх у кузов вантажівки і повезли до міста Удіно. Автоколону з українськими військовополоненими рушила далі в південному напрямку.

За три-чотири години англійська охорона зупинила автоколону й наказала нам виходити з авт. Потім повели польовою дорогою, де серед поля за колючим дротом сіріли сотні великих брезентових наметів, а біля входу стояв старий двоповерховий фермерський будинок. Це був наш перший табір в Італії, що містився недалеко приморського міста Белярії. Коло табору, за колючими дротами, стояли чотири високі вежі, на яких англійці з кулеметами охороняли полонених. І почалися одноманітні таборові будні. Щоранку ми повинні були виходити на збірку, де нас перераховували, чи, бува, хтось не втік. Полонені були бліді від довгого недоїдання, брудні, завошивлені. Сонце пекло немилосердно, і були випадки, що полонені падали на землю від сонячного удару чи недокрів'я, і їх відвозили до шпиталю.

Не забули і тут про нас «гості» з «родіни». Спочатку прибули бородатий советський генерал, майор і лейтенант. Вони найперше пішли до кухні, де генерал куштував борщ і кашу, що їх нам варили таборові кухарі, та нарікав, що англійці нас погано харчують. Советські офіцери заходили й у намети, оглядали ліжка і зверталися до англійців, щоб вони видали нам більше коців і простирادل. Вони запитували, чи ми бажаємо повернутися на «родіну». Ми відповідали, що зараз не бажаємо, бо наша батьківщина Україна ними окупована, а повернемося, коли вона буде вільною і незалежною. На другий день «гості» привезли ще чотирьох «красивих дівочек». Одна почала нас хвалити, які ми молоді, гарні, «співчувати», що живемо без жінок і дівчат. В Україні, мовляв, багато самотніх дівчат і жінок. Радила повертатися додому, що буцімто ми там будемо вільні, одружимося і проживемо щасливим життям. Один полонений з Донеччини зауважив їй, що нас повезуть не в Україну, а на Сибір. А друга «дівочка» на це: «А хіба Сибір не родіна?». Донеччанин не поліз за словами у кишеню і відрубав їй: «А хіба г...о – продукт?». «Ох, як погано виховали вас німці». . . – сказали «дівочки» й розбіглися.

Увечері зібрався гурт таборовиків: домовилися повчити російську репатріяційну комісію, щоб більше не обридала нам своєю пропагандою. На другий день уранці, як тільки репатріяційна комісія зайшла в табір, на неї посипалися сотні камінців. Советчики втікали так, як від німців на початку війни. Попереду біг бородатий советський генерал. Після цього англійський комендант табору попередив советчиків, щоб вони не заходили в табір, а якщо будуть і далі це робити, то він не відповідає за їхнє життя. Після цього советчики в табір не заходили, а англійці нас сотнями почали виводити за дроти, де члени советської репатріяційної комісії запитували кожного, чи він бажає повертатися «на рідину». Майже всі полонені відповідали одним словом: «Ні!», але з десятитисячної маси знайшлося з десяток таких, які назад до табору не повернулися.

Тоді я придбав бритву і носив її постійно в кишені. Вирішив: як будуть насильно видавати советам, з собою покінчити.

У жовтні 1945 року нас перевезли до другого табору в Італії, що був розташований біля курортного італійського міста Ріміні. Цей табір відрізнявся від попереднього тим, що був обведений подвійним колючим дротом, і що крім сотень великих брезентових наметів, мав багато залізних бараків і будинків для англійської та української комендатур.

За кілька місяців перебування в таборі біля Ріміні ми побудували там церкви, школи, театри, редакції і т. п.

У таборі біля Ріміні видавалися три таборові газети: тижневики «Батьківщина», «Життя в таборі» й місячник гумору і сатири «Оса». Я працював літературним редактором і коректором тижневика «Батьківщина», де друкував свої поезії, а інколи оповідання і статті. Редактором цієї газети був хорунжий Семен Федюк. Крім хорунжого С. Федюка і мене, до редакції належали Олесь Гладкий і Богдан Петрика. Редактор і всі члени редакції мешкали в тому самому бараци, жили по-дружньому і добре співпрацювали.

Крім праці в редакції, я займався також педагогічною діяльністю – викладав українську мову і літературу в рільничій школі та в школі Куреня молоді.

У таборі створилося Товариство українських літераторів, до якого належали Богдан Бора, Юрій Форись, я – поети, Л. Рихтицький (Любомирський), Віталій Бендер – прозаїки, Каплун – гуморист, карикатурист. Через брак паперу нам доводилося спочатку писати на туалетному папері. Я належав до таборових т. зв. поетів-лауреатів і за свою літературну творчість був нагороджений українським комендантом табору майором С. Яськевичем двома зошитами, олівцями і «Кобзарем» Шевченка.

Харчування в таборі трохи стало кращим. Хто виїжджав працювати за дроти чи виконував якусь працю за межами табору (у школі, редакції) – одержував додаткові харчі.

Узимку в бараках і наметах часто було дуже холодно. Однієї ночі випав великий сніг. Від його ваги багато наметів попадало на сплячих полонених.

Один з найстарших таборовиків письменник Олексій Девлад (Олексій Запорожець – псевдо), родом з села Лоцманів, що біля Дніпрових порогів, якого дід, прадід і прапрадід були лоцманами, побудував із стебел кукурудзи й глини курінь і в ньому поставив чавунну піч – «буржуйку». У курені було завжди тепло. Я часто відвідував О. Девлада. До нього ще часто приходили професор В. Ревуцький (небіж композитора Левка Ревуцького), професор Ломиковський, поручник В. Личманенко, М. Костюк – колишній секретар академіка Дмитра Яворницького. Сиділи до пізньої ночі. Інколи попивали дешеве італійське вино – «Вермут». Господар куреня любив розповідати про козацьку старовину, Дніпрові пороги, лоцманів, академіка Д. Яворницького, з яким він колись приятелював.

Влітку полоненим допікала спека. Під ескортою англійських вояків ми ходили купатися до Адріатичного моря. Іноді я запливав дуже далеко від берега. Часто з'являлася думка пливати далі – що буде, те й буде. Але підпливали на моторових човнах англійські прибережні вартові, сюрчали у свистки, і я був змушений повертатися.

Вечорами ми часто слухали радіо й задумувалися над своєю долею. Наш табір відвідували канадський сенатор Михайло Глінка з дружиною, сотник канадської армії Богдан Панчук, український греко-католицький єпископ Іван Бучко, свяще-

ники з Риму. За їх допомогою деяким молодим таборовикам греко-католицького віровизнання вдалося виїхати з табору на навчання до Риму, Іспанії та Ірландії.

Деякі сміливці вночі підповзали до дротяних загород, спеціальними ножицями перерізали дрот і втікали куди очі світять.

У травні англійський комендант табору повідомив, що ми будемо відправлені до Великої Британії. Через два тижні після цього половину полонених з полку, до якого я належав, перевезли потягом до порту міста Венеції і наказали сідати на корабель «Спрінг Віктори». Корабель відпливав дуже повільно, як нам пояснювали, з обережності перед ще невиловленими німецькими морськими мінами. Спершу ми пливли Адріатичним морем. З борту було видно югославське узбережжя, і ми побоювалися, щоб пароплав не причалив до якогось порту царства Йосипа Тіто. На наше щастя, цього не сталося. «Спрінг Віктори» плів далі Середземним морем, проплив Гібралтарську протоку, Біскайську затоку. Коли плів Північним морем, ми боялися, щоб нас не запроторили до Ленінградського чи якогось іншого советського порту. На щастя, після семиденного плавання «Спрінг Віктори» причалив до Ліверпулю. Звідти нас перевезено двоповерховими автобусами близько міста Шеффілду, де видано всім старі військові англійські однострої, перефарбовані на темно-коричневий колір з нашитою на спині великою червоною круглою латкою, яку ми жартівливо називали «місяцем». Переодягнених у такий одяг нас розвезли мешкати у різні табори, а звідти возили вантажівками працювати на ферми.

Незважаючи на те, що полоненим платили лише по одному шилінгу за тиждень праці, перші три місяці після прибуття на ці острови ми працювали дуже тяжко. Найбільше мене втомлювала праця під час збирання картоплі й біля молотарки. Натомість полонені німці й італійці, якщо їм англійські фермери не доплачували, працювали, як кажуть, аби день до вечора. Дивлячись на них, почали легше працювати й ми, аж поки деякі фермери стали трохи нам доплачувати, якщо ми перевиконували норму. За ці гроші я ще до часу звільнення з полону купив собі черевики, убрання і дві сорочки.

Десь улітку 1948 року почали нас звільняти з полону. Перед цим нам сказали, що ті полонені, які мають задовільний стан здоров'я, добре поводитися під час перебування в полоні й підпишуть трирічний контракт на працю в сільському господарстві та інших допоміжних роботах, після звільнення з полону залишаться у цій країні, а інших буде вивезено до Західної Німеччини. Майже всі з десяти тисяч українських полонених пройшли медичний огляд і одержали дозвіл на перебування у Великій Британії. До Німеччини було вивезено лише кілька десятків – здебільшого інвалідів і тих, хто добровільно побажав туди їхати.

Перші п'ять років після звільнення з полону я прожив у так званих гостелях біля різних міст Англії – Лестеру, Ноттінггему, Манчестеру, працюючи на сільськогосподарських і допоміжних роботах, при війську, по парках, на будові доріг і т. п.

У 1953 році я переїхав до Лондону, де живу вже сорок п'ять років, з них десять років винаймав мешкання. З 1964 року мешкаю у власному будиночку, який купив за свої заощадження.

У Лондоні я працював на різних фабриках харчової промисловости звичайним робітником, а останні двадцять років – інспектором якості.

25 грудня 1982 року я став пенсіонером.

З часу мого виїзду з України (5 січня 1944 р.) понад 27 років з відомих причин я ні до кого туди не писав, і мені нічого не було відомо про долю моїх рідних і друзів.

У 1971 році з Лондону повернулася «на родину» одна жінка, яка походила з сусіднього до Корсунського Миронівського району. Знаючи, що я народився у Корсуні, вона поїхала до мого міста, якимось віднайшла адресу мого брата Миколи та розповіла йому, що я живий-здоровий і живу в Лондоні.

Через місяць після цього я несподівано одержав листа від брата. Микола запитував, чому я так довго не писав додому, де думали, що мене вже нема на білому світі й відправляли за мою душу панахиди.

З наступних листів брата я довідався, що в лютому 1944 року в Корсуні й районі точилися жорстокі бої, під час яких згоріла наша хата. Мій батько помер від тифу. Три брати – Олександр, Ілько і Прокіп – загинули десь на фронтах. Після війни помер брат Павло на Далекому Сході й сестра Палажка – у Таганрозі. Моя страдна мати померла у 1970 році у вісімдесятилітньому віці в якомусь селі Волочиського району, Хмельницької області, мешкаючи в родині брата Миколи, який там працював учителем. Отже, з нашої дванадцятичленної родини на той час залишилися в живих лише п'ятеро – брати Микола і Василь, які жили зі своїми родинами у рідному Корсуні, та дві одружені сестри. Одна мешкала в Московщині, друга – у Молдавії.

З тих пір протягом восьми років я щорічно обмінювався з братами Миколою і Василем двома короткими і дуже обережними щодо змісту листами. Також вислав братам і племінниці з десяток пакунків (переважно тканини на одяг і взуття).

Десь у 1979 році брат Микола мені написав, що до його хати приїжджав якийсь кагебіст і розпитував про мене, і що помер мій брат Василь.

З того часу моє листування з братом Миколою припинилося. У 1988 році – відновилося.

Зразу ж після звільнення з полону і до цих часів я брав активну участь у громадсько-політичному житті української еміграції.

У 1948 році вступив до Української революційно-демократичної партії, очолюваної тоді видатним письменником, поетом і публіцистом Іваном Багряним. Деякий час я був уповноваженим на Велику Британію пресового органу цієї партії тижневика «Українські Вісті». Майже увесь час був членом Крайового і Центрального комітетів і два роки – секретарем Крайового комітету УРДП.

Також не раз обирався членом управи громадських організацій: Об'єднання українців і Українського товариства у Великій Британії. Часто виголошував в українських домівках у Лондоні та інших великих містах цієї країни доповіді для українців на літературні теми, читав свої поезії на літературних вечорах.

Крім громадсько-політичної роботи, я понад 30 років викладав українську мову та літературу у восьмих, дев'ятих і десятих класах Лондонської суботньої школи українознавства. Після літературної творчості педагогічну працю вважаю другим своїм покликанням. Багато моїх колишніх учнів уже давно закінчили університети, коледжі й тепер працюють педагогами, інженерами, лікарями, і я гордий, що вони є не лише добрими фахівцями, але й національно свідомими українцями.

Літературною творчістю займаюся від юних днів до сьогоднішніх і без неї не уявляю свого життя. В еміграції написав понад тисячу віршів і переклав понад сотню поезій європейських поетів-клясиків.

Мої поезії друкувалися в емігрантських газетах «Українські Вісті», «Українська Думка», «Українське Слово», «Шлях Перемоги», «Національна Трибуна», в журналах «Молода Україна», «Визвольний Шлях», «Північне Сяйво» та ін. Я був обраний поетом-лауреатом Української Могилянської академії на 1983 рік.

Ставши пенсіонером, я часто відвідую читальні Британського музею та Лондонського університету, де опрацював статті на теми життя і творчості Леоніда Глібова, Марка Вовчка, Юрія Федьковича, Сидора Воробкевича, Олекси Стороженка, Олександра Кониського, Бориса Грінченка та інших українських письменників і поетів-клясиків.

Лише щойно закінчив писати ці спогади.

З усього мого літературного доробку побачили світ лише п'ять збірок поезій – «Лірика», «За дротами», «Чим серце билось», «Вибрані поезії», «Калинові шуми», а решта моєї поетичної і взагалі літературної спадщини лежить недрукована.

Така доля більшості наших літераторів в еміграції.

Лондон, Велика Британія, 1990 р.

Микола Сарма-Соколовський

Пролог (до повісті «Услонці»)

Працюючи над документальною повістю «Услонці», я ще пишу вірші, а тому не певен, що встигну дописати повість, бо не помітив, як опинився на самому краєчку життя, звідки вже можна звісити ноги до ями, як звів солдат, засуджений трибуналом до розстрілу. В останню хвилину рокованець випросив у виконавців вироку дозволу викурити

Микола Сарма-Соколовський

останню самокрутку махри. Звівши ноги до ями, він неквапом курив... Оскільки я не курю, то випросив у Бога трохи часу, щоб написати хоч коротенький пролог до повісті, в якому розповісти, чому я став українським націоналістом і хто цьому посприяв.

1

Мій батько о. Олександр Соколовський був священником української орієнтації, висвячений в сан ієрея архієпископом (волиняком) Агапітом Вишневським. Та-то, кубанський козак, не раз казав: «Мало бути тільки козаком – ще треба стати справжнім українцем, бо є козаки донські, терські й навіть сибірські. Всі вони вірою і правдою служили московським царям. А ми, синку – кубанські козаки і повинні служити тільки нашій неньці-Україні». Слова батька я запам'ятав, як Мойсееві десять Заповідей, викарбовані на скрижалях. Але батькова смерть стала сумною, потрясаючою розповіддю, та вже за браком часу я зараз розповім про інше, що стане до моєї повісті «Услонці», так би мовити, потрібним довідником.

Коли мені виповнилось шістнадцять, я, успадкувавши від тата хист до малярства, поїхав до Миргороду і, приховуючи, що син священника, склав іспити і став учнем художньо-керамічної школи, що була при такому ж технікумі, хоча, я вва-

жаю, що була, по суті, одна така школа, яка пишалась ім'ям великого Гоголя. Мені в ній пощастило: моїм учителем малювання був внучатий небіж Тараса Шевченка, відомий український художник Фотій Красицький. Він мав високу статуру, успадкував від свого великого діда Тараса круте чоло, риси обличчя, рахманний погляд з-під китиць-брів, козацькі вуса. Спілкуючись з ним, мені здавалося, що я чую голос самого Шевченка. Фотій Красицький мав суто свою методику викладання. Усміхнений навселиць, він полюбляв жарти і завше під його козацьким вусом був причаєний дотеп. Тож його учні мали постійний бадьорий, навіть веселий настрій. Я радів, що маю такого вчителя малювання.

На все своє довге життя запам'ятав його першу лекцію. Порозмовлявши трохи з учнями, він сказав:

– Оскільки у вас два уроки малювання, я почну з того, що розповім вам, чим рисунок відрізняється від малюнка. В українській мові малюнок і рисунок отожднені. Однак я їх поділяю, бо малюнок виконується фарбами, з допомогою пензля, а рисунок – олівцем чи пером. Рисунок складається з рис, тобто ліній, і тому називається рисунком, а малюнок – малюнком, бо він малюється. Рисунок, по суті, є кістяк, на якому тримається тіло живопису. Якщо рисунок буде неправильним, наприклад, коли одне око особи, що на портреті, буде не на своєму місці, або ж риси обличчя будуть спотворені, як би ти фарбами не намагався рисунок розцяцькувати, однак він залишиться калікою. Ще якось можна терпіти недоліки в живопису, тільки не у рисунку. А щоб уникнути такого каліцтва, потрібно щоденно наполегливо рисувати та обов'язково робити вправи – проводити від руки олівцем на папері лінії в різних напрямках: вертикальні, діагоналеві, обрійні, рівнобіжні та інші. Всі зятяте, що проведена лінія під лінійку буде рівна, але мертва. Лінія, проведена просто невправною рукою, буде жива, але й нерівна. Отже, тільки найактивніша праця над рисунком, а значить – над лінією, дасть бажані наслідки. Мовою художників – досягти культури лінії. Такою лінією володіли італійці – Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Пізанелло та інші. А з російських художників Брюллов, Врубель, Серов. Були і українські чудові рисувальники, як Левицький, Боровиковський та інші, але Росія їх привласнила – взяла їх у свої мистецькі «святці». Ще не можна промовчати про Шевченка, який був чудовим офортистом. І раптом мого діда Тараса назвали «російським Рембрандтом»! Але ви, молоде покоління майбутніх художників, напевно, не поступитесь перед крадіями нашої культурної спадщини.

А зараз я вам коротенько розповім про мого колишнього учня, – погладив трохи вуса і говорив далі. – Мого учня звали дуже просто – Іваном, але він був не звичайний собі Іван, а винятковий рисувальник! Але хлопчину спіткала якась біда – він десь подівся. А був він з котрогось далекого села. Мої учні шукали його тільки в Києві. Котрийсь із них сказав, що Івана за політику посадовили в тюрму. Там шукати його я не наважився, хоч і журився за ним, мов за рідним сином. Минуло більше року. В жовтні я поїхав у село на осінні етюди. Через тиждень повернувся додому з етюдами, як бджола до вулика з медом, а дружина мені каже: «Днів через два чи три, як ти поїхав у село, я саме поралась на кухні. Раптом почула – хтось кахикнув у галереї. Я туди, а там стоїть високий чоловік, ще молодий, а вже з бородою. Я аж злякалася, а він питає, де ти, і чогось не-

спокійно дивиться у вікно. «Може, він злодій?» – подумала я. А мій борщ з кухні на всю хату пахне! Я пішла до кухні й тремтячими руками насипала велику миску борщу, вкряяла хліба, взяла ложку, і з усім – на галерею. Запрошую загадкового гостя до столу. Він, глянувши у вікно, нехить сів, але пожадливо почав їсти. Я вже зовсім оговталася – шкода голодного. Вибачилася, що крім борщу, нічого не готувала. Велика миска враз спорожніла. Подякував гість і підвівся – ще наче вищим став! Вже мене в руках капелюх – хоче йти. А я йому: ви мені не сказали ні ім'я, ні прізвища свого, і не знатиму, що сказати своєму чоловікові – хто до нього приходив. А цей дивак побачив на столику твій альбом, розгорнув його, витяг з кишені свого олівця і на чистому листку тільки провів лінію...». Що далі казала дружина – я вже не чув, а, зрадлий, ухопив альбом і в ньому пізнав лінію мого учня Івана Голдевського. По ньому, як пам'ятка в моєму альбомі, залишилась його лінія. А де подівся її автор, я й досі не знаю.

Уся кляса, затамувавши подих, мовчала, зачарована такою вражаючою оповіддю. На тлі тиші почулося схлипування дівчат. Ніхто не пішов на перерву. Почалися вправи над лінією: кожен учень наче креслив у повітрі лінію, а дивний учитель казав, немов командував неквапом:

– Над папером! Над папером! Над папером!

І коли нарешті сказав «О!» – кожен проводив лінію. Звичайно, нерівну, а ласкавий голос підбадьорював:

– І в мого учня Івана перші лінії були такими ж нерівними.

Наступного дня стіни в коридорі нашого гуртожитку були в лініях. Хтось навіть написав: «Над папером! Над папером!».

В тому ж будинку, де знаходився гуртожиток, у захаращеній старими меблями кімнаті жив Фотій Красицький, де у вільний від школи час працював над створенням підручника «Школа малювання». Щоб трохи розважитися, він приходив у наш гуртожиток. Кожен учень йому радів, бо розповіді такого вчителя малювання були дуже цікавими. Однак мені здавалося, що тільки я по-справжньому люблю цього дивного вчителя.

2

Ще у шкільному віці я мріяв про бандуру, а Миргород, коли я в ньому опинився, був містом бандуристів, кобзарів – узагалі пісні, як в Італії Мілан. Мені хотілось познайомитися з миргородськими бандуристами. Від когось довідавшись, що на Гончарному провулку живе бандурист Іван Скляр, я одної неділі пішов до нього. Він ласкаво мене зустрів. Ми враз порозумілися і стали друзями (Іван на кілька років був од мене старший). А головне: він, як і я, був переконаним націоналістом, і ми стали побратимами. Скляр добре малював і робив бандури. Не минуло й півроку, як Іван зробив мені бандуру. Моя радість не мала меж – я маю бандуру! А одного дня я познайомився в Івана з кобзарем Іваном Ярошем, ще не старого віку чоловіком, що в юнацькі роки був учнем відомого сорочинського кобзаря Михайла Кравченка. Іван Скляр сказав йому, що я маю бандуру і дуже хочу навчитися грати. Зрячий кобзар пильно приглядався до мене, а коли спитав, чи я співаю, Іван узяв свою бандуру, спритно пробіг пальцями по струнах, і ми у два голоси заспівали:

Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою,
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою...

Кобзар уважно слухав. Ми доспівали пісню до кінця. Я з хвилюванням чекав, що скаже кобзар. Глянувши на мене ласкавими очима, він мовив:

– Мені твій голос подобається, і якщо ти будеш мене поважати, як рідного батька, я зроблю з тебе не тільки бандуриста, але й справжнього кобзаря, бо в мене, крім дружини, нікого немає. А завтра приходь до мене з бандурою. Тебе до мене приведе Іван.

Я поцілував худорляву руку з тонкими пальцями, що були наче дзьобаті, бо мали довгі кобзарські нігті. Я дуже зрадив, уже як учень такого кобзаря. Зрадив і мій побратим Іван. А наступного дня провів мене до невеличкої хатини, що наче причаїлася в оточенні косатих верб. Іван пішов додому, а я чекав, боячись першого уроку. Дружини кобзаря вдома не було. Він добре вистроїв мою бандуру і показав мені на ній перші вправи, які я враз запам'ятав. Повертався я в гуртожиток уже справжнім учнем кобзаря. У гуртожитку я нікому не сказав, де був. А вночі, коли спав, мені снилося, що вже граю на бандурі.

3

Двічі на тиждень я з бандурою ходив до мого кобзарського вчителя. Крім Івана Скляра, дружив а чудовим бандуристом Миколою Сітком, Миколою Явдочником та іншими. За кілька місяців я вже грав, і мене в школі всі учні називали бандуристом. Одного вечора, коли я в гуртожитку грав і співав, тихцем увійшов Фотій Красицький і, стоячи біля дверей, слухав. Тільки тоді, коли я доспівав пісню про Саву Чалого, підійшов і, не промовивши ні слова, поцілував мене. Я, звісно, від того, що сталося, почервонів. А наступного вечора Фотій Красицький запросив мене до своєї кімнати, що суміжила з гуртожитком. Вона була вся захаращена меблями, і в ній, як у музеї, пахло нафталіном. На невеличкому столу, застеленому плахтою, стояв великий керамічний чайник, з якого пахло щойно завареним чаєм. Стояли два керамічні горнятка, лежала житня хлібина, а на керамічній таці – мед у щільниках. Господар, усміхнений навселиць, спитав:

– Тобі подобається мій натюрморт?

Я ще не встиг відповісти, як він мене запросив до чаю. Чай з медом та з житнім хлібом нам смакував, пили неквапом. У кутку стояла моя бандура. Після чаю я грав і співав. По сумній пісні «На смерть борця», щоб розважити мого слухача, заграв миргородську польку, а він, наче прокинувся зі сну, вийняв з-під подушки сопілку і дуже спритно почав мені підігравати. Це нас обох дуже розвеселило. Ще тримаючи в руках сопілку, внучатий небіж Шевченка трохи притишено заспівав:

Без тебе, Олесю, буйний вітер віє,
Без тебе, голубонько, сонечко не гріє.

Таку чудову пісню я почув уперше. До неї дуже пасував м'який, ліричний баритон, і я подумав: «Напевно, і в Шевченка був такий голос». Збуджений і роз-

чулений, я без вагань сказав своєму вчителю, що я – син священика, а він у відповідь на мою відвертість тихенько розповів, що його, як українського діяча, советська влада вислала з Києва в Миргород на два роки, де він живе лиш з того, що викладає малювання в школі. Між іншим, у розмові поскаржився, що його не терпить директор технікуму і нашої школи Лука Калініченко: навіть заборонив художникові Федорові Болавенському спілкуватися з ним. Вже немолодий вигнанець жив одірваний від родини, ізольований від друзів. Тому я став його єдиним другом. А ще нас поєднала моя бандура. Колись мені батько сказав, що мало бути тільки козаком, ще треба стати добрим українцем. А Фотій Красицький мені сказав: «Замало бути лише бандуристом – ще потрібно стати кобзарем, щоб піснею будити любов до України, відвагу до боротьби».

Фотій Красицький був не лише вчителем малювання, але й виховував мене як справжнього українця (по-сучасному – націоналіста). Я навіть на зимові канікули не поїхав додому. Разом зустріли Святвечір: у кімнаті, захарашеній старими меблями, на столику, застеленому плахтою, була якась вечеря, а головне – пшенична кутя з горіхами і медом, був і узвар. На керамічному канделябрі горіли три свічки – їхнє світло здавалося золотим поливом, що спливало по Святій Вечері. Ми благоговіли, мовчки відчуваючи приязнь, і освідчувались у щирій приязні один до одного. Мій учитель тричі перехрестився і замість молитви:

Хоч дозволив хан на пісках
Новим кошем стати,
Та наказав запорожцям
Церкву будувати.
У наметі поставили
Образ Пресвятої
І крадькома молилися...

У гуртожитку панувала тиша – всі учні на канікули роз'їхались по домівках. По вечері в супроводі моєї бандури співали колядок. Фотій Красицький їх знав безліч.

Наступного дня, на перший день Різдва, я запросив Фотія Красицького до Івана Скляра. На нас чекала ціла капела на чолі з моїм кобзарським учителем Іваном Ярошем. Два мої вчителі, коли знайомились, тричі почоломкались. Я цвів радістю! Разом заграло понад десять бандур, у тому числі й моя. Чудові голоси заспівали колядок... По колядках перейшли на звичайні пісні. На святковому столі було все і, звісно, оковита. Фотій Красицький, як почесний гість, сидів на покуті. А коли заграли «Метелиці», Іванова хата залунала Різдвяним подзвінням. Почесного гостя провели кобзарським маршем.

4

По зимових канікулах у технікумі та школі почалося навчання. Поволі минав навчальний рік. Напровесні він наче танув разом зі снігом. Під піддашшями скляні клавіатури бурульок заграли рясними краплинами. Коли потепліло, і сонце яскраво світило, учням не хотілося сидіти в клясі. На перервах усі виходили надвір і, мружачи на осонні очі, весело пустували. Після перерви кляса здавалася темною. Але навчальний рік ще не закінчився і поволі посувався далі. Літні

канікули наче підкралися. Я з бандурою поїхав додому в рідне село Хороше (нині на Січеславщині), що мальовничо вписалося в зелені береги річки Самари, яку в думках оспівали кобзарі. Знаючи, як Іван Скляр робить бандури, я вдома зробив першу бандуру і подарував її меншому братові Леоніду.

На початку вересня я повернувся до Миргороду в обійми Фотія Красицького і зразу йому похвалився, що вдома зробив бандуру, а він нені показав уже готовий до друку підручник «Школа малювання» – ілюстрації до підручника виконав сам автор – і вони були чудові! Ми обидва раділи.

В технікумі та школі почалося навчання. Непомітно минув вересень. У садки, гаї та ліси Полтавщини завітав жовтень зі своєю дивоглядною палітрою тонів, півтонів і безліччю відтінків. Наш учитель повів свою клясу в поле, що їжачилось срібною стернею. В полі по-осінньому було голо і тоскно. Зеленіли тільки обніжки, як пам'ять про літо. Далі пішли в ошатний ліс, що, занурений у власну тишу, мовчав. На вітах подекуди мерехтіли срібно-білі павутинки бабиного літа. І на синьому тлі порцелянового неба білили прозорі хмарки, схожі на павутинки. Тепле повітря, настояне на вже прив'ялих квітах та зелі, здавалося запашним літеплом Господньої купелі. Хорол ледь чутно журкотів, і власний журкіт був йому солодкою колисанкою. На його мінливій гладіні відбитий гай здавався намальованим. Між зеленими долонями латаття, що вже набуло брунатного відтінку, майже губилися голівки лілей, заплющені, немов повіками. Яскраво зеленіло ластовиння ряски, нудьгував без рибалки каяк, уткнувши носа в берег. Учні повернулися до школи з великими осінніми букетами. У кожному букеті зоріли жовті та помаранчеві великі кленові листки. Наступного дня на уроці малювання ми працювали над створенням нового українського орнаменту, укомпонуваючи квіти і стебла, користуючись ледь прив'ялою натурою. Фотій Красицькій знав на ім'я кожную квітку – його мова була надзвичайно барвистою. Пам'ятаю: він в орнаменті не любляв рівних ліній і називав їх парканами.

5

Тепер я до Яроша ходив з бандурою лише вряди-годи, бо вже сам грав. Майже кожного дня бував у Івана Скляра. Навіть кілька разів ночував у нього. Спали удвох на печі. За маленьким віконцем печі біліла зима. Коли надворі мело, в комині посапував з ледь чутним посвистом домовик. Іван багато читав і дуже любив твори Старицького та Кащенко. Марив Козаччиною і кобзарськими думами. Поему Шевченка «Сліпий» знав напам'ять. Співав з поеми думу:

У неділю рано-вранці
Синє море грало,
Товариство кошового
На раді прохало...

На печі Іван мені розповідав і розповідав... Тільки по перших півнях він мене обіймав, і ми враз засинали. Вранці я з Іваном снідав і, наче з дому, біг до школи.

Непомітно спливав час. На зимові канікули поїхав з бандурою додому. Брат Леонід уже добре грав на подарованій мною бандурі. На клубній сцені ми з ним

разом з церковними хористами дали справжній концерт, що почався з Шевченкових «Дум» і закінчився «Заповітом». Слухачі обдарували виконавців рясними оплесками – наче з їхніх рук вилетіла ціла зграя білих голубів. Тому до Миргорода повернувся окрилений. Фотій Красицький зрадив моїй появі, але чогось мені видався не таким, як завше був. Тільки увечері мені сказав, що йому вже дозволили повернутися до Києва. Я зрадив і заплакав, що мушу назавжди розлучатися з моїм учителем не тільки малювання, і, як пам'ятку про нашу дружбу, він мені подарував портрет Шевченка, виконаний італійським олівцем на ватмані. Під портретом написав: «Моєму учневі і другу Миколі Соколовському. Фотій Красицький, лютий 1927 р.».

6

Що їде з Миргорода назавжди внучатий небіж Шевченка, відомий український художник Фотій Красицький – не стало сумною подією як для директора технікуму і школи Каліниченка, так і для художника Сластіона та скульптора Болавенського. За ним шкодували тільки його учні. Пізнього вечора, коли ясно світив місяць, а в повітрі кружляли пухнасті сніжинки, шукаючи місця, де впасти, конюх технікуму Павло на легеньких санках одним конем віз Красицького і мене на залізничну станцію. Фотій Красицький мовчав – думав про ту радість, з якою зустрінуть його дружина і діти. Я йому не заважав балачкою думати. Однак його ласкава рука міцно стискала мій лікоть. На пероні залізничного двірця біля крутих сходів зеленого вагону ми зі сльозами попрощалися.

По нашій розлуці моя самотність не мала меж. Моєю розрадою була бандура, кобзарський учитель Ярош і побратим Іван Скляр.

Коли я вже закінчив школу, до Миргорода приїхав керівник Полтавської капели бандуристів Олесь Корецький, який Яроша і мене запросив до своєї капели.

Портрет Шевченка, подарований мені Красицьким, я зберіг, як талісман, у рамі під склом. У роки мого перебування, як націоналіста, в Соловецьких концтаборах подарунок Красицького зберегла моя мама. Від того часу минуло багато років. А влітку 1948 року, під час мого слідства, як націоналіста, в Станіславському МГБ, вдома (у Коломиї) разом з моїми речами були конфісковані портрет Шевченка, подарований Красицьким, а з ним і бандура, яку мені колись зробив мій побратим Іван Скляр.

Новоселиця,
березень 1998 р.

Микола Шатилов

... Тобою, наче вітром Влтави

1

Антонич був хрущем і жив колись на вишнях.
Богдан-Ігор Антонич.

Так, ти була
коли він став хрущем...
Здалось мені в квітневім снігопаді,
що ти жила під *золотим дощем*
у тій хатинці, що на Вишограді.
У тій, де в грубці шаленіє хмиз,
де намітає снігу під порогом...

Так, ти була.
Давним-давно колись,
коли душа ще гомоніла з Богом.

2

... а синій вечір,
а синій – в липні,
а темні шиби,
а празький *трем*,*
а ще – прощання...

Дві рибки срібні,
дві срібні рибки під ліхтарем.

Піду я просто,
а ти ліворуч,
нелюбих – в губи,
тебе – в чоло.
Люблю ті ночі,
коли ти поруч,
хоч їх насправді і не було.

*Трем (чеськ., жарг.) – трамвай

3

В чужих ночах
ясніє личко миле,
чужі уста благають: «Дорога!»
А що ж гербери,
що рожеве й біле?
Твої вдачі – цнота і жага.
Так збайдужів – аж весело, аж дивно,
але чому сльоза тремтить в очах,
коли ім'я,
нічне ім'я Зорівна
бринить в ночах,
а ще й в чужих ночах?

4

Я сюди повернуся, звичне,
хоч вона і казала «ні»,
як відбиток її обличчя
мерехтів у бічному вікні.

Все забуду – нехай і коні! –
і замовлю дві кави ще,
і торкатимусь підвіконня,
що зігріте її плащем.

5

Я знову сню забутим раєм
На старім Карловім мості.
Юрій Дараган.

Трюїзм відвертий, ніде правди діти,
та в кожній правді є своя брехня:
коли за все надходить час платити,
одне життя – це замала платня.

А я ж давно не сню забутим раєм
і вирізав химери до ноги,
тому тверезо й радо переймаю
твої страшні – бо вдавані – борги.

6

Він для мене, мов ставка остання,
тихий дотик твого рукава,
і тихіше за слово кохання
пересічні лунали слова.
Я із долею ще раз зіграю,
не гасить, Бога ради, свічки...

Голосніш за останні трамваї
стукотіли твої каблучки.

7

Посидь,
помовч,
поглянь – і досить.
Не заступивши за межу –
іди!
Хай інші інше просять,
а я не прошу, я дишу
тобою, наче вітром Влтави
прадавньо празької весни...

А що у нім?
Духмяні трави
і ще...
А спробуй – поясни.

8

А я люблю тебе на дотик.

Коли шепочеш: «Не дивись...»,
ти вся,
повір, що вся, мов опік
душі, змертвілої колись.

Душа світанком оживає,
але й надії вже нема,
що хоч слівце для тебе має...
Вона, пробач мені, німа.

А ти зарівно вся, мов опік,
і я тебе люблю на дотик.

9

Хіба ж я можу наперед не знати
опісля злих, загибельних пожеж,
що й ти спроможна геть усе забрати...
І ти колись напевне забереш.
Усі слова,
всі зустрічі,
всі квіти...

Все забирай!
Я згоден, та за це
тебе уклінно прошу залишити
під місяцем знекровлене лице.

10

Пам'ятаю гострий вітер,
приторк гострого плеча,
«Albatros» – з латинських літер,
в Руській вулиці – свіча.
Як зітхала: «Відлітаю...»,
як пила простиглий чай...

З літ іду – і пам'ятаю,
ну, а ти не пам'ятай.

Прага.

«Масовий терор як засіб державного управління в ССРСР, 1917-1941 рр.»

Так називається перший том, який побачив світ, із запланованого семитомника відомого київського історика Сергія Білоконя. Презентація праці у Львові відбулась у Будинку громадсько-політичних організацій під патронатом академіка Ярослава Дашкевича.

Історіографія масового терору в ССРСР нараховує тисячі видань, закордонних і тих, що вийшли друком на постсовєтському просторі. Написані з різних позицій, у різних жанрах, вони мають різну історичну та пізнавальну вартість. Своєрідним Еверестом над масивом тієї літератури постав тритомник О. Солженіцина «Архіпелаг ГУЛаг», який, перефразовуючи відомий вислів, виявився найпотужнішим набоєм, випущеним по червоному тоталітаризму. Українцям, які прийняли на себе чи не найголовніший удар «імперії зла», зазнавши страшних людських і територіальних втрат, а також втрат у продуктивних силах, інтелектуальній і духовній еліті нації й т. п., навіть робили такі закиди: ви стільки пережили, а де ж ваша література-викриття, література-протест, література-звинувачення – рівня заподіяної вам катастрофи? У тім і річ, що все краще, найрозумніше, знаюче в Україні було настільки безжалісно знищено, матеріали трагедії були так приховані або й ліквідовані, а щодо вцілілих патріотів і можливих речників українського голокосту чинився такий тиск і всіляка облога, що, здавалося б, українському Солженіцину ніде й узятися. Та й навіщо другий, коли є вже перший?

Але, очевидно, кожен народ, який повертається до життя від тоталітарного знищення, у властивий лише його природі спосіб спершу рефлексивно, а згодом усе науковіше, масштабніше, систематичніше відреагує на пережиту катастрофу, що й стане ознакою його життєздатності, буде мірилом його історичного досвіду і спроможности надалі відрізнити добро від зла, аби нізащо не допустити повторення останнього.

У Польщі існує доволі потужна індустрія пам'яті мучеництва, котру становлять як громадські, так і державні інституції. Видається чимало профільної літератури, тривають дослідження, діють меморіяли. Потужна індустрія голокосту створена в Ізраїлі, над цією темою працюють і в різних країнах, включно зі США. Інша річ, що та індустрія має своє дещо упереджене «перевиробництво», яке спотворює реальну історичну панораму. В Україні (знову ж, у силу надпороговости тоталітарного терору), навіть формально незалежній, ніяк не виникнуть умови для активного відродження суспільства і його самосвідомости. І що найдивніше, саме державні інституції, у тому числі академічного рівня, не тільки не сприяють пробудженню самосвідомости, формулюванню і засвоєнню суспільством уроків історії та кодифікації національного мартирологу, а й загалом гальмують процес духовної реабілітації і прозріння.

Так, останнім часом з'явилася низка видань на зазначену тему, які досліджують ті чи інші аспекти масового терору з різними ступенями документованости,

масштабності і т. п. Я не є, як кажуть, фахівцем, але в царині антитоталітарної історіографії з-поміж львів'ян найперше відзначив би праці академіка Я. Дашкевича, які є надзвичайно ґрунтовними, і багатотомне видання «Літопису нескореної України» директора Науково-дослідного центру історії національно-визвольних змагань України Я. Ляльки. Останній в одній особі представляє цілу наукову інституцію, яка на громадських засадах розшукує, досліджує, систематизує матеріали, за гроші спонсорів готує до друку капітальні томи, одне слово, самотужки робить те, що в іншій країні, безумовно, було б державним замовленням з належним фінансовим забезпеченням. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича щойно спромігся на другий том «Депортацій» під редакцією професора Ю. Сливки. Періодично, але не густо, надходять і тематичні новинки зі столиці.

І от з'явилась праця С. Білоконя, яка, гадаю, за глибиною поставлених питань, масштабністю джерелознавчої бази і фундаментальністю висновків не тільки не поступиться вершинним напрацюванням на цю тему як у нас, так і за кордоном, але й перевершує їх концептуальною досконалістю та історичною вірогідністю. Видання наукове, але (попри надто дрібний шрифт) читається як бестселер. Прочитає, звісно, не кожен (потрібна певна фактологічна і моральна підготовка), але книга повинна б бути настільною в кожній українській родині, не кажучи про школи, вищі навчальні заклади, бібліотеки і т. п. Що, скажемо відразу, нереально через мізерний тираж – усього 500 примірників. І ще – праця видана не коштом Української держави, як годилося б, а завдяки фундації «Воля» (Нью-Йорк) і родини Наталії та Івана Даниленків через Фундацію ім. Івана Багряного. Інакше кажучи, національна ганьба триває. Кошти знаходять на футбольні матчі, на реконструкцію палаців, на пишні прийняття, а на осмислення трагедії народу і пошанування пам'яті мільйонів замучених грошей, як завше, бракує. А ми хочемо, щоб нас у світі знали, поважали і з нами рахувалися...

Я. Дашкевич назвав працю С. Білоконя «енциклопедією винищення українського народу». Виняткова складність підготовки таких видань не лише в колосальності та катастрофізмі самого явища, в якому спресовано трагедію і мучеництво мільйонів, але й значною мірою у відсутності джерельної бази. Можна опитати вцілілих учасників трагедії чи їх близьких, останнім часом частково відкрито спецархіви, але досі практично нема доступу до базових рішень і постанов, на підставі яких в СРСР запускались різні форми масових репресій. У гітлерівців був такий циркуляр – «Морок і туман», згідно з яким ті, що не догодили режимові, зникали без жодного сліду. Але ж уся система ВЧК-ОГПУ-НКВД-КГБ діяла в режимі найсуворішої секретності і дезінформації, що приховували або прикривали масові злочини. Знаємо, як розстріли НКВД у Биківні чи знищення польських офіцерів у Катині видавались за злочини гітлерівців, а, скажімо, про обставини загибелі та місце страти видатних українських діячів у Сандормоху ми дізналися щойно недавно. Навіть в останні роки советська система діяла настільки таємно, що, як оповідає С. Білокінь, сам перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький розписувався, що ознайомився з директивами, і виконував їх, а самих документів нема. Про їх зміст, як і про попередні розпорядження, можна здогадуватися з політичних акцій, які проводились. Тобто – за результатами.

Аналітики верхніх ешелонів компартії та спецслужб, безумовно, вміли прорахувати наперед і закладали підвалини для прикриття в майбутньому. Доку-

ментів про що, знову ж, не маємо. Значну масу документів стосовно репресій було знищено. Частина важливих матеріальних свідчень вивезено до Росії, хоча вони стосуються масового терору саме в Україні. Навіть за користування відкритими фондами спецслужб у Росії треба платити валютою – маємо різновид державного мародерства. Українські служби в цьому пляні не значно кращі. Ще 9 вересня 1991 року тодішній голова Верховної Ради України Л. Кравчук видав Указ Президії Верховної Ради «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки», який не виконано по цей день і заледве чи буде виконано колись. У державні архіви передано лише справи реабілітованих, а весь інший масив справ, зокрема так званих ДОН (дело оперативного нагляду – справа оперативного нагляду) і ДОР (дело оперативної розробки – справа оперативної розробки) – за сімома замками. Там же всі агентурні та оперативно-слідчі справи nereабілітованих.

Мало того, як неважко здогадатись, свого часу КГБ розробив тактику «відмивання та відбілювання», тобто пляномірну дію на суспільство дозованими матеріалами і формами їх подачі для маніпулювання громадською свідомістю у вигідному для себе світлі. З'явилися довірені історики від КГБ і власне працівники КГБ, яким надавали доступ (знову ж – дозований) до секретних архівів, і ті, використовуючи суспільну зболеність, під маркою сенсаційних публікували відповідно спрепаровані одкровення. (Крім того, на таких публікаціях робиться бізнес для довірених або своїх авторів, а тому утримування архівів є різновидом опроцентування згаданого мародерського капіталу. Спецслужби продовжують наживатись на праху своїх жертв, яких за життя обібрали й заморили. Гроші не пахнуть!)

У такий спосіб міти доби тоталітаризму заступаються, сказати б, на їх обернуті зліпки. «Великий Сталін» замінюється «чудиськом Сталіним», який спотворив «ленінський демократизм» і на відступі від справжнього марксизму-ленінізму розкрутив криваву веремію. Мало того! Цей кримінальний тип з грузинським акцентом, виявляється, був просто параноїком, і піки репресій в СРСР збігаються із загостренням його хвороби. Так усе просто. Звідси ж міт про «фабрику доносів», які, бачте, писали одні на одних озлоблені громадяни, а ВЧК-ОГПУ-НКВД, йдучи на повідку, вимушено розкручували систему звинувачень і репресій. Мовляв, винні чи не самі громадяни, що постраждали за власні гріхи. А що доноси були лише одним з інструментів масового терору, яким справно управляли саме в інтересах терору, це не так важливо. І звідси ж – черговий міт про «доблесних лицарів Дзержинського», котрі й собі впали від сталінських репресій. А що то були кати з катів, які максимально розкрутили маховик масового терору, і були захоплені ним у вир почерговости власне масових репресій, що в їх особі «революція пожерла власних дітей», і в той спосіб бодай якоюсь мірою сповнилось вище правосуддя, навіщо тепер знати! Поплачемо перед світлим іменем... кривавих душогубів.

Усіляко відхрещуючись від кривавого минулого, хранителі його страшних таємниць, наголосимо, не без того, аби нажитися та надурити громаду, почувачуючись при тому «присяжними повіреними» кухні червоного диявола. До його головних рецептів, без яких неможливе повне викриття й розвінчання, ніяк не

дістанешся. Цікаво, що кілька місяців тому С. Білокінь звернувся до колишнього партійного архіву столиці, де нині зберігаються справи репресованих, а йому із зловтішною посмішкою повідомили: «Цей фонд уже не видається». Знову за-секретили! Доволі прозоро: не тільки там чекали на перемогу лівого Президента?! «Ці забави у демократію!». Тобто рівні викриття й осмислення національної катастрофи були й залишаться найчутливішим барометром стану суспільства і вектору його розвитку, який певним силам так кортить повернути назад.

Інакше кажучи, на постсовєтському просторі в наш час спецслужби свідомо закладали шар реабілітуючої літератури, яка докорінно спотворює і применшує причини та механізм масового терору, маскує і відводить вину від головних організаторів і репресивної машини в цілому. Очевидно, така ж картина спостерігалася б і в Німеччині, якби там викриття нацизму доручили його колишнім партайгеноссе. Гітлер, мовляв, був біснுவатим і... трохи не теє наробив.

Властиво, найбільша цінність праці С. Білоконя в тому, що він подає квінтесенцію масового терору, виводить його основну формулу, доводячи, що масовий терор укорінений не в ідейних перегибах чи злій волі, а в органічній природі комунізму – як утопії, спроби здійснення якої неминуче обертаються катастрофою, розкриває глибинну наукову основу масового терору – марксистсько-ленінське вчення про клясову боротьбу, яке реалізується на практиці в системі злочинів проти людства. С. Білокінь подає конституцію «імперії зла» та її головного рушія – масовий терор не зсередини даної системи (що є методом літератури на замовлення типу судоплатовщини), а з боку великої системи – суспільства, яке стало жертвою тоталітарних «перетворень». Але при тому дослідник виходить з матеріалів і природи саме «імперії зла» у їх зв'язку і значенні для базових цінностей людства, світової історії, культури, цілісності того визначального фактора, який окреслюється як людяність.

Це принципово важливо. Якщо гітлерівці застосовували масовий терор швидше як механічний засіб для досягнення певних цілей, то червоний масовий терор був органічно ідейний, усвідомлений, прогнозований і програмований у всіх своїх складових, у своєму соціальному, географічному і часовому розгортанні. Спростовуючи будь-які ідеологічні мітологєми про «поганих діячів», які формують інформаційну базу для заданого самообману суспільства, С. Білокінь досліджує масовий терор на такому ж системному, відначальному, формотворчому рівні, на якому, скажімо, Менделєєв вивчав і систематизував хемічну природу матерії. С. Білокінь і собі складає «періодичну систему» масового терору, показуючи його в подвійній, але нероздільній функції: формування насильницькими методами «комуністичної породи» людей і пляномірне, послідовне, вмотивоване винищення відбракованих. Цілі кляси і соціальні групи не просто стиралися, а використовувалися для державного будівництва в ССРСР, для зміни демографічних і геостратегічних факторів (і, відповідно, масовий терор ставав визначальним для нарощення і розміщення «трудої армії» та виконання державних плянів, усіх тих сталінських п'ятирічок, «будов комунізму» тощо), а вже повністю використаний і більш непридатний або зайвий «людський матеріал» остаточно здавали на брукт. Не життя як вища цінність визначало умови існування, а засади комуністичного існування диктували сам спосіб життя і взагалі – чи жити.

С. Білокінь прослідковує розгортання масового терору в часі й стосовно тих чи інших соціальних категорій, досліджує його форми і методи, зони концентрації – як моделювання на тих же Соловках «влади соловецької» чи пак – «міні-советської» в «ідеальному» пляні. Справді, виходив якийсь диявольський світ, де повне моральне знецінення особи, масові тортури і смерть дивно співіснували з табірною... художньою самодіяльністю. (Німці згодом повторили той досвід у своїх концтаборах). Послідовно нищаться всі, і нікому нема спасіння: колишні царські службовці, духовенство, інтелігенція, селяни тощо. Хвилі масового терору насуваються зі страшною невмолимістю, раз-у-раз заливаючи кров'ю одну шосту Земної кулі. Уся держава – концтабір із самодіяльністю!

«Великий Ленін» розпочав масовий терор у всіх його основних формах і методах, а «великий Сталін» успішно продовжив, довівши масовий терор до апотеози та вищої політичної ірраціональності, після чого «імперія зла», успішно здолавши «культ особи» і «повернувшись до норм „ленінської демократії”», просто розвалилась. Якщо за 1918 рік слідчо-кримінальних справ майже нема, бо «шльопали без зайвих папірців», то згодом, бодай формально, почали дотримуватися процесуального діловодства. Як сказано, лише частина тих справ (і то – відповідно відфільтрованих і почищених!) відкрита для ознайомлення. А вихідні рішення, які, скажімо, приймало сталінське політбюро, аби пустити на «будови комунізму» або просто під ніж чергові мільйони приречених, усе ще недосяжні. А розписували директиви скрупульозно, по областях і районах, усім давали контрольні цифри і терміни виконання. Не виконаєш – голову знесуть. А ентузіясти з місць, виконуючи волю партії, бажали цифри перевиконати і скоротити терміни. Маховик масового терору розкручувався. Так, наприклад, в Україні діяв народний комісар внутрішніх справ Ізраїль Леплевський, який висував «зустрічні пляни» репресій, і якого згодом (бідака!) репресували. Так діяв секретар ЦК КП(б)У Мендель Хатаєвич, один з організаторів великого голоду, який «знімав людей пластами», котрого також репресували. І реабілітували. Так само діяв Лазар Каганович. Якого взагалі не репресували.

Анатомуючи природу масового терору, С. Білокінь приходить до його світоглядно-психологічних джерел, до наукових і псевдонаукових спроб політичного керівництва СРСР змінити природу людини, вживити через нав'язані їй умовні рефлекси органічні зміни в безумовних рефлексах (підсвідомості) – для відповідного масового зомбування, манкуртизації, духовного вихолощення. «Катування і страх перед ними породжують нові інстинкти, нові рефлекси, нові психофізіологічні зв'язки. [...] Стара психіка, колишня душа зникає, а порожнє місце заповнює антилюдська ідеологія. Так формується істота не людського, а радше післялюдського біологічного виду. [...] Але ще Грушевський стверджував, що „український народ не змосковщується, але він вироджується”».

Скажемо кілька слів про особу С. Білоконя, який дуже поважаний серед науковців. Належить до покоління, сформованого «шістдесятниками», був переслідуваний, кандидат літературознавства. Не лише історик, але й універсальний гуманітарій. З ім'ям С. Білоконя пов'язана реабілітація М. Грушевського, повернення багатьох славних імен. Праця про масовий терор увібрала в себе десятилітні зусилля цього надзвичайно прискіпливого дослідника з енциклопе-

дичними знаннями. Не вважайте, що тепер йому ведеться легко. Працю подано в Інститут археографії і джерелознавства НАН України як докторську дисертацію і... Відтак почалися проблеми. Зважаючи на імперський спадок і розстановку суспільних сил, праця про масовий терор багатьом може бути не до вподоби. Звісно, з певних позицій можна дискутувати, у книзі є незначні накладки, але все те не применшує ваги зробленого.

Висновок доволі сумний. Масовий терор був найперше звернутий на знищення елітної частини українського (і не тільки) народу. Замість природно сформованих етносів виникла безрідна суміш «нової історичної спільности – советського народу», що в тій чи іншій пропорції заселяє всі країни колишнього СРСР. Історично український народ виявився травмований, пошматований і геть знищений у своїй кращій частині. Що є незаперечним фактом, без урахування якого неможливо збагнути те, що відбувається, і те, що нас може очікувати, і що мало би стати головним звинуваченням на антикомуністичному процесі – тільки не громадському, а юридично правочинному. Праця С. Білоконя – завершений корпус звинувачень як фактологічних, так і концептуальних. Поява шести наступних книжок С. Білоконя залежатиме від щедрости можливих спонсорів. Сумно це все. Така наша доля...

Павло Романюк
журналіст, м. Львів

*

Нижче друкуємо відозву С. Білоконя до Генерального прокурора України М. О. Потєбенька, в якому автор порушує справи, пов'язані з проблемою сталінських репресій.

Шановний Михайле Олексійовичу!

Звертаюсь до Вас у животрепетній справі, що стосується морального здоров'я і майбутности нашого суспільства.

Література з історії Катастрофи, що спобігла у ХХ столітті народи СРСР і чи не передусім український народ, величезна. Перші, явно дозовані, порції публікацій з'явилися після ХХ з'їзду. Зате в часи горбачовської гласности на людність впала вже справжня злива статей і книжок. Хоч і як оберігала глечика штатна сторожа, джін з неї вирвався.

Оскільки писали на заборонені давніше теми люди з різним минулим і з різними ідеалами, серед написаного багато протиріч. Хоча, здавалося б, загалом про обставини масового терору зібрано вже чимало важливої фактографії, проте матеріяли ці ще як слід не осмислено. Не обійшлося і без прямого лукавства. Більше того, зацікавлені особи зробили все, щоб розуміння цих подій заплутати. Готуючи до друку мемуари Лазаря Кагановича, його дочка «звірялася» перед читачами: «Сподіваюсь, що публікація „Записок” допоможе пізнати мого батька таким, яким він був, розвіяти вигадки і наклепи, відновити його добре ім'я». Вносили пряму плутанину й ревізіоністи, що протиставляли погану, мовляв,

сталінську практику – світлим ленінським ідеалам. У листі до ЦК КПСС син Якіра і діти ряду інших злочинних провідників більшовизму писали: «У святкування 50-річчя великого Жовтня ми повинні увійти під партійними прапорами [...]. У дні свята борці за світовий Жовтень (!) будуть з нами».

Коли читаєш тепер усю цю літературу підряд, впадає в око намагання багатьох авторів писати як завгодно «сміливо», тільки не критикувати внутрішню політику ССРСР, не замахуватися на комуністичну ідеологію, на Леніна, а намагатися навісити усі злочини і всі гріхи системи на одну-єдину особу – Сталіна. Все пояснити його поганою, нехай навіть злочинною вдачею – тут допускалися будь-які, навіть передостанні слова.

Причина цих внутрішніх протиріч полягає в непослідовності й нещирості самого ХХ партійного з'їзду. Доповідь Микити Хрущова стала історичною віхою в історії ССРСР. Заперечити це неможливо. Маючи власні руки в крові по плечі, Хрущов знайшов у собі мужність розірвати зачароване, порочне коло змови проти народів. Політична атмосфера в країні змінилася, з таборів вийшли тисячі в'язнів, суджених за політичними статтями. Почався непростий процес реабілітацій. Разом з тим, уже мюнхенські видавці цієї таємної доповіді звернули увагу на те, що розвінчування Сталіна не виходило у нього поза межі сталінського деспотичного ставлення до партійних кіл: «Усі його політичні і соціальні злочини проти народу – терор, переслідування Церкви, введення нового кріпацтва, колективізації і прикріплення робітників до виробництва – жодної критики у Хрущова не викликає».

Може, розвінчавши Сталіна, влада в першу чергу заходила коло реабілітації діячів української культури, яких знищили більшовики? Виявляється, ні – першою турботою була реабілітація і пропаганда діяльності оцих самих злочинних діячів ленінського призову – фракціонерів, передусім звинувачуваних у троцькізмі й приналежності до правих внутріпартійних угруповань. У хрущовській доповіді немає й мови ні про репресованих письменників, ані про мистців, нехай навіть російських. Тему репресій він розкрив через загибель Кірова і долю кандидатів у члени Політбюро Ейхе та Рудзутака.

Так його й зрозуміли. Виголосив він свою доповідь 25 лютого 1956 року, а вже 19 березня Григорій Іванович Петровський звернувся до Головної військової прокуратури ССРСР з листом у справі реабілітації Юрія Коцюбинського: «Був він деякий час зв'язаний з опозицією проти Сталіна. Але у світлі доповіді тов. Хрущова це тепер плюс, а не мінус для нього». Про всяк випадок – як людина досвідчена – Петровський акуратно додав: «Від опозиції він швидко відійшов» (Центральний державний архів громадських об'єднань України, кол. Партархів [далі – ЦДАГО України], ф. 263, оп. 1, № 38485 ФП / кор. 414. Наглядове провадження, арк. 133).

14 листопада 1955 року в Москві допитали ветерана ОГПУ-НКВД, де він служив з 1929 року по 1946 рік – Якова Матусова. Протягом цих років через його руки пройшли десятки й сотні справ на людей різних соціальних груп і професій. Але 1955 року його розпитували лише про справи секретаря ЦК КП(б)У Менделя Хатаєвича, кандидата в члени ЦК ВКП(б) Костянтина Стриєвського, помічника начальника відділення 4 відділу ГУГБ Подольського, секретаря Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) Шеболдаєва і т. п. (ЦДАГО України, № 32099 ФП / кор. 217, арк. 102-108).

Крім партійних діячів, повним ходом реабілітовували після смерти Сталіна чекістів, і цю лінію охоче продовжив Брежнєв. Так, 1956 року був реабілітований визначний чекіст Єфім Євдокімов, 23 травня 1956 року – Савелій Цикліс (ЦДАГО України, № 44539 ФП / кор. 676, арк. 460; «за відсутністю складу злочину»), 5 серпня 1956 року – Андрій Лепін, 7 вересня 1956 року – Абрам Кардаш-Грінфельд, 5 жовтня 1956 року – Марк Роголь, 6 жовтня 1956 року – Соломон Орелович («за відсутністю складу злочину»), 17 жовтня 1956 року – Олександр Санін-Затурянський («за відсутністю складу злочину»), 8 грудня 1956 року – Лев Сороцький («за відсутністю складу злочину»), 30 грудня 1956 року – Григорій Загорський-Зарицький, 1957 – закулісний режисер процесу «Спілки визволення України» Валерій Горожанін (Кудельський), 21 січня 1957 року – Соломон Мазо, 23 березня 1957 року – Єфім Елькін, 16 квітня 1957 року – Ян Краукліс («за відсутністю складу злочину»), 9 липня 1957 року – Зиновій Кацнельсон («за відсутністю складу злочину»), 13 серпня 1957 року – Роман Чирський (ЦДАГО України, № 44539 ФП / кор. 676, арк. 460; «за відсутністю складу злочину»), 4 вересня 1957 року – Марк Аміров-Пієвський, 15 жовтня 1957 року – Микола Кулеша, 9 вересня 1957 року – Олександр Євгенєв-Левін, 3 грудня 1957 року – Олександр Ткаченко, 20 грудня 1957 року – Яков Письменний, 1957 року – Наум Рубінштейн (ухвалу Секретаріату ЦК КПУ від 20 квітня 1990 року про його реабілітацію в партійному відношенні – посмертно – підписав С. Гуренко), 28 березня 1958 року – Феодосій Слюсаренко, 22 липня 1958 року – Володимир Пескер-Піскарєв, 28 липня 1959 року – М. С. Бачинський, 21 січня 1961 року – Микола Пуполь, 16 листопада 1961 року – Станіслав Реденс, 13 червня 1988 року – Яков Лівшиць, 16 січня 1989 року – Абрам Сапір, у різні роки – Мирон Гулаков-Гольдфельд (ухвалу Секретаріату ЦК КПУ від 20 липня 1990 року про його реабілітацію в партійному відношенні – посмертно – підписав Л. Кравчук; ЦДАГО України, № 37892 ФП / кор. 390, том 1, після арк. 168), Ісаак Купчик, Тіте Лордкіпанідзе, Василь Манцев, Іван Ніколаєнко, Володимир Стирне, Петро Шостак-Соколов та інші.

Ніби готуючись до своєї майбутньої реабілітації, З. Кацнельсон на допиті 7 вересня 1937 року запевняв, що, «будучи заступником Балицького, він принципові оперативні питання самостійно не вирішував, керував здебільшого неоперативними відділами й управліннями. Зокрема, він затверджував обвинувачувальні висновки, вирішував питання про направлення слідчих справ по підсудності, коригував протоколи допитів та обвинувачувальних висновків і виконував іншу роботу» (ЦДАГО України, № 44539 ФП / кор. 676, арк. 395).

Вражає той винятково примітивний рівень, на якому провадилося розслідування справ. Воно зводилося по суті лише до текстологічного зіставлення окремих місць з різних архівно-слідчих справ, а також опитування ветеранів відомства. Виглядало це більш-менш так: «Допитані свідки Бендецька А. І., Шумський І. Б., Петерс А. А., Карин-Даниленко С. Т., Хмельюк А. З., Лохматий-Будовський Х. Г., Ткачевський Н. І., Іткін І. П., які багато років знали Сороцького по роботі, характеризують його позитивно [...]» (ЦДАГО України, № 44539 ФП / кор. 676, арк. 406).

Саме розслідування відбувалось у слідчому управлінні КГБ при РМ УРСР, і ось типовий зразок, що його затвердив 31 серпня 1956 року заступник голови КГБ

Іван Головченко: «Рубінштейн Н. Л. (засуджений до ВМП), назвав серед учасників змови Сороцького, свідчив, що сам він був завербований у цю змову в 1934 році Балицьким. Однак Балицький, будучи заарештованим, свідчив, що в анти-советську змову він був залучений тільки в кінці 1935 року й серед завербованих ним осіб Рубінштейна не назвав. [...] Знову допитані у справі колишні працівники органів НКВД Ткачевський Н. І. та Іткін І. П. свідчили, що в 1923 році у Сороцького були сумніви щодо питання про ролі молоді в партії, але на партійних зборах він відкрито визнав неправильність своїх поглядів і в практичній роботі викривлень політики партії не допускав» (ЦДАГО України, № 44539 ФП / кор. 676, арк. 404). Це не невдалий, а, на жаль, абсолютно типовий приклад.

Або з перевірки справи Леоніда Стрижевського: «[...] перевіркою по їхніх справах встановлено, що Сороцький у 1923 році мав троцькістські помилки, але ніколи їх не приховував від партійних органів [...]» (Там само, арк. 419). Не знаєш, плакати чи сміятись. Якби на такому рівні мислили авіаконструктори чи атомники, то реактори вибухали б у нас щодень. На думку пореформованої після XX з'їзду советської юриспруденції, усі названі вище чекісти, що «нічого не приховували від партійних органів» – невинні громадяни, що стали жертвою сталінської сваволі.

Хто ж переміг сталінщину – може, світові загальногуманістичні ідеали, традиційні народні уявлення про правду і справедливість? Ні. Сталінщину переміг троцькізм.

Хіба випадково додаткове розслідування справи історика мистецтв Федора Ернста, здійснене 1958 року, провели таким чином, щоб визнати його засуд – обґрунтованим? Так само в реабілітації мистецтвознавця й археолога Миколи Макаренка, який єдиний голосно протестував проти руйнування Михайлівського Золотоверхого монастиря, влада відмовляла кілька разів. 3 березня 1960 року начальник управління КГБ генерал-майор Тіхонов затвердив такий висновок щодо його архівно-слідчої справи: «Вважати антисоветську діяльність Макаренка Миколи Ємельяновича за період до 1934 року встановленою (Ще раз його було заарештовано 1936 року в Казані й утретє – в грудні 1937 року в Томську. Другу і третю справи кияни не перевіряли. – С. Б.) і постанову Особливої наради при Колегії ГПУ УСССР від 23.V.1934 р. про висилку Макаренка М. Є. за межі УСССР терміном на 3 роки обґрунтованою» (ЦДАГО України, № 61278 ФП / кор. 1604, арк. 158). І ось достойний аргумент для такого висновку: «У 1934 році Макаренко активно підтримував настрої націоналістичних елементів проти руйнування Михайлівського монастиря, передбаченого пляном реконструкції м. Києва (о. с. 18, 19)».

Так мислили представники правоохоронних органів після XX з'їзду, 1960 року. Того року заступник прокурора Київської області старший радник юстиції А. Хрієнко затвердив аналогічну постанову: «Підстав для реабілітації Макаренка немає. [...] Наглядове провадження припинити. В реабілітації Макаренка Миколи Ємельяновича – відмовити». Така була позиція советської держави у хрущовську епоху.

Звичайно, при нагоді «відновлення справедливості» щодо большевицьких функціонерів керівництво творчих спілок і вдови загиблих діячів української культури теж могли домогтись (і домагались) реабілітацій – щодо Івана Мики-

тенка, Леся Курбаса, Миколи Куліша та інших. Вимога була одна. Треба було довести коли не їхній большевизм, то принаймні їхню лояльність, довести, що вони поділяли большевицьку ідеологію чи принаймні їй не протистояли (як у випадку з реабілітацією Сергія Єфремова).

Із самими большевиками було простіше. Добившись для них реабілітації, далі влада їх щосила популяризувала. 1961 року Новоніжинська вулиця в Києві одержала назву проспекту Чубаря, 1963 року в Києві частину Повітрофлотського шосе (колишнє Кадетське) було названо ім'ям одного з організаторів голодомору в Україні С. Косіора, Новоовруцьку вулицю – ім'ям Якіра, а Малу Житомирську – особливо масштабного погромника П. Постишева. 1965 року в Києві з'явилася вулиця Тухачевського, знаменитого тим, що під час придушення селянської війни на Тамбовщині («Антоновщини») застосовував бронетехніку і хемічну зброю, а 1969 – Уборевича. І це ще далеко не все. 1970 року за народні гроші в Києві Косіорові й Чубарю було встановлено пам'ятники. 1984 року встановили дві меморіальні таблиці популяризаторові заложництва В. Затонському, чия об'єктивна, добре документована біографія могла б жахнути. Може, хтось хотів би загнати джина назад до глечика і далі деформувати громадсько-політичну думку про наше минуле? Тільки вже пізно. Говорячи про розкуркулення і голодомор, відомий советолог Юрій Шаповал висловився прямо й абсолютно справедливо: «[...] у всьому цьому слід обвинувачувати не лише Сталіна, але й його українських колег: С. В. Косіора, П. П. Постишева, В. Я. Чубаря, Г. І. Петровського, П. П. Любченка, М. О. Скрипника, М. Н. Демченка, В. А. Балицького, М. М. Хатаєвича та ін.» (Шаповал Ю. Україна 20-50-х років, с. 50).

Що можна сказати тепер про реабілітації чекістів, здійснені після ХХ з'їзду? Думається, що атмосфера певного ажіотажу довкола цього була напряму пов'язана з психологічною обробкою населення. Рауль Чілачава слушно зауважив: «Советська ідеологія завжди робила окрему ставку на слухняного читача, що в усе вірить і ніби за помахом казкової диригентської палички ладен був 1937 року кричати: „Розіпни!“, а у 1987 вимагати: „Дайош реабілітацію!“».

Досі спроби українських громадських і політичних організацій розпочати судовий процес проти комунізму («Нюрнберг-2») зазнавали невдачі. Ідеологію суд не міг засудити, розпочати процес проти політичної партії не брався. Не було конкретних імен, проти яких можна було порушити справу.

Не стільки за допомогою архівістів нинішнього СБУ, як у боротьбі з ними протягом останніх років (від кінця 1991) я досліджував історію соціальної революції в СРСР. Результати роботи склали монографію «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр.», яку видали Інститут історії України НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Всеукраїнське товариство політ'язнів і репресованих та Київське наукове товариство ім. Петра Могили.

Тепер є змога поіменно назвати большевицьких злочинців. Більше того. Я можу довести документами, що йдеться про посадові злочини.

Член ВКП(б) з 1919 року, почесний працівник ВЧК-ГПУ реабілітований Абрам Сапір 25 червня 1937 року затвердив постанову про висунення звинувачення проти мисткині Ольги Деконської – її розстріляно 16 жовтня 1937 року

(ЦДАГО України, № 66363 ФП / кор. 1916, арк. 13). Не пізніше 13 грудня того самого року той самий Сапір підписав довідку на арешт співпрацівника Інституту зоології АН УРСР Арнольда Шепе. Розстріляли Шепе 29 січня (ЦДАГО України, № 62959 ФП / кор. 1713, арк. 10).

Марк Роголь належав до ВКП(б) у 1920-22 роках (тоді його виключили за пиятику), а за другим заходом з 1929 року. Його ім'я стояло в ГПУ, як казали тоді, «на червоній дошці». Колегія ГПУ нагороджувала його: раз – зброєю та тричі – мародерськими годинниками. Хрущов Марка Роголя реабілітував. Але хіба можливо забути, що 29 жовтня 1937 року й 8 лютого 1938 року Роголь узгодив постанови про обрання запобіжного заходу проти дворянки Станіслави Бжеської (ЦДАГО України, № 64642 ФП / кор. 1813, арк. 1) та українського вченого-статиста й історика-просвітянина Василя Різниченка (ЦДАГО України, № 49866 ФП / кор. 972, арк. 1). Першу розстріляли 26 листопада 1937 року, другого – 17 липня 1938 року. 18 лютого 1938 року цей самий Роголь, якого реабілітували так запопадливо, допитав антрополога Максима Ткача, протокол цього допиту зберігся (Там само, арк. 97-128) – вченого розстріляли 17 червня. 25 березня 1938 року Роголь затвердив постанову про пред'явлення звинувачення мистцеві-бойчукістові й музейникові Миколі Касперовичу (ДА СБУ, № 60750 ФП, арк. 10) – розстріляли його 7 травня 1938 року.

Нині усі згадані українські громадяни, всі діячі культури реабілітовані. Ні колишня советська, ані українська незалежна Теміда не має жодних претензій до цих людей. Отже, маємо доказ прямої участі Сапіра й Роголя у фальсифікації слідчих матеріалів, внаслідок чого були необґрунтовано засуджені й страчені справді невинні люди.

Через прямий опір структури я не мав змоги систематично переглянути всі ті архівні справи, які були мені потрібні. Але з наведених фактів прямо випливає, що архівно-слідчі справи репресованих чекістів і їхніх партійних вождів, що були реабілітовані, треба систематично перевірити, виходячи з об'єктивних засад. Треба провести додаткове розслідування з огляду на факти, що відкрилися чи відкриваються щойно тепер. Якщо ці люди були напряду причетні до необґрунтованих масових репресій проти народу – їхні власні реабілітації необхідно скасувати.

Такі спроби робили давніше, але їх не було завершено. 1955 року перевіряли справу, за якою 1938 року було розстріляно вчителя, свого часу голову «Просвіти» у селі Стрижавці Ставищенського району на Київщині Миколу Гуртовенка, розкуркулених селян Дениса і Семена Омельчуків і Прокопа Хавринюка, учителя Миколу Сидорянського та інших – разом розстріляли тоді 30 осіб (ЦДАГО України, № 52850 ФП / кор. 1170, том 1, арк. 233-238). Трійка, яку очолював чекіст Ісаак Шапіро, звинуватила їх у підготовці збройного повстання, усіх за ст. 54-4, 54-7 і 54-11 КК УРСР, хоча під час слідства у жодного з них не було виявлено ніякої зброї і будь-яких речових доказів. Президія Київського обласного суду винесла «окрему ухвалу про порушення карного переслідування» проти дев'яти чекістів, прокурорів і членів трійки, зокрема другого секретаря Київського обкому КП(б)У Михайла Костенка. Було встановлено, що «вище зазначені колишні працівники НКВД брали участь у фальсифікації слідчих матеріалів, внаслідок чого було необґрунтовано засуджено 30 осіб» (Там само, арк. 234). Допитали Шапіро, який був живий, здоровий і працював (1955 р.) начальником господарського управління Міністерства радгоспів

УСРСР. Ясна річ, «Шапіро по суті цієї справи пояснив, що цієї справи не пам'ятає і про обставини її розгляду нічого сказати не може» (Там само, арк. 237). Натомість колишній чекіст Афанасій Коржницький, котрий завідував (1955 р.) відділом у Бориспільському райкомі партії, навпаки, пригадав, що керівництво групи енкаведистів (Соломон Борисов-Лендерман і Олександр Томін) наказувало застосовувати до в'язнів засоби фізичного впливу: «Я добре розумів, що арештовані, яких я допитував, не є учасниками контрреволюційної організації, але вимагав від них зізнань і домагався їх [тобто катував. – С. Б.], оскільки керівництво групи вимагало одержання від арештованих зізнань, і я виконував ці вказівки» (Там само, арк. 236).

Але з великої хмари пішов малий дощ. Старший помічник військового прокурора Київської військової округи Арик'янц ухвалив, а його рішення затвердив заступник військового прокурора КВО М. Савенко: «Злочини Борисова-Лендермана Соломона Ілліча, Томіна Олександра Сократовича, Мишка Івана Андрійовича, Коржницького Афанасія Аполлоновича, Ходичева Дмитра Петровича, Лобзенка, Гомерова Миколи Миколайовича, Костенка Михайла Васильовича і Шапіро Ісаака Ананьевича перекваліфікувати зі ст. 54-7 КК УСРСР на ст. 206-17 п. „б” КК УСРСР». На цю статтю перекваліфікували й злочини Семена Пригова зі статтей 54-1 «б» та 54-11 (ЦДАГО України, № 51230 ФП / кор. 35, арк. 378). Це дало прокурорам змогу «на основі ст. 14 п. „а” КК УСРСР і ст. 4 п. „г” КПК УСРСР карну справу на зазначених вище осіб припинити через завершення терміну до моменту заведення справи. 2. Копії цієї постанови направити відповідним партійним організаціям для вирішення питання щодо притягнення до партійної відповідальності Томіна А. С., Коржницького А. А. і Шапіро І. А.» (Там само, арк. 237-238). Щоб з'ясувати, як вирішили питання Томіна й Коржницького, треба подивитися відповідні справи. На жаль, навіть для вчених нині вони закриті. Зате з літератури довідуємося, що члена КПСС з 1931 року І. Шапіро 23 серпня 1958 року було з комуністичної партії виключено «за огульний підхід до розглядання справ судовою трійкою».

Наведу ще один характерний приклад:

«Довідка

Згідно заяви громадян у 1960 році було проведено розслідування про порушення соціалістичної законності колишнім працівником органів НКВД-МГБ-КГБ Пугачем Петром Кузьмичем, 1905 року народження.

Перевіркою встановлено, що Пугач П. К., працюючи в органах НКВД УСРСР у 1937-1939 рр., допускав факти грубого порушення соціалістичної законності, що виявилися в застосуванні незаконних методів ведення слідства і фальсифікації слідчих справ.

На підставі цих матеріалів розслідування, на зміну наказу МГБ ССРСР № 865 від 20 жовтня 1945 р., полковник Пугач Петро Кузьмич наказом КГБ при РМ ССРСР № 518 від 23 серпня 1960 року через службу невідповідність звільнений з органів у запас Советської Армії з обмеженням пенсійного забезпечення на 50 відсотків.

Слідчий слідвідділу КГБ

при РМ УСРСР – майор

„підпис”

(Гребенев)

„17” листопада 1961 року».

(ЦДАГО України, № 56269 ФП / кор. 1331, арк. 75).

Заступник військового прокурора прикордонних і внутрішніх військ НКВД Західно-Сибірського краю Мих. Ішов, побувавши в радянських таборах, вийшов звідти з висновком: «В історії людства існують злочини, які жодним чином не можна виправдати». Виправдальні рішення хрущовської пори і пізніших часів щодо чекістів, чия злочинна діяльність з'ясовано і документально стверджено, з боку моралі, ба навіть звичайної логіки – абсурдні.

Злочинці у вищих партійних органах та ЧК-ГПУ-НКВД винні у скоєнні посадових (службових) злочинів. Ці злочини передбачені у Карному кодексі УРСР, прийнятому постановою ВУЦВК від 8 червня 1927 року, затвердженою на 2 сесії ВУЦВК 7 скликання. Із сказаного однозначно випливає, що виправдальні рішення у справах цих осіб помилкові, їхню реабілітацію здійснено тенденційно, і в ім'я справедливості ці реабілітації необхідно відмінити. Кати – це кати, навіть якщо згодом від системи, яку вони створили й обслуговували, хтось із них і постраждав, чи, як сказано у законі, «навіть якщо вони самі згодом зазнали репресій». Навпаки, жертви большевизму – це жертви. Тож нелюди і прямі їхні жертви жодним чином не повинні опинитися в одній і тій самій категорії громадян. Злочини проти людяності строку давності не мають.

Наостанок ще один документ і ще одна доля:

«Довідка про реабілітацію

Гр. Пустовойтов Сергій Аполлонович.

Рік і місце народження 1893 року народження, уродженець м. Тамбова.

Місце проживання до арешту м. Київ.

Місце роботи і посада (рід занять) до арешту працював начальником відділу СПВ УГБ НКВД УРСР.

Коли і яким органом засуджений (репресований) 7 вересня 1937 р. Виїздною сесією Військової Колегії Верховного суду СРСР.

Кваліфікація скоєного й міра покарання з урахуванням внесених у вирок (несудове рішення) змін засуджений по ст. 54-1 „а” КК УРСР до вищої міри покарання – розстрілу.

Арештований „23” липня 1937 року. Розстріляний невстановлено (sic) коли.

На підставі ст. 1 Закону України „Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”, від 17 квітня 1991 року.

Гр. Пустовойтов Сергій Аполлонович реабілітований (а).

Начальник відділу

старший радник юстиції

„підпис”

Л. І. Печенюк.

„3” червня 1997 року».

Найцікавіша в цьому документі дата – 3 червня 1997 року. Якби ті, хто домігся цієї ганебної реабілітації, публічно обґрунтували свої дії, ми дізналися б багато нового про державу, в якій живемо.

Сергій Пустовойтов походив з дворянської родини. У 1919-20 роках був членом Київського губкому партії лівих есерів, редагував газету «Борьба». 1921 року його заарештувало ЧК (ЦДАГО України, № 49711 / кор. 958, арк. 83-91). Він

став співпрацівником органів – правдоподібно, не з власної волі. Його поставили на чолі «безперервної фабрики фальшивок» – він замовляв і брав донесення від провокаторів Юринця, Карбоненка, Біленького-Березинського та інших. 1993 року мені випало опублікувати кілька документів про його діяльність («Наше минуле», 1993, ч. 1). Пустовойтов склав обвинувачувальний висновок у справі Михайла Ялового (розстріляний за вироком 9 жовтня 1937 року). Не раніше 25 жовтня 1933 року пред'явив звинувачення, а 1 і 23 листопада, 21 грудня 1933 року і 23 лютого 1934 року допитав історика мистецтв Федора Ернста (ЦДАГО України, № 62089 ФП / кор. 1650, том 1, арк. 7, 13-20, 49-51, 52-62, 79-84), якого 1942 року було розстріляно. Пустовойтов був серед слідчих письменника Остапа Вишні та актора Йосипа Гірняка. Розмову з ним відтворив у своїх спогадах літератор і мемуарист Григорій Костюк. Товариш голови Центральної Ради, член ЦК УПСР Микола Шраг 1965 року розповідав: «На слідстві в 1931 р. [у справі УНЦ. – С. Б.] до мене застосовувалися заборонені методи слідства. Безперервні допити в нічний час, стояння на ногах під час допитів, горлання і образи слідчих Пустовойтова, а іноді Когана, фізично і морально змучили мене і деморалізували. . . Ні про яку організацію я нічого не знав, шкідництвом і підготовкою повстання не займався. [...] я писав усе, що від мене вимагали, аби мене не викликали вночі і не кричали. Інколи писав і під диктовку співробітника ДПУ Пустовойтова...» («Репресоване краєзнавство, 20-30-і роки», К.: «Рідний край», 1991, с. 227).

XX з'їзд не розв'язав усіх вузлів, – навпаки, зав'язалися нові. Протягом останніх десятиріч у суспільну свідомість було запроваджено новітню мітологію, внаслідок чого у людей сплутались поняття. Ніби підмінюючи функції парламенту, сесії Верховного суду чи Головної редакційної колегії серії «Реабілітовані історією», у квітні 1998 року Одеська обласна редколегія цієї серії провела круглий стіл, за яким заходила визначати поняття «репресії» та «реабілітація». Чи доцільно у кожній області формулювати свої дефініції? Одесит Є. Голубовський заявив: «Мені здається, що наша задача – дійсно виявити всіх, хто був знищений за цей період, ким би вони не були: білими, червоними, зеленими, синіми. [...] Чи був він філософом, який написав дві-три книги і після цього був репресований і знищений, чи був він убивцею, котрий на наступному витку опинився жертвою цього ж процесу і був убитий» (Одеський мартиролог, том 2. Одеса, 1999, с. 21). Це явна самодіяльність. Існує стаття 2 Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 року, де сказано однозначно: «Не підлягають реабілітації також особи, засуджені за злочини проти правосуддя, пов'язані з застосуванням репресій, навіть якщо вони самі згодом зазнали репресій». Коротко і ясно: таких осіб не можна реабілітувати ні в Одесі, ані в Києві.

Шановний Пане Прокуроре!

Прошу Вас у порядку нагляду переглянути реабілітаційні архівно-слідчі справи названих злочинців. Якщо цих людей свого часу було засуджено, то засуд цей по суті був правильний, а їхні реабілітації підлягають відміні.

Прошу дати визначення щодо службової відповідності тих осіб, що домоглися їхньої незаконної, протиправної реабілітації.

Прошу Вас розпочати контрреабілітаційний процес проти злочинців з колишньої верхівки комуністичної партії й органів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, чію провину засвідчують навіть ті архівні справи, що збереглися після архівних чисток.

12 грудня 1999 року.

Сергій Білокінь

Провідний науковий співпрацівник

Інституту історії України НАН України

*

Від редакції.

Асоціація дослідників голодомору вже не раз одержувала відмову щодо відкриття справ за фактом смерти від голоду. Наше законодавство не передбачає відповідальності за такі злочини.

Українська патріотична громадськість ніяк не може домогтися на державному рівні визнати УПА воюючою стороною.

Комітет «Нюрнберг-2» з'ясував, що міжнародні суди можуть розглянути позов лише у справі тієї чи іншої конкретної особи, а не проти політичної партії чи ідеології.

Ці невдачі йдуть у загальному фарватері, де формується держава без українців. Подобається це нам чи ні, але ми мусимо визнати, що «єдиний советський народ» якоюсь мірою створено.

У відозві історика Сергія Білоконя ставлення до чорних сторінок нашого минулого підноситься на якісно новий рівень. Тепер ідеться вже про конкретних осіб, справи на яких існують. В умовах правової держави, якою хоче вважати себе Україна, це питання може знайти нарешті справедливе, законне розв'язання. Однією з передумов цього повинно бути забезпечення права людей на інформацію.

Відкрити світ гри

Рецензія на книгу «Дзига» (Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги), К., 1999.

Комуно-большевицько-колгоспна система витравлювала з пам'яті дітей і підлітків створені народом фолкльорні шедеври, забиваючи пам'ять їх штучно скомпонованими пісеньками «про дідуся Леніна». А те, що творилося віками, затоптувалося, прирікалося на забуття і загибель. Принижувалося, зневажалося, спрямовувалося на знищення те, чому й ціни немає. Упорядники «Дзиги» заглянули в різні сфери людської діяльності: тут і дошкільний дитячий світ, і підлітковий період, тут і картини побуту, і різні види робіт, що супроводжуються піснею чи забавою, відомою ще з сивої давнини. Кожне українське релігійне свято навіть уявити неможливо без пісень. І автори враховували це. Народна пісенність «Дзиги» присвячена і різдвяним та новорічним святкам, і святу зустрічі весни, і святкам літнім – веснянки, пісні русальні, купальські, жнивні, не кажучи вже про родинні обряди. Завдяки класифікації пісень-забав, легко можна підібрати їх до вікової категорії, виховної мети тощо.

Характер дитини чи підлітка формується через Божу молитву («З Ісусом Христом і з Святим Різдвом», «Я до Бога з калачем...» та ін.), виховання патріотизму – через любов дитини до рідної оселі, стежини від шляху до хати, любови до блакитного неба над головою, до батька і неньки, до бабусиної казки, до землі, що зветься Україною. Були й до цього тексти казок і пісень для українських дітей, та друкувалися вони чужою мовою (для переконання можна подивитись на полиці бібліотек), до того ж наповнювалися неукраїнським змістом.

Упорядники «Дзиги» мислять по-новому.

Пісенька про «туп-туп» самою природою вкладається в уста матері, нею супроводжуються перші кроки в житті дитини, вона стає поштовхом малюкові продовжувати тупати і розвиватися.

Чи, скажімо, заохочення до харчування («Ой на горі волошки зацвіли синенькі, Гвалт кричу, їсти хочу, Аж болить серденько»). У книзі поміщено цілу низку пісень, що спонукають навіть дошкільнят до посильної для них праці.

А скільки недругорядних пісень, які навчають дітей віддячувати любов'ю тим, хто дав життя – татові й мамі. («Молися Богу, – говориться в пісні, – за тата і маму»). Бо ж це не комуно-соціалістичний Павлик Морозов, що готував на батька донос.

Упорядники врахували й лікувальний заряд пісень («Гикавко-гикавко...» та ін.).

Пісні наповнені ніжною українською символікою з рослинного і тваринного світу. Зустрічаємо такі образи, як кінь, кіт, козеня, горобчик, жаба, перепілочка, голуб, ворона, півень, зозуля, вуж, гуска, чапля, риба, курка, журавель, соловей, чижик, жук, муха; сосна, ялина, грушка, лоза, льон, мак, фіялка та інші.

Чільне місце упорядники «Дзиги» виділяють писанкарству. Звісно, наймайстерніше писанкарство зосереджене на Коломийщині, та пошукати його немає меж – докотилось аж до Слобожанщини, бо хоч там і своє пошукувало, але в змаганні з прикарпатським воно ще програє. Писанки відзначаються і своєю символікою – символ сонця, символ вогню. А в цілому – це вишукане творче малярство, спрямоване на вдачу й щастя людини – символ вічності.

Книга вишукано ілюстрована, до того ж ця краса підкріплена ніжною лірикою Тараса Шевченка («Одна, як та пташка в далекім краю»), Володимира Самійленка («Ой, сонечко ясне, невже ти втомилось, чи ти розгнівилось?», «Не слухає сонце, за гору сідає»), Марусі Чурай («Грицю, Грицю, до роботи»).

Підсилює значимість і привабливість книги нотне оформлення.

Книга «Дзига. Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги» викликає великий інтерес, вона стане в пригоді вченим-дослідникам, учителям, вихователям, усім тим, хто не байдужий до української мови, літератури, фолкльору, української культури.

Книга «Дзига. Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги» – це велика, тривала праця укладачів. Дай, Боже, щоб така книга потрапила до рук кожного школяра, кожного вихованця дошкільних закладів. Та де там? На превеликий жаль, закрадається думка: чи прибула «Дзига» хоч по одному примірникові у найвіддаленіші куточки України?

Іван Голубенко
доцент катедри української
літератури Національного
педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

Відгук на книжку

Анатоль Камінський. «Василь Охримович. Біографічний нарис». З передмовою Мирослава Прокопа. Видання Політичної Ради Організації Українських Націоналістів за кордоном (ПР ОУНз) і Середовища УГВР. Торонто–Нью-Йорк–Лондон, 1999.

Взяв до рук книжку А. Камінського «Василь Охримович. Біографічний нарис» (1999 р.) з думкою, що довідаюсь щось більше про цю людину, її діяльність, життя. На жаль, нічого такого справді не вичитав, помимо запевнень Мирослава Прокопа. Як виникає з «наукового і об'єктивного дослідження» А. Камінського, основою діяльності В. Охримовича було поборювання Степана Бандери, в чому йому, як можна додуматись, допомагав Василь Кук. Так поставлене «дослідження» треба вважати зневажливим щодо особи В. Охримовича, якщо він був визначним діячем ОУН. Особисто ані В. Охримовича, ані С. Бандери я не знав і особистої оцінки їх як людей не берусь давати. Треба сказати відкрито – А. Камінський використовує В. Охримовича для своїх «середовищних» нападів і наклепів на С. Бандеру. По-людськи – це не морально, політично – непорядно.

Можливо, що А. Камінський має причину не любити С. Бандеру і ОУН – це його право. Але тоді він повинен викласти свою думку і ствердити її фактами про «вождівство», «антидемократизм», «фашизм», «диктаторство» і «тоталітаризм» ОУН і її Провідника. Правдою є, що в ОУН, як і в кожній політичній підпільній організації у цілому світі, а в нас ще були специфічні умови, накинута окупантами,

завжди зобов'язувала міцна дисципліна і безумовна підпорядкованість. Без цього ми не вистояли б. Згадувана автором польська підпільна АК (Армія Крайова) була побудована на суто військовій дисципліні, що і дало їй перетривати окупацію і далі продовжувати боротьбу. Варто пригадати гірку правду нашої історії для кращого розуміння проблеми: У княжі часи ми себе «завічували», в козацьку добу – «зарадили», і то в той час, коли наші сусіди утверджували свою державну могутність сильною монархічною династичною владою. Хто не розумів вимоги часу і не дотримувався ходи історії, зникав з карти Європи. Крім нас, зникла Польща зі своїм «сеймикуванням» і «демократичним вето». У роки УНР ми «задемократизувалися», розв'язуючи соціальне питання, якого без сильної державної влади не можна було розв'язати. Наслідок – чужі розв'язали нашу державність. Тому не можна дивуватись, що в постановах уже I Конгресу ОУН мовилось про період національної диктатури в ході національної революції. Хай покаже А. Камінський і М. Прокоп країну в світі, яка на зорі своєї незалежності не стосувала цієї засади. (А й після)? Раджу їм поїхати в Казахстан і Латвію, де майже половину населення становлять росіяни. Дуже повчальний приклад. . . А в нас розпочинали від гарантії прав іншим народам (зокрема одному!), внаслідок чого самі опинялися на правах національної меншини на власній землі.

Хто цього не розуміє, той узагалі небагато розуміє в політиці державотворення.

Щодо самого С. Бандери, то йому, як здається, інсинуації А. Камінського не зашкодять, а, мабуть, скріплять його як символ України у боротьбі за незалежність, бо він все ж таки не лукавив, як інші. Безперечно, нема людей без вад і помилок, але напрошується тут питання: що хотів досягнути А. Камінський, публікуючи своє дослідження про події 50-літньої давности? Чи нам в Україні якраз така «поміч» сьогодні потрібна і придатна в становленні державности? Ну добре, проклянемо Бандеру, і що далі? Залишимося з А. Камінським? Подивімся, як плюгавлять недруги «українськими» вустами Тараса Шевченка. Чи А. Камінський не розуміє цього? Очевидно, кожний мусить з чогось жити і заробляти гроші, та мала нам в Україні з цього потіха.

Недавно один професор з США заявляв, що він їде в Україну на два тижні вчити нас демократії – не будувати державу, а демократію: для кого? Ось уся філософія «дослідників» – їм треба «демократії» і своїх «середовищ». Як на вождя аж двох політичних партій – ОУНз і середовища УГВР – дещо замало. Але, як кажуть – який пан, такий крам. Неважко збагнути, яку ціль поставив собі А. Камінський.

І знову питання: чи А. Камінський справді не знає, хто сьогодні є ворогом української держави і чого нам в Україні бракує? (Про діаспору не берусь говорити, бо я ніколи там не був).

Не думаю схилити автора до мислення Дмитра Донцова, хочу тільки пригадати думку Євгена Маланюка про нього: «Часом аж страшно спадає на думку: а що, якби отого „чорного студента” з Таврії забракло б у нас на початку 20-х років ХХ ст.»? (1958 р.). Але цього А. Камінський не мусить розуміти, як і не мусить розуміти бандерівського руху, і що було б, якби його забракло.

Годі заперечити внесок, який зробила «Сучасність» у справу обміну думками. Але «Пролог» видавав також інші журнали, наприклад, російський «Континент»,

у якому частенько публікувались статті виразно антиукраїнського спрямування, от хоч би про потребу поділу України на православну і католицьку (1982 р.), що й сьогодні наші недруги проповідують. А. Камінський якось цього не зауважив.

С. Бандера очолював не «фракцію», а Організацію Українських Націоналістів, хоч це може не подобатися А. Камінському, але писати треба правду.

Неправда, що ОУН мала тільки «загальні гасла боротьби за незалежну державу». ОУН мала свою програму державотворення, відображену в постановах Великих Зборів і Конгресів. Боротьба за незалежність була тільки першочерговим завданням, без здійснення якого не можна реалізувати інших програмових завдань. Зрозуміло, що методи і засоби дій мусять відповідати вимозі часу, але оті «загальні гасла боротьби за незалежну державу» завжди і скрізь мають першість у ході визвольних змагань поневолених народів. Інакше не буває...

Цікаво, в якому документі, в якій постанові А. Камінський вичитав, що ОУН є «організацією інтегрального тоталітарного націоналізму» (с. 7)? Це видумали наші вороги, а А. Камінський їм потакує. («Інтегральний», як політичний термін, появився, як не помиляюсь, в шістдесятих роках ХХ століття у США).

Без знання справи висловлюється А. Камінський про «гармонійні взаємини між ОУН, УПА і УГВР». Либонь, кожному відомо, окрім А. Камінському, що УПА була створена якраз ОУН-бандерівцями, перші військові відділи УПА були майже винятково з членів ОУН та її симпатиків. Першим Головним командиром УПА був Д. Клячківський – «Клим Савур», він же Провідник ОУН на Північно-Західних українських землях (ПЗУЗ) – «Білаш», «Охрім». Першою головою Українського Червоного Хреста при УПА була Олена Мостович – «Верба», крайовий референт жіноцтва ОУН ПЗУЗ. Командирами Військових округ УПА були члени ОУН... УГВР була створена з ініціативи ОУН-бандерівців. (До речі – УГВР не була урядом, а лише парламентом підпільної Української держави). УГВР не мала окремої підпільної адміністративної мережі в терені, все йшло через мережу ОУН. Хто приєднувався до УГВР, приймав політичну плятформу ОУН. Окрім ОУН, не було тоді іншої політичної сили, яка очолила б змагання за УССД. Ось вся суть гармонійних взаємин між ОУН, УПА і УГВР.

Що політологи В. Голубничому дещо з наших засад було «чуже, смішне і дике», і що «народ цікавився розв'язкою соціальної проблеми, а не „духами” [відвічної стихії] чи донцовськими „традиціями” [давнини]», нас не дивує. Так його виховали (бо всіх нас так старались виховувати). Він не розумів, що жодний народ не розв'язав своєї соціальної проблеми без власної держави, а власна державність В. Голубничому та А. Камінському була тоді поняттям чужим, ба – ворожим. Шкода, що шановні політологи не подали, як вони думали розв'язати соціальну проблему під німецькою окупацією? Вони тільки опоганюють національну ідею, бо в них не було ані її духу, ані знання історії (давнини). Не берусь їх звинувачувати, адже вже в 1920 роках втовкали нам у голови клич: «Що нам українська держава, коли ми йдемо до комунізму». І прийшли... до В. Голубничого та А. Камінського. Та ОУН в Україні закріпилась, і ми її прийняли, і не «опозиція» утверджувала нас у слушності боротьби за державність.

Кожна людина має свої амбіції, без амбіцій – людина маловартісна. Тільки треба, щоб ці амбіції опиралися на її можливості. «Опозиціонери», про яких згадує

автор, мали також «провідницькі» амбіції. Має їх також А. Камінський – як вождь аж двох «середовищ» (про які в Україні ніхто, властиво, не знає). Але життя ствердило, однак, слушність позицій С. Бандери.

І на кінець. А. Камінський подає у своїй книжці кілька «додатків», підписаних «Українське Визвольне Підпілля». Що воно таке? Кого представляло? Від чийого імені виступало? Де поширювались ці заяви і відозви? Які були наслідки? Це ж документи, і треба було читачам подати всі дані.

Загалом треба сказати, що А. Камінський своєю працею не зробив Україні доброї послуги. Краще приїхав би до нас в Україну і попрацював для становлення Української держави.

Хочеться крикнути з болю: бідні ми, поки нашу історію писатимуть чужі розвідки, хай навіть і «демократичні».

С. В. Драницький
м. Київ

Більше аніж поезія

Гіркі роздуми над новою книгою поезій Василя Борового
«Святогори». Київ, «Український письменник», 1999.

Нова книга поета – явище помітне, важливе, а нам, шанувальникам його творчости, цікава зустріч, щира розмова, сумні спогади про долю українського красного письменства, яке зазнало тотального винищення, нелюдських мук... Колишній політв'язень советських концтаборів, Василь Боровий майже десять літ відкаторжанив у метанових шахтах Кайеркана поблизу Норільська. Мистець вродженої сором'язливої вдачі, ніжний лірик-замрійник, а ще тонкий перекладач з польської, а ще високоосвічений редактор. Його життя – це щоденний подвиг, сповнений мук і нужди, переслідування і цькування можновладцями й людоненависниками...

У переддень війни геніяльний В. Свідзінський видрукував кілька поезій В. Борового, а потім війна, колотнеча, хрестаті тіні непередбачень. Молодий поет як-раво засвічує вусатого ката з Кремля, його жорстокість – моторошною пам'яттю про 1933 рік на Слобожанщині...

Усе знести і не скоритись, не впасти в розпач, не збожеволіти – з сирітського дитинства (голодного і холодного) до вселюдського зойку в багатотисячних концтаборах несамовитої імперії... Осінь, 1941 рік. Женуть в'язнів з Холодногірської тюрми, 1500 чоловіків і жінок на страту. Підганяють – пси-людологи, відгодовані чекісти. І всіх сплять, а хто намагається вирватися з вогню, доб'ють багнетами в селі Непокритому. Деякі в'язні були ще живі, молилися Богові, але недовго. Судомляться тіла в божевільному вогнищі, яке охопило якийсь немалий хлів для худоби. Кажуть, з-поміж гнаних на страту був і Володимир Свідзінський. Страшно, що й досі там немає ніякого знаку, навіть хреста. Залізобетонне мовчання...

Про творчість Василя Борового напише Іван Дзюба, давши високу оцінку нескореному духові поезій, поколінню поета, його вибір, точніше про незнищеність людської, української сутності. Свого часу поет Леонід Первомайський, прочитавши вірш В. Борового, присвячений доньці «Лесі – коли виросте», високо поцінував творчий успіх поета: «Ви мене схвилювали прекрасним віршем...».

Ще буде світання, і вітер тривожно
стукне в шибку і покличе тебе до тих
скрипучих воріт, за якими сама Вічність.

Сміх за ними вчуєш зрідка.
Тихо листя жебонить...
Ти зірвуть захочеш квітку –
І зупинишся на мить
З осторогою якоюсь,
Мовби хто шепне:
«Не руш...».

І прийдеш ти, де покоюсь
Я
У списку мертвих душ.
Де німіють темно й скрушно
Обеліски та хрести,
Лиш на хвилю непорушно
Безпечальна
Станеш ти...

Я б сказав до тебе:
– Доню! –
Та вже й слів не маю я.
Я б тобі подав долоню –
Навалилася земля.
Тільки ти не думай, серце, –
Все це вічне, світове...
А земля мені – як перце,
Що в блакиті ген пливе.

І так ніжно пахне маєм,
І так близько, як на гріх, –
Котить весняним трамваєм
Сміх живих
І радість їх...

Йди ж!
Вертайсь собі поволі.
Я ж із цих німих воріт
На стежки твоєї долі
Все дивитимусь
Услід.

Задумайся, читачу. Як скромно і мудро, з якось Кобзаревою силою одкровенень, щирістю тону зворушує поет своїм заповітним... Не можеш заснути. Рояться мислі, летять птиці у вічність, але не всі, не всі... На них чатують хижаки – мисливці. Озброєні злобою до живого...

Зробимо відступ, нагадаємо шанувальникам поезії, що до письменницької Спілки рекомендували В. Борового Василь Мисик та Іван Вирган – яскраві зорі на поетичному небосхилі, які зазнали і сталінських концтаборів, і нелюдських мук, але не скорились, стали борцями за волю матері-України, її істинними синями. Висока культура письма, тихий незламний голос поета Борового – від них, лицарів духу! Голос лагідний, часто, як молитва, що звучить, де заборони безсилі: перед вічністю. Коли поета виключали зі Спілки, як раділи недруги-довгоносики! Уже вбито буремного Василя Бондаря. І ніхто й досі не розслідував. Недругам не болять рани України, трагічна доля її люду...

Повернімося до збірки поета – і відчуємо крицевість тону, потужну силу поезії, коли йдеться про безсмертний дух синів України.

Залізом виривали мій язик,
Палили моє тіло на кострищах...
Я – вольности тисячолітній крик,
Дух непокори, людства дума віща.

Мене вганяли в мури кам'яні,
Арканили ордою з мого степу...
Та світ людський не ляже у труні,
І сонце не замкнути в темінь склепу.

Як землетрус, я рву колючий дріт,
Як промінь, вириваюсь я крізь ґрати...
Я – творча міць, яка буде світ,
Хоч кожну ніч мене вели вмирати.

Вогонь не спопелить моїх одерж,
Залізо мої скроні не розкрає...
Я – дума Кобзаря, і Гойї – теж,
І тих, чийх імен давно немає.

Я – мисль людська і правди прямота.
Приходь, живий, – мої уста одверті.
Мій рух до сонця Землю поверта,
Утверджує Життя
над тлінню смерти.

Про долю Борового, поета і публіциста, знають за межами України. Його спогоди – це корінь і крона стривожених подій у часі війни, свідком яких він був. Впритул бачив сновигання «чорних воронків». Місто Харків – жива, незагоєна рана. Лісопарк: сюди вивозили розстріляних поляків, резервістів і не тільки. Розстріляно їх тисячі... Нещодавно в архівах КГБ було знайдено, що й Гната Хоткевича теж розстріляли у Лісопарку. У високосному Харкові... Процитова-

на поезія Борового – оголений нерв болючої душі – звучить як вирок катам-забродам. Гнів поета часто переходить в іронію. Чи не це тримало поета в Заполяр'ї, краї беззоряних ночей і несамовитої безвиході?.. У скруті повторюючи, як обітницю, слова Богдана Хмельницького: «Що буде те й буде, а буде те, що Бог дасть». Мабуть, завдячуючи Вищій Силі, все переживає, нічого не благаючи і не жалівшись ні на кого. Часто зголоднілим ішов до бібліотеки, усе життя з книгою, як колись Сковорода з Біблією...

Свого часу був редактором відділу поезії харківського часопису «Прапор». Добрим словом згадує Юрія Махненка, який запросив молодого поета до редакції. Відразу ж розшукав геніяльні, ніде не друковані поезії В. Свідзінського. Публікація їх була сенсацією – і викликала кару з боку обкому КПСС. Разом з літературознавцем і поетом С. Тельнюком опублікували недруковане Павла Тичини. Це було небезпечно. Залізне око, недремні стукачі діяли підступно і хижо. Але як тепер приємно бачити в книгах і Свідзінського, і Тичини: вперше надруковане в «Прапорі». 1973 року лавина цькування, арештів за «буржуазний націоналізм» докотилась і до Харкова. Розгром редакції «Прапора». Залишаються безробітними Андрій Чернишов, Володимир Брюгген – відомі літературознавці й критики. Під загрозою творча доля прозаїка Радія Полонського. Своєрідний критик і поет Микола Шатилов потрапляє до в'язниці. Поети – талановита молодь – Віталій Поліщук, Станіслав Розсоха – не мають права друкуватись... І все це за вказівками вузьколобих ідеологів, окупантів України. Василь Боровий носив пошту, аби якось утримувати родину, і перекладав улюбленого Шеллі та польських поетів. Він – нині як жива легенда, чи не єдиний свідок бурхливих часів, який не зламався і не замовк. Цікаві його спогади про зустрічі з А. Любченком, У. Самчуком, В. Петровим (Домонтовичем), О. Варавою, О. Веретенченком, А. Гаком, О. Коржем та багатьма іншими.

Маючи рукопис спогадів, тривожиться: як усе це видати? Де той меценат, що не пошкодує коштів, аби пам'ять про талановитих, упосліджених імперією не згасла в безвісті?.. Заборознили чоло поета, підірвали здоров'я, іде безтілеса в рідній сторонці з торбою, в якій книги. Завжди книги... Було – не мав крихти в роті, на сорочці біла сіль лихих літ, спалених років у цьому спотвореному світі, де правлять відгодовані пройдисвіти. Правлять свій баль кроти!.. Не гадаючи, що вони – минуші.

... Нещодавно повернувся Василь Боровий з Бабаїв, де, здається, іще тепліють сліди безсмертного Григорія Сковороди. На теплих слідах нашого українського філософа поет створює свої поезії.

Не болить мені з золотом скриня чужа –
 Найдорожчий метал переточить іржа.
 Вкриє порох земний – із гучним перначем
 Срібні персні владик, як і кості нікчем.
 І віки – пішаки, як одвічна печаль,
 Затуманять царівни ясну пектораль...
 Час тече у лиман, як широкий Дніпро.
 Де скарбівні, в яких збережеш ти добро?
 Тож чи спадком отим перейматися слід?

Мертвим оком зорити з глухих пірамід?..
Є один – найтривкіший, нетлінний запас:
Твій у вічності час,
Мій у вічності час –
Той, що нитку снує життєдайну для нас,
Щоб людиною бути, поки ще не згас.

Наш сивий поете, доброзичлива людино, повертайся з вічного вирію – не відлітай у вічність, там зоряно і холодно. Ворог спалює сни, та розлив голос сопілки Скворода – а ми ж із його кореня! Один-один в осінньому лісі Боровий дослухає останню мелодію, то плаче сопілка Сквороди...

Микола Козак
м. Харків

Повертаючи традицію

На щастя, книга «Повернення традицій» (з історії нищення кобзарства) написана не представником гуманітарних наук. Тому що насправді, скинувши з себе соціальну гамівну сорочку, українські гуманітарії не позбавилися її в собі. У кращому випадку, коли твори, надії, реалії не використовуються в сучасній гуманітарній науці для ілюстрації якогось суперпатріотичного і, як зазвичай, псевдонаукового опусу, вони стають засобами, якими демонструється обізнаність авторів з популярними у гуманітарному світі методологіями. Взагалі, як це не парадоксально, у нашому позитивістському за характером столітті було втрачено увагу до фактів, їхнього накопичення у дослідженні, як і аналіза їх у неперетасованому вигляді, в усій їхній природній різнорідності й протирічливості. Тому, коли людина з емпіричною освітою, звична до практичної аналізи, а не до абстрактних інтерпретацій, береться за дослідження однієї з історико-культурних тем, це потрібно вітати. І це, безперечно, стосується Костя Черемського. Саме у тому, що за освітою він – не філолог, а лікар, навчений перш ніж поставити діагносту, робити всебічну аналізу досліджуваного, я бачу вартісність його роботи. Річ не тільки (хоча й це можна поставити йому в заслугу) у кількості осмисленого в процесі написання книги матеріялу: опублікованих праць, розвідок, документів знайдених у численних архівах, в тому числі, теперішніх органів СБУ. Але важливішим є підхід до цього матеріялу, реалізований у книзі: виважений, спокійний, без того надривного патосу, яким часто-густо збурюється й без того розхитана українська душа.

У книзі не знайдемо якогось ідеалізованого погляду на кобзарство і наголошування теми абсолютної жертвності кобзарів під тиском репресивного апарату. Але є значно більше і важливіше – це висвітлення теми кобзарства як століттями виокремленого, самобутнього феномена, що походить від багатьох чинників, включно з фізичними особливостями цього типу людей, їхнього світогляду і трибу життя, усталеної інкорпоративної мови, поведінкових правил –

усього, що розвинулося на українському ґрунті й було б неможливим в іншопольових історичних умовах.

Отже, нарешті, підсолонжений і сльозливий, а насправді вульгарний і примітивний погляд на українське кобзарство відсунено і якісно змінено на відповідну до цього складного і багатопланового явища аналізу. Адже коли б феномен кобзарства мав таку тривіальну природу, як нам зазвичай втлумачувалося, він би не сприймався московсько-советським режимом за загрозу для себе. Проте, як це ґрунтовно і різнобічно довів Кость Черемський, поруч з фактами фізичного знищення кобзарів існував ще (як різновид загальнорепресивного механізму) цілий комплекс заходів, спрямованих на профанацію цього явища. У тому, можливо, і сенс, що у кобзарстві втаємничено код нації, розкрити який не вдавалося жодному з тиранів, які приходили на українські землі насаджувати власний порядок. І з того безсилля чинили окупантські режими розправи над кобзарями, намагалися нівелювати сутність їхнього феномену.

Зосереджує автор увагу і на фактах, що навіть серед національно свідомої творчої інтелігенції, політиків, за деяким винятком, до живого кобзарства звичайно не ставилися як до чистого, неповторно-органічного явища української дійсності. Для одних воно було і залишається екзотикою або анахронізмом, для інших – предметом історичних студій, для третіх – об'єктом експериментів, пов'язаних з адаптуванням живого кобзарського організму до умов сучасної цивілізації. І всі ці штучні втручання, хоч і з добрих намірів, також немало пошкодили розвиткові кобзарства.

Глибоке розуміння цих складних і драматичних процесів прочитується у праці «Повернення традицій» і вмотивовується насамперед тим, що Кость Черемський, крім дослідження історико-культурних, психологічних аспектів розвитку українського кобзарства, має до нього стосунок через власну практику гри на автентичній бандурі, через власноручне виготовлення інструментів, а також діяльну організаторську участь у популяризації автентичної бандури в українському середовищі. Усі ці моменти відбилися на характері дослідження і зробили книгу Костя Черемського справжнім святом для української громадськості Харкова і всієї України.

Ольга Різниченко
завідувач відділом експозицій
Харківського літературного музею

«Західньоканадський Збірник»

Частина 3. Упорядкував Яр Славутич. Едмонтон, 1998, 384 с.
(Канадське наукове товариство ім. Т. Шевченка. Том XXXVII. The publication of this book was made possible, in part, through the grants provided by Gateway Ltd., the Alberta Ukrainian Commemorative Society, and the Alberta Historical Resources Foundation).

Зміст збірника, що складається з переднього слова упорядника і двох основних частин – статей про культурне життя Західної Канади (I) і спогадів заслуженого українського політичного й культурного діяча Канади Петра Саварина (II), і до того ж містить 14 ілюстрацій і ноти до пісні – як можна вже пересвідчитися з поданого нижче переліку авторів і назв статей, вельми багатий і різноманітний: «Від упорядника» (с. 5); Яр Славутич, «Світичі» (драматична поема) [До 125-річчя від заснування Наукового товариства ім. Т. Шевченка] (с. 7-12); В. О. Буйняк, «Українська мова у школах Саскачевану» (с. 13-39); Б. Медвінський, «Катедра української літератури та етнографії ім. Гуцуляків при Альбертському університеті: Контекстуальна аналіза» (с. 40-87); З. Когут, «КІУС (Канадський інститут українських студій) у добу незалежної України» (с. 88-98); І. Химка, «Історія України та українців у Канаді у Відділі історії та класики Альбертського університету» (с. 99-119); О. Білаш, «Історія „Нови”» [матеріалів програми вивчення української мови як другої мови] (с. 120-127); М. Дитиняк, «Українське музичне товариство Альберти» (с. 128-140); М. Дитиняк, «Хор „Дніпро”» (с. 141-155); О. Макар, «Українсько-канадський архів-музей Альберти в Едмонтоні (УКАМА)» (с. 156-169); В. Кунда, «Музей Ліги українських католицьких жінок Канади в Едмонтоні (ЛУКЖ)» [традиційного побуту українських переселенців – одягу, посуду, вишивки, писанкарства тощо] (с. 170-177); О. Малицький, «Вшанування Тараса Шевченка в Альберті» [головно про виникнення різних об'єднань та інституцій, що дістали ім'я Тараса Шевченка від 1900 до 1960 років із списком використаних джерел від 1913 до 1966 р.] (с. 178-204); В. Жила, «Об'єднання українських письменників „Слово”» (1954-1997) [історія виникнення й розвитку організації, що об'єднувала всіх українських письменників діаспори поза межами Советського Союзу й т. зв. соціалістичних країн] (с. 205-218); О. Канівець, «Українська література в Канаді» (Едмонтон, «Слаута», 1992, 336 с.) [рецензія на збірник праць Яра Славутича, крім головної праці, що дала назву збірникові, до неї включено його ж менші праці з мовної тематики, а також про твори україномовних авторів у США] (с. 219-226); «Вручення відзнаки Президента України професорові Ярові Славутичу» [про урочисту церемонію вручення в Посольстві України 2 жовтня 1998 р. ордена «За заслуги» III ступеня Ярові Славутичу (Григорієві Жученку), де вміщено й слово подяки нагородженого] (с. 226-228); Ю. Красноштан, «Яр Славутич – почесний професор університету в Україні» [про відвідини професором Я. Славутичем України й одержані ним відзнаки, у тому числі про присвоєння йому звання Почесного професора Винницького педагогічного університету в м. Кіровограді (назву якого плянували змінити на ім'я братів Тобілевичів)] (с. 228-230); М. Іванченко, «Співець національної ідеї (Над п'ятитомником Яра Славутича)» (с. 231-247); В. Ревуцький, «Джорж Рига (Шкіц його драматургії)» [про визначного англomовного канадського драма-

турга українського походження – де вміщено й нотатку від упорядника «Збірника», що, високо оцінюючи хист уже померлого письменника (1932-1987), відзначає водночас його гідні жалю советофільські ілюзії, у тому числі некритичне ставлення щодо створеної советськими пропагандивними органами візії «щасливого життя» в советській Україні] (с. 248-256); Я. Славутич, «Глибокий корінь України (Роздуми над книжкою „Корінь безсмертної України”)» [ідеться головню про книжку канадського українця Володимира Паїка «Корінь безсмертної України» (Львів, 1995) про прадавню й давньокиївську Україну на підставі зібраних автором друкованих різними мовами джерел] (с. 257-259); Я. Славутич, «Вшанування жертв голодомору 1932-33 років (Промова на маніфестації в Едмонтоні 6 червня 1998 р.)» (с. 260-268); М. Косташ, «Василь Косташ (1906-1994)» [розповідь про життя видатного українсько-канадського педагога й особисті спогади про нього його дочки Мирної-Косташ] (с. 263-268); О. Канівець, «Юхим Красноштан: Штрихи до портрету» [про новоприбулого до Канади з України письменника й журналіста і зокрема про його книжки «Силуети: 50 розповідей про українців» і «Під зіркою Давида і тризубом Володимира» (російською мовою), де говориться про врятування українцями жидів під час Другої світової війни] (с. 269-273); І. Сивецька, «Тетяна Назаренко: профіль літературознавця» [про новоприбулу до Канади з України визначну дослідницю англійської, української та російської літератури, у тому числі української літератури Канади, зокрема творчості Яра Славутича, де подано й список її вибраних публікацій канадського періоду] (с. 274-278); Г. Клід, «Лоренс Декор» [родовід, життя і діяльність одного з провідних політичних діячів і ділових людей Канади українця Лоренса Декора (Лаврентія Дикура), 1940 р. народження] (с. 279-285); В. Полковський, «Будівничий українського життя в Канаді» [життєвий шлях і діяльність Петра Саварина (народженого 1926 р., прибулого до Канади 1949 р.), видатного політичного й культурного діяча] (с. 286-289); «Ми – пластуни!», слова Яра Славутича, музика Люби Білаш [де вміщено й ноти – пісню присвячено українському Пластові, дитячій і юнацькій організації Канади] (с. 290); С. Скрипник, «Мистецькі виставки в Західній Канаді» (с. 291-295); Б. Шулякевич, «Осередок опіки Св. арх. Михаїла в Едмонтоні» [про історію і нинішній стан опіки над людьми похилого віку з докладною розповіддю про Осередок опіки] (с. 296-310); П. Саварин, «Діяльність осередку НТШ в Західній Канаді (1955-1985)» [«Сучасну (з 1985 р.) неактивність Осередку, на думку автора, можна пояснити значною мірою не лише відходом більшості членства в засвіти і бездіяльністю „нової зміни”, але й запровадженням семінарів у КІУС» (с. 314)] (с. 311-316). Частина II: П. Саварин, «Спогади сучасника»; політика, багатокультурність, Канадський інститут українознавства, абеткова Енциклопедія України-2 [англомовна версія «Енциклопедії українознавства»] (с. 317-382). Завершується «Збірник» списком скорочень і покажчиком, у якому подано імена співавторів видання, їхні титули і коротку характеристику діяльності. Наприкінці вміщено «Зміст».

Уже цей побіжний, на жаль, досить поверховий коментований огляд змісту збірника свідчить, поза всяким сумнівом, про його багатство. Той, хто хотів би глибоко зануритися в життя наших колишніх земляків за океаном, з усім спектром мовних, культурних, політичних осягів і, по-своєму, нелегких проблем (репліка «Нам би їхні проблеми!» у цім випадку була б недоречна: у кожного

своє лихо), знайде тут немало поживу і для уявлення про те, чим живе українська Канада, і для дослідницької праці про неї, і просто для глибоких роздумів над долею українців і українства, розкиданого тепер по різних кутках і закутках земної кулі. Рецензент, на превеликий жаль, не є фахівцем з усіх порушених у «Збірнику» питань, тому, щоб привернути увагу читачів і, можливо, оглядачів цього непересічного видання, він і вдався на початку до дещо обтяжливого для читання опису його змісту. Адже для того, щоб дати належну оцінку, знадобилася б аналіза і мовознавця, і педагога, й історика, і політолога, і літературознавця, і етнолога (у тому числі музеєзнавця), і музикознавця – представникові кожної гуманітарної дисципліни тут знайшлося б місце.

Завдання, яке міг би поставити і розв'язати автор цієї статті, набагато скромніше. Хотілося б зосередитися на проблематиці, сказати б, філологічній, мовній, з її виходом у площину соціолінгвістичну й етнокультурну, що з ними значною мірою пов'язане життя канадської української діаспори. Не хотілося б при цьому заглиблюватися в менш суттєве, зокрема у дріб'язкові спостереження над українською мовою «Збірника». Тут, звичайно, є про що поговорити, але боїмося, що тоді б ми (та й читач цієї рецензії), як то кажуть, за деревами не побачили лісу. Зазначимо лише, що загалом мова «Збірника» при всій її своєрідності (укладач застерігає, що у виданні «застосовано в основному правопис, уживаний у діаспорі, з деяким наближенням до чинного в Україні») – це в цілому та сучасна українська літературна мова, яка вживається нині й у континентальній Україні. А якщо зважити на те, що мовні розбіжності виникли не в ході природного розвитку мови материкової України, а як наслідок насильницького «зближування» її з російською впродовж багатьох десятиріч, якого не знала мова в діаспорі, та що тепер ці розбіжності поступово усуваються, то дійдемо висновку, що згадані відмінності й зовсім незначні та неістотні. Найголовніші з них, а саме ті, що стосуються окремих місцевих реалій і специфіки Канади, навряд чи треба усувати, тим більше, що вони, як правило, знаходять у книжці пояснення. На нашу думку – і тут, напевне, знайдемо підтримку в будь-якого поважного мовознавця – надмірна нівеляція шкодить усім мовам, не виключаючи й української. Не кажучи вже про її збідніння, подібна надмірно знівельована («дистильована») мова не потрібна навіть самим українським етнічним землям. Кожна з них має властиву їй своєрідність, свої традиції, звичаї, притаманні їй риси навіть у господарському житті, й нормальна літературна мова має усе те відбити. Не може бути тут винятком і українська літературна мова, поширена в діаспорі.

Проте не це змушує особливо замислитися при читанні «Збірника». Коли гортаємо його сторінки, нас не залишає якесь двоїсте відчуття, що про нього, як пише й Петро Саварин у своїх спогадах, так влучно сказав О. Олесь: «з журбою радість обнялась». З одного боку, дуже тішать, а неоднораз викликають захоплення безсумнівні успіхи канадських українців і в збереженні української мови (стаття «Українська мова у школах Саскачевану»), і у виробленні блискучої методики її засвоєння й вивчення дітьми у двомовних садочках і школах («Історія „Нови”»), а також численні культурні досягнення («Українське музичне товариство», «Хор „Дніпро”», «Українсько-канадський архів-музей», «Музей ЛУКЖ», «Українська література в Канаді», «Мистецькі виставки»), дається взнаки й внесок новоприму-

лих культурних діячів (письменника Ю. Красноштана, дослідниці-літературознавця Т. Назаренко). Тішить енергійна політична і культурницька діяльність українців у Канаді, зокрема П. Саварина та молодого політика і підприємця Л. Декора. Сюди ж долучається вагомий внесок старшого покоління українських канадців: літературний і науковий (Яра Славутича), невтомний і допитливий дослідницький – у пошуках прадавніх коренів України (Володимира Паїка), педагогічно-освітній (відійшлого в засвіти Василя Косташа). Є всі підстави пишатися цією наполегливою працею, яка збагачує не лише канадське й канадсько-українське, але й українське життя в цілому. І все це йде під ясным знаком драматичної поеми «Світичі», що нею, як заспівом, розпочинається «Збірник», де говориться про подію 125-річної давности, коли в такому далекому від Канади Харкові 1873 року народилася й почала втілюватися в життя думка про Наукове товариство ім. Тараса Шевченка. Світлом цієї події осяяно весь збірник, але на мажорність сказаних слів накладається стриманий напівмінор останнього рядка: «Ходімо в сад! У всенародний сад! Лише вперед – не микаймось назад. Як ясно сонце в Україну світить! Можливо, й Доля світличів помітить» (О. Кониський).

Так само й крізь усю піднесеність (і обґрунтовану гордість) з осягів, і минулих, і сучасних, канадських українців раз-у-раз прориваються елегійні нарікання на значне, особливо останнім часом, англійшення українських канадців. Спеціальної статті в «Збірнику» на цю тему немає, хоча, звичайно, невідрадне це явище потребувало б спеціального, глибокого дослідження. Проте згадується воно в «Збірнику» неодноразово. Уже буквально на першій вступній сторінці («Від упорядника») стверджується: «не бракує й церков, що переходять у Богослужбах із української мови на англійську...» (с. 5). У захоплюючій своєю темою статті Віктора О. Буйняка «Українська мова у школах Саскачевану», де розповідається про значні успіхи українського шкільництва в Канаді в 1970 роки, коли ефективно діяла програма багатокультурности і невпинно зростала кількість учнів, що вивчали українську мову, тепер відзначається значний спад. Ось лише деякі цифри з цієї спочатку оптимістичної, а потім чимраз сумнішої статистики: у 1960-61 навчальному році українську мову в середніх школах Саскачевану вивчало 620 учнів, у 1962-63 н. р. – 893 учні, у 1963-64 – 1074 учні, у 1968-69 число учнів зросло до 2026, у 1969-70 році їх уже було 2420, у 1972-73 році – 2286, у 1973-74 – 2234, у 1976-77 – 2325, у 1977-78 – 2444, у 1978-79 – 2470, у 1980-81 – 2334, у 1981-82 – 2308, у 1982-83 – 2018, у 1983-84 – 1839, у 1985-86 – 1617, у 1986-87 – 1357, у 1987-88 – 1124, у 1989-90 – 858, у 1990-91 – 738, у 1992-93 – 725, у 1993-94 – 690, у 1994-95 – 668, у 1995-96 – 589, у 1996-97 – 504 учні. Статистика надзвичайно промовиста і занепокоїлива, бо засвідчує нестримний спад зацікавлення у вивченні, тобто й у знанні української мови та опануванні нею. Тому й автор статті насамкінець б'є на сполох: не лише «Товариство вчителів української мови, а й свідоме українське суспільство мусить докласти всіх зусиль, щоб всупереч усім перешкодам і тимчасовим невдачам розбудити й затримати у молодого покоління зацікавлення мовою та культурою своїх предків». Цим найяскравіше сформульованим виявом занепокоєння з досить тривожного стану українськості в Канаді хотілося б закінчити перелік відповідних фактів (наведеної статистики цілком досить), а далі висловити кілька дотичних міркувань, тим, на думку рецензента, доречних, що вони стосуються немалою

мірою й континентальної України, де стан української мови ще дуже далекий від цілком заспокійливого. Відразу застережемо, що даліші міркування йтимуть не так від знавця конкретних канадських справ, як від «уболівальника» справ у цілому українських і їхнього теоретичного дослідника (про що він докладніше пише в підготовленій до друку книжці «Українська мова і мовне життя світу»).

Автор статті як на несприятливі обставини, що спричинилися до дедалі більшого зниження числа тих, хто вивчає українську мову, посилається на поступове згортання програми багатокультурності з вивченням другої (поруч з англійською), етнічної мови, на пов'язане з цим зменшення фінансування цієї програми і бажання в політичних колах Канади взагалі її ліквідувати, на скасування іспитів з другої мови при вступі до вищих навчальних закладів тощо.

Можна було б сюди, напевне, додати й ті негативні моменти, що йдуть від загального становища України та її діаспори у світі. Частково прагнення зберегти свою українську ідентичність у діаспорі підтримувалося тим, що українство перебувало під загрозою в самій Україні, і про це з особливою силою (і небезпідставно) говорилося емігрантами з України після Другої світової війни. Як відомо, коли організм (у тому числі й нація) в небезпеці, він мобілізує всі свої сили, щоб подолати її, і завдяки цьому перемагає. Доки Україна не здобула незалежності, стан діаспорного українського суспільства був саме таким. І це його підтримувало. Тепер, коли якоюсь мірою гострота цієї загрози спала, багато хто не хоче вже бути героєм, а лише звичайною людиною держави, у якій живе, а це духовно роззброює і стає кроком (часто вирішальним) до асиміляції, поступового зангліщення. Мабуть, може до цього додаватися й вплив від асимільованості (зросійщення) самої континентальної України. Розповіді й чутки в наш вік потужних інформаційних зв'язків (коли зруйновано всякі «залізні заслони») про столицю України Київ, мало не всуціль зрусифікований, який уже на восьмому році незалежності так і не спромігся заговорити українською мовою, напевне, аж ніяк не надихають канадських українців до утримання своєї українськості в англomовному оточенні. Пригадується з цього приводу реакція білорусів Польщі на нарікання білорусів з Білорусі, що вони, мовляв, полонізуються: «А чому нам не можна переходити на польську мову, коли у вас, у Мінську, ви мало не всі перейшли на російську?».

Проте, як гадаємо, усі ці причини – а їх можна було б навести значно більше – є причинами суто зовнішніми, тим, що лежить на поверхні й утворює тільки «верхівку айсберга».

Як навчає досвід історії, важкі зовнішні перешкоди народ переборює і перемагає своєю внутрішньою силою, що ґрунтується на волі до життя як цілком виразної національної спільноти, здатної вирізнитися серед усіх народів світу, зберігаючи свою особність і пишаючись нею. Маємо тепер уже цілком виразний і доведений історією приклад народу жидівського, що близько 2000 років зберігав свою ідентичність, маючи саму лише діаспору, доки на історичній батьківщині не відновив свою державу. Маємо й не такі тривалі, але не менш переконливі випадки опору винародовленню. Зокрема, про це говорить приклад російських козаків-некрасівців, які, кинувши Росію й опинившись на турецьких і грецьких землях, зберегли свою мову і національність протягом близько 200 років, аж до повернен-

ня на батьківщину. Дивовижну стійкість і непоступливість у збереженні національної ідентичності виявляють і вірмени зі своєю великою діаспорою.

Замислюючись і пробуючи аналізувати причини подібної мовно-національної стійкості, не можна не прийти до висновку, що її основою, тим духовним стрижнем, що тримав і тримає той чи інший народ, іноді навіть його окреме угруповання (як, скажімо, згаданих козаків-некрасівців), є вироблена й неухильно збережена ним національно-духовна осібність, що виявляється як у мові, так і в пов'язаній з нею традиції, і найвищий свій вияв знаходить у національній релігії або принаймні в національній конфесії, віросповіданні: як відомо, вірмени належать до вірменсько-григоріянського віросповідання, що відособлює їх від решти християн, не кажучи вже про решту вір; козаки-некрасівці, як т. зв. старовіри, а стара віра стала, по суті, російським національним християнством, також виразно виокремилися в спільноту, ізольовану і відокремлену від решти народів світу.

Сильні нації, що остаточно самоствердилися мовно й національно, не потребують подібної підтримки національної релігії або конфесії, бо навіть за наявності кількох вір їх згуртовує міцно сама національна традиція і культ предків, втілений у найвидатніших звершеннях власної історії.

І тоді весь величезний набуток канадських українців, придбаний працею і взяттям багатьох їхніх поколінь упродовж понад 100 років, не піде намарне, не стане самим лише мертвим інвентарем музеїв, а й надалі буде зростати, примножуватися на славу багатокультурній Канаді й Україні. А розглянута частина «Збірника» (всупереч занепокоєнню упорядника: «невже остання?») таки не буде останньою і знайде собі продовження в не менш цікавих і змістовних наступних частинах.

Орест Ткаченко,
*член-кореспондент НАНУ,
професор, доктор філологічних наук*

Листи до Редакції

З листів до Редакції
журналу «Визвольний Шлях».
На ім'я Головного редактора
Іллі Дмитріва

Вельмишановний пане головний редакторе!

З того часу, як я став пенсіонером і маю більше вільного часу, набув звичку усі газети, журнали й іншу літературу, що передплачую чи позичаю, від першої до останньої сторінки уважно перечитувати.

Ось і зараз, читаючи наш журнал «Визвольний Шлях» за жовтень 1999 року, довше зупинився на його передостанній 1279 сторінці, що під назвою «З листів до редакції». Журнал подає листа мешканки українського міста Бердичева, що на Житомирщині, Віри Ткачук. З цього листа я довідаюся, що авторка листа, яка очолює Конгрес Українських Націоналістів свого міста, з захопленням читає патріотичні публікації «Шляху Перемоги» та «Визвольного Шляху». Вона признається, що пише вірші й пісні, і що її зацікавив автор поезії з Лондону Петро Василенко. На його вірш «Рік героїв» (перекручено – має бути «Рій героїв» – А. Л.) вона написала ноти і надіслала редакції й просила передати цього листа Петрові Василенкові чи хоча б якось повідомити його, що пісня й вірші дуже подобаються нашим упівцям і патріотам. Цю пісню авторка виконує на гітарі, і слухачі завжди просять її виконувати. Далі авторка листа пише: «Було б добре, якби Василенко надіслав мені ще трохи своїх поезій подібної тематики, можливо у нас ще з'явилися би пісні про УПА. Ось слова до пісні:»

І після цього авторка подає текст моєї поезії, що її написав я 27 вересня 1994 року. Пізніше вона друкувалася у «ВШ». Читаю й очам своїм не вірю. Поезію «Рій героїв» написав не Петро Василенко (мешканець не Лондону, як подає авторка, а Харкова), а я, Андрій Легіт, мешканець Лондону.

Я не думаю, що шановна Авторка «Листа до редакції» свідомо приписала авторство мого вірша Петру Василенкові, а трапилося якесь непорозуміння. Тому ласкаво прошу в'яснити у якомусь із наступних чисел «Визвольного Шляху», хто є справжній автор вірша «Рій героїв», вислати мені ноти пісні Віри Ткачук на мій вірш і, як авторка на це погодиться, написати мені її адресу, щоб я мав змогу надіслати їй ще трохи своїх поезій подібної тематики...

Андрій Легіт
26.XII.1999

ПРЕДСТАВНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

Postup Ukrainian
Co-operative Trading Society,
13-15 Russell Street,
Essendon, Victoria, 3040.

КАНАДА:

The League of Ukrainians in Canada
83 Christie Street,
Toronto, Ont., M6G 3B1
Tel. (416) 516-2443
Fax. (416) 516-4033

АРГЕНТИНА:

Mr. Naum Pauk
Calle Soler 5039
1425 Buenos Aires,
Rep. Argentina

НІМЕЧЧИНА:

Ukrainisches Institut für
Bildungspolitik e.V.,
Zeppelinstr. 67/0,
D-81669, München.

БЕЛЬГІЯ:

Mr. O. Kowal
72 Blvd. Charlemagne,
1040 Bruxelles.

ФРАНЦІЯ:

Union des Ukrainiens de France
186. Blvd. St-Germain,
75261 Paris Cedex 06.

УКРАЇНА:

Представництво УІС в Києві.
Київ – 34,
вул. Ярославів вал, 9, пом. 5.
Тел./факс: (044) 229-41-22.